૯૨

વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી
નાનાશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત ...
વ્યાકરણ સહિત
પ. સં ૧ — ૯૬

58

૨

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ [illegible] ... राजे जगद्गुरुपदं ... शारदां ... व्यासं चाचार्यवर्यं त्रिभुवनविदितं
शंकरं भाष्यकारं ... प्रकाशानुभवपदपदं सद्गुरुं श्रीन् सिंहे वेदे विद्यानिधाने ... निरन्तरं ... वेदे
... १ ... शिष्यसंदोह ... भारतम् ... प्रकाशानन्द ... २ सिद्धान्त ...
... प्रकाश ... दीपिकाख्या ... ३ शिष्टाचारपरिप्राप्तं मंगलमाचर
न् ... प्रतिजानीते अहं ब्रह्मेति ... आत्मनो ... मिति ... आत्मनि प्रमाण
... विशेषणं ... आत्मैव ... प्रतिपादनायानन्द
मिति विशेषणं ... विजातीयभेदाय ... मिथ्यात्वात् ... अहं ब्रह्मेति विशेषणं
... ज्ञानकर ... ज्ञान ... मिति ...
दादिति पदं १ ननु ... व्याख्यान ... मंगलानुष्ठानात् ...

श्रीगणेशाय नमः ॥ अहं ब्रह्मस्वरूपमाने ... आत्मनेऽपरोक्षत्वाय विनिश्चित्य ... फलेः ... कि
... मभिधीयते १ ... मंगलं ... स्मरणरूपं ... प्रयोजने ... तात्पर्य
... प्रतिजानीते आत्मानम् ... विशेषणं ... विशिष्ट ... त्वत ...
विशेषणं ... विशिष्ट आत्मा ... अन्यत्र ... अभिधीयते ...

नेचनम् ... भावात् किंच ... अपेक्षितं ... विद्यास्यति ... तत्र
... प्रयोजनाद् ... नच ... विशिष्ट ... प्रयोजन ...
... प्रयोजन ... प्रतिपादनाय ...
योजनत्वात् ... अधिकारी ... निरूपित ... तत्र ... विषय ...
प्रतिजानीते ... निरूपणीय ... मंगलानुष्ठान ... तत्र ... स्मर
णरूपस्य मंगलस्य ... स्मरणं ... प्रयोजन ...
... स्मरणस्य ... स्मरणानीत्यर्थः २ ... अनेक ...
त नच प्रयोजना ... फलं ... फलत्वात् ...
ज्ञानफलं ब्रह्म ... कर्त्तव्यता ... मीमांसा ... नच ...

प्रकृतग्रतिबन्धेऽन्यत्राप्रसंगात् शिष्यमाणोऽन्वयः परिशेषस्तस्मात् परिशेषात् = इच्छादिकं क्वचिदाश्रितं धर्मत्वात् रूपादिवत् इच्छा
दिकमात्माश्रितं आत्मेतरानाश्रितत्वे सत्याश्रितत्वा

वे. सि. टी. २ नन्वशनायाद्यतीतमात्मानं नमानान्तरं गोचरयतीति तत्कथं तत्र न प्रमाणमपेक्षितमित्यत आह देहादेरिति आदिपदं सिद्धया
यात्मवादपरिग्रहाय अयमर्थः ज्ञानाश्रयस्यात्मत्वाविवादे ज्ञानं च देहधर्मः अहं मनुष्य इति अहमेव तन्त्वस्ममनु
ष्यत्वजातिमतो देहे न सहद्य मेय मित्यप्रतीतेः एवं सिद्धियादेरप्यात्मत्वमुपपादनीय न तु भवतु देहादिरेवात्मा न
शाप्यतिरिक्तः प्रमाणं किं नस्यादित्याह तत्सेति अनाधिगतार्थत्वाभावान्न प्रमाणं प्रमाणमित्यर्थः सा
क्षिप्रमात्सिद्धत्वे व्यर्थं प्रमाणमधिगततत्व निवर्तनेन त स्यानन्यसाधकत्वात् तथा च ततमुक्तिः उक्तं तमिति शङ्क्याह
टि. लौकिकेति इच्छा परिशेषानुमानमादिपदार्थः अत एव पदसंग्रहश्लोकः देहादिरात्मनः सिद्धो लौकिका
देवमानतः नापेक्षतेऽत्र तिनस्मान् स्वमात्मा तथैव तः पतत्सर्वं पतति वाक्यरणशक्तिज्ञानीति नेति हेतु श्लोके
नसंग्रहाति आत्मेति श्लोकं व्याकुर्वन्नेतिप्रतिज्ञा पाहेतुमाह आत्मन इति देहात्मवादिनं प्रत्यात्मनित्यत्वमसिद्ध नः
नन्वात्मसात्ता कारेऽप्यपेक्षैव नास्ति देहादेरेवात्मत्वात् च लौकिकप्रत्यक्षादिसिद्धत्वादिति चेन्न आत्मा
वे नित्यो ध्रुवोऽनित्यो भेदत्वात्येषु दोषमत अनेहत्स्य हानिः स्यादष्टनाम्नागमस्तथा २ आत्मनो नित्यता
त् जगद्वैचित्र्यस्यादृष्टहेतुकत्वात् अन्यथा वैचित्र्यानुपपत्तेः अदृष्टस्य पूर्वजन्मसंबन्धित्वेन तदाश्र
यस्यात्मनोऽनादित्वादनादिभावस्य च नित्यत्वनियमात्
मित्याशक्यतत्साधनायसम्मिकामाह जगद्वैचित्र्यस्येति कश्चित्स्त्रीलोकमुखः स्त्रीत्येवं विचित्रं जगदित्यविवादे तद्वैचित्र्य
२ कार्यत्वादेव सहेतुकं हेतुश्च विचित्र एव अन्यथा कार्यवैचित्र्यं न स्यात् तदुक्तं वैचित्र्यं च समस्येति तद्विचित्रकारणमदृष्ट
मेवदृष्टस्यैव रथस्तत्वेनकालान्तरभाविसुखदुःखजनकत्वात् तदेतदभिप्रेत्याह वैचित्र्यस्यादृष्टहेतुकत्वादिति इदं जग
द्विचित्रकारणकं विचित्रकार्यत्वात् विचित्रपटवत् तच्च विचित्रकारणमदृष्टमेव तथा च तदाश्रयत्वेनात्मनित्यत्वसिद्धिः
ननु शरीरादृष्टयोः परस्परसापेक्षत्वादन्योन्याश्रय इति नेत्याह अदृष्टस्येति बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नान्योन्याश्र
यमित्यर्थः तथाप्यात्मनः किमायातमदृष्टस्य स्वरूपानाश्रयत्वादित्याह तदाश्रयस्येति प्रतिनियतभोगान्य अम-इत्यर्थः ४५
थानुपपत्त्यानादृष्टस्य तदाश्रयेण तदृष्टमस्यथानुपपद्यमानमात्मानमाश्रयत्वेन कल्पयतीति अदृष्टाश्रयत्वात्मा
त्वेव मात्मसिद्धिस्तथापि तस्य कथं नित्यत्वं तत्राह आत्मनोऽनादित्वादिति अनाद्यदृष्टप्रवाहाधिष्ठानत्वादात्मनोऽना २
दित्वमित्यर्थः अनादित्वमात्रेण नित्यत्वसाधकं प्रागभावे व्यभिचारादिति तत्राह अनादिभावस्येति न चाज्ञानेऽनैका
न्तिकं तस्यानिर्वचनीयत्वेन सद्रूपभावत्वानङ्गीकारात् न तु तर्हि काशघटौ साधनवैकल्यं तत्तदृष्टत्वात् तर्हि साध्या
प्रयोजनसामान्यस्यापि व्याहतेः रूपत्वाभावात् केवलव्यतिरेकि लिङ्गस्वीकारात्

न स्यात् सर्वसिद्धत्वात् तत्प्रतिनोऽरोगेफलितः । ज्ञानस्य सर्वसिद्धत्वेपि तत्प्रतिष्ठाहेतुत्वा न्तेः । तदुक्तं भाष्यकारैः । ब्रह्मा
त्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते इति न च तर्हि आत्मज्ञानं प्रति श्रेयमुक्तेः फलत्वानेदृशेति वाच्यं
साक्षात्परंपराभ्यां मुमुक्षुफलत्वाविरोधात् साक्षात्फलं प्रतिष्ठा परंपरया फलमानंदः अभिधेयवत्प्रयोजनं
साक्षादभिधेययुक्तेः परंपरया तु ब्रह्मात्मैकोऽयुतत्ववाह अभिधेयप्रयोजनेन साक्षात्प्रतिपाद्य इति वेदांतानां
मिति प्राप्यः यद्वा युक्ताभिधानेन न स्यादिति किं न जिज्ञासेरिति शिष्यनिष्ठज्ञानोत्पत्तये युक्ते अभिधेयत्वात्तस्य
चात्मसाक्षात्कारार्थी प्रवृत्तिर्भवतीकृयोनज्ञानेन गम्यत्वार्थः । तत्राहैक्यमात्मानमिति सामानाधिकर
ण्यात् ब्रह्मात्म नोरैक्यमभिधेयं साक्षादुक्तं आनंदमिति पदात् प्रयोजनं च श्रेयस्य साक्षादभिधेयमाह
कर्तव्यमिति फलाभिधानमिह कर्तव्यं देनाभिधानविषयोक्तिरिह साक्षादभिधेयमित्युक्तं भवति यद्य
पि साक्षात्प्रयोजनमेतत् श्रेयस्यादौ नोक्तं तथापि प्रोक्तेव द्व्यमाण्यत्वबुद्धेरभिप्रायाख्यते देवात्रापि बोद्ध
व्यं उभयकामोत्राधिकारी सर्वधनस्तु प्रतिपाद्य प्रतिपादकतादिरिति मुमुक्षुर्वैपक्षत्रये योगः प्रायस्यमि
त्याप्त हेयफलत्वमिति न्यायात् अहंकृतमयपदार्थस्य प्राप्यमाह हेयफलेन प्राधान्याद्विशेष्यत्वेनाह
आह आत्मानमिति प्रसिद्धमुद्दिश्य अप्रसिद्धं विधीयत इति न्यायादात्मनः सर्वं प्रसिद्धत्वाद्विशेष्यत्वं फ
क्तमिति भावः साक्षाद्विनिश्चितेतिपदं व्याचष्टे अपरोक्षीकृत्येति श्रुतिन उपनिषद इत्यर्थः । औपनिष
दत्वविशेषणस्य ब्रह्मण्यत् यद्वा सर्ववेदान्तस्य समासमनेनैत्याश्रयणात् श्रुतिपदे वेदमात्रपरमेवतत्त्वे ति
पदेन व्यवहितत्वादात्मनोऽपरामर्शमाशंक्याह तेवेतितत्र श्रुतिपदमितरस्मान्नोपस्थितपदेन शिष्ट
त्वे वा नाद्यः वैयर्थ्यात् लक्षणप्रसक्तेश्च अर्थेतद्दोषपरिहाराय श्रुतिपदमत्र हृत्वादितिवत्तस्य
विधानायेतरप्रमाणेष्वदासाय चेति ये तैतत्रशंकते नन्विति अस्यार्थपदव्याख्यावेदमेवाशंकते नन्विति

स्यात्

वे. म. टी. ३

नन्वप्रमाणत्वे विरहितत्वेनासत्त्वं प्रमाणेऽव्यभिचारादित्याशंक्याप्रमाणस्य प्रकाशकत्वात्स्वपरसाधकस्य प्रमाण
भावे विनाशत्वेऽप्यात्मनस्तु प्रमेयैकरूपत्वात्प्रमाणभावेऽसत्त्वमेवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह नहीति आत्मसाधकं लौकिकं माने
भवेत् श्रुत्यन्तवानुमानं वा लौकिकं प्रत्यक्षं वा अन्यत्राद्याद्यं दूषयति नचेति द्विपादैः त्रित्वादिधर्मत्वात् वृत्त्यादिज्ञानः
करणधर्मत्वादात्मा निर्धर्मक इत्यर्थः निर्धर्मकत्वेऽपि हि विषयत्वे किं न स्यादित्याशंक्यापरोक्षत्वेन हि तां यद्दूषयति इंद्रि
याणां चेति रूपवत्त्वेव वृत्तेः एवं नित्येनात्मरूपेऽप्यन्यथा वा यद्वोपपत्तेः इहेति स्यात् एवं मिद्धियानरूपेऽपि आत्मग्राहकेंद्रि
यज्ञात्मना व्याप्तग्राह्ये तद्ग्राहकचक्षुर्विषयस्त्वस्तु विषयता हि तिभावः अनवस्थितेनानुमानेनापि नैतद्युक्तं नन्वप्रमा
णविनासाध्यसिद्धिर्लिंग साध्याव्याप्तहेतुनिश्चयोगयत्नके वलव्यतिरेकि लिंगसाध्यसिद्धिरिव व्यतिरेक व्याप्तिनिश्चयो
ग तथाच प्राणादिमत्वलिंगादात्मसिद्धिरिति चेत् न प्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भावग्रहाभावात् नहि विनावह्निज्ञानं
वह्न्यभावज्ञानं शक्यं तथाचात्मानमज्ञात्वा तदभावव्यापकस्य लिंगाभावेन व्याप्तिग्रहः एतस्मादनुमानादात्मग्रहे
कथं नान्योन्याश्रयः अप्रसिद्धविशेषणत्वस्य केवलव्यतिरेकिणि दूषणत्वात् तथाच नानुमानविषयत्वमात्मनोऽस्य इत्यर्थः स्वतोपि

नहि प्रमाणविरहितोऽनर्थो गम्यते इत्युपपत्तयः आद्येन किं लौकिकं वैदिकं वाऽनाद्यः तस्य निर्धर्मकत्वात् इति
प्रमाणं वस्तुपरिच्छेदमन्यत्रास्वल्पविषयत्वेन तत्राद्ये नेत्रानिश्चयेनानुमानाविषयत्वात् अन्यदाद्यविषयत्वेन
लौकिकेऽवाक्याविषयत्वात् तदन्यविषयस्य संभावयितुमशक्यत्वात् द्वितीयेऽपि वेदजन्यज्ञानभास्यत्वं वा
प्रकारान्तरेण भासमानस्य वैदिकज्ञानानिवर्त्यज्ञानविषयत्वं वा आद्ये वेदजन्यज्ञानभास्यत्वेन घटादिवज्जड
त्वादनात्मत्वापत्तिः द्वितीये किं तत्प्रकारान्तरं स्वयमानात्वं वा उत्तमे दोषमाह केवलात् आद्यः परोक्षं व्यनेन च
भवति स्वयंप्रकाशमानस्याज्ञानविषयत्वानुपपत्तेः नहि स्वयंप्रकाशमानस्वरूपमप्यादिनेव नित्यादि सत्तमः

3

दूषयति अत्यन्तादीति चतुर्थं दूषयति तदन्यविषयत्वस्येति अर्थापत्तेरन्यथानुपपत्तेरभावस्य चात्रासंभवत्वेत्यर्थः अज्ञान (विषयत्वं)
विषयत्वतात्पर्यगज्ञानाहृतत्वमित्यर्थः वेदजन्यज्ञानभास्यत्वमिति तीयपक्षमनूद्य दूषयति आद्य इति ननु जडत्वेनात्मवि
द्विरुद्धत्वेऽविज्ञाननिवर्तकरणत्वेऽवोभयमापन्नात्मनि संभवति चिद्रूपत्वादात्मनः तत्प्रभास्यत्वेन जडत्वापादने घट
जडत्वादनात्मत्वापत्तिरिति तद्व्यसत् ज्ञानानाश्रयत्वेपपार्थित्वात् इति मेवभास्यत्वे विरूपत्वासिद्धेः नहि भास्यत्व
रूपं किंचित्त्वशक्तिप्रमाणं ज्ञानस्यवेद्यत्वानंगीकारात् यत्तु ज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिरिति तत्रेयदेतत्त्वात् साधनव्या
पकत्वाच्चेति स्वयंप्रकाशआत्मा अज्ञानावृतत्वनेमपरिशिष्यमाणपक्षं दूषयति तत्रेति आवृतत्वेनाभासमान ३
त्वस्वयंभासमानेन तद्दुर्निरूपमित्यर्थः ननु भासमाने प्यादित्ये भासमानतासंभावयन्मुलूकादयः इति तत्राह नहीं
ति दिवान्धत्वदोषाददित्यनपश्यतीति तेन तदादित्यस्याच्छादितत्वादर्शनमित्यर्थः ॥

अनित्यत्वं क्वचिन्नष्टं तत्राभावप्रतियोगिधर्मत्वात् रूपादिवत् नन्वात्माभिधेयत्वप्रमेयत्वादौ व्यभिचार आत्मा नित्यः अनादिभावत्वात् यन्नेवं तन्नेवं घटादि
रः प्रमेयत्वादीनामपि केवलान्वयित्वाङ्गीकारात्

न च तर्हि साध्याप्रसिद्धिः सामान्येनानुमाने नावधारितधर्मिक नित्यत्वधर्मसिद्धौ केवलव्यतिरेकिणात्मनि हेतु
पानिश्चयात् नैयायिकमतानुसारेण नैवानित्यत्वसाधनात् नाकाशादेः सपक्षस्योभयवैकल्यमिति नित्यत्वानुमा
ति विपक्षे बाधकं वदन् उत्तरार्द्धं व्याचष्टे अन्यथेति आत्मानित्यत्ववादे कर्तृभोक्त्रोरेकत्वं न स्यादित्यर्थः धर्मिकल्पना
नं४ तो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् शरीरादेरात्मत्वे किं स्यादित्याशङ्क्याह देहादेश्चेति विकारः कार्यं जडत्वं ज्ञानवि
रुद्धत्वं परिच्छिन्नत्वं भिन्नत्वमित्यादिपदेन ग्रहणमाह एतेन द्वितीयचरणं व्याख्यातं नित्यस्यापि आत्मनो नैयायिकमते
मानसप्रत्यक्षसिद्धत्वात् न तत्साक्षात्कारेऽन्यापेक्षेति नेत्याह तस्य चेति आत्मनः स्वरूपाभावरूपः कः विनाशाभा
वरूपाया विनाशिनि धर्माभावरूपः क्वाभावनिरासायानुक्तिरिति अवयवनाशश्च रुक्ता नाशकाभावादिनित्यके
लमित्यादिरूपतिसङ्ग्रहायादिपदं विशिष्टस्य मानसप्रत्यक्षत्वे विशेषधिततत्पदार्थस्याकेनु रभोक्तु रमानसत्वेन

कृतकत्व

अन्यथाऽकृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गात् देहादेश्च विकारजातस्यानित्यत्वं रूपवत्त्वजडत्वपरिच्छि
न्नत्वादिभिरनात्मत्वनिश्चयात् तस्य च नित्यस्यात्मनोः विनाशी वाऽरूपमात्मानुच्छिन्नधर्मेत्यादिश्च
ति सिद्धस्यापरोक्षीकरणे द्वारान्तराभावात् स्वप्रकाशत्वमपेक्षात्त्यभिप्रेत्योक्तं मयाऽपि मितेन विद्यते व्ययो
व्ययवतो४ विनाशो धर्मेण स्वरूपेण वा यस्य स तथा निरवयवनिर्धर्मकत्वादस्य नित्यपरिणामित्वमित्यर्थः नन्वात्म
नि प्रमाणमस्ति न वा न चेत् तस्यासत्त्वापत्तिः

अन्यापेक्षाऽस्तीत्यभिप्रेत्याह द्वारान्तराभावादिति द्वारान्तरं प्रमाणान्तरं व्ययो विनाशः न व्ययोऽव्ययस्तम
व्ययमिति समासेऽपेक्षित नाशे हि नैरन्तर्यान्नाशकदन्यणत्वादेर्नित्यता दर्शनादित्याशङ्क्य समासान्तरमाह
न विद्यते इति धर्मतो नाशः उ इत्यनाशात् न च नाशः उपचयापचयधर्मविकारो न हि धर्मिकाम इति न्यायात्
अवयवतो नाशो यथा पटावयवनाशात् पटनाशः अवयवसमवायस्य एतदर्थं नो चाने अवयवतो विनाशाभावे
हेतुमाह निरवयवेति धर्मतस्तदभावे हेतुमाह निर्धर्मकेति स्वरूपतो विनाशाभावे हेतुमाह नित्येति परिणामि
त्वस्य स्वरूपेण नाशाभावात् प्रत्यक्षात्मनो विनाशः स्यादिति नेत्याह कूटस्थेति अन्तः सिद्धस्यात्मनोऽपरोक्षीकरणेऽन्यापेक्ष
त्युक्ते तेनाक्षिप्तसिद्धत्वमात्मनो निराकर्तुं अवयवतोऽस्मिन्नित्याह नन्वात्मनीति प्रथमेऽवयवाक्यात् नमञ्ज्ञा
चरमे तूपनिषदि वेति तस्य आत्मनः

प्रथमतो २

दि

वे॰ सू॰ टी॰ ५ प४

साधारणत्वं चोपपादितं प्रतिबिंबकल्पेनैकजीवाश्रयं ब्रह्मविषयं ज्ञानं बहुत्वकादि अवस्थोपपादकं किं न स्यात् यत्र हि जीवेन न साक्षात्कारो जायते तेन साधनविरोधात् न च ज्ञानाश्रयान्तरेषु जीवेषु वर्तते यं न जनितमिति समर्थकरणे व्यावर्तयितुं पुन रुपेति ते बहुत्वादि इति न तथा चैकेनाऽज्ञाने नानेकविषयव्यवहारोपपत्तौ विनष्टे ज्ञाने कल्पनेति तदाह अन्यथेति अयमर्थः न च ज्ञानस्याश्रयाद् ज्ञानं विनाशि इति अयथार्थत्वानि वर्तयितुं पदद्वितीया सिद्धेन तथा ज्ञानानुवृत्तिर्न स्यात् न च ज्ञानव्यक्तिरेक मज्ञाननिवर्तकं मोक्षस्तीति यच्छत तत्त्वज्ञानानिवृत्तप्रसक्तिः ऐक्यापत्तिः दूषयति पदत्राह एकज्ञानेनेति स म्यागेति अज्ञानमाहि: यज्ञादिकर्मणां साधनश्रवणादेः न द्वितीयान्यस्य सम्भवे दीर्घकालादरनैरन्तर्यापेक्षत्वे व्यव स्थानुरोधात् ज्ञानानेकत्वकल्पने न दृष्टानन्तप्रसंगप्राक्तेनात्विति नवेति प्रत्यक्षादिप्रामाण्यानुरोधान् द्वैत सत्यत्वे ऽयमर्थः यत्र द्वैत प्रामाण्यानामेकरूपमात्रग्राहकानि तदुक्तमित्यर्थः न च प्रामाण्यव्यवस्थानस्त्वं इति पदार्थद्वये प्रमाणस्थितिः प्रामाण्यं तथा: अमस्तकि ज्ञानात् कर्त्ताणाधिवेनकिं परार्थः न्यायः अमज्ञानेनेकरूपत्वा धिपत्ते दूषयितं द्वेधा विकल्पयति व्यवहारेति अर्थविषयत्व समप्रमाणानामप्यलिनत्वं व्यवहारसमर्थत्वमर्थ विशेषण

मन्यथा ज्ञानस्यैकत्वेपकज्ञानेनाज्ञाननाशे कार्यस्यापि लपन्नित्ये प्रत्यक्षादिविरुद्धज्ञानानुभवप्रसंगः न च द्वयस्ता कालेनकस्यापि ज्ञानं जातमिति साक्षिप्राचीनानामस्मत्व मोक्षसाधनानुष्ठानं व्यासवादिष्टादीनामपि ज्ञानानां तस्मादिष्टानीतनानाज्ञानोत्पत्तेः समाप्ते एवं ग्राह्यः वन्तिर्मोक्षप्रसंगात् न तु च व्यवस्थानुरोधेन ज्ञानभेदकल्पनावत् प्रत्यक्षादिप्रामाण्यानुरोधेन सत्यमेव द्वैतं किं न स्यादिति चेत् न व्यवहारे प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमात्रपरत्वात् तद्ग्रहणम् ।। किंच प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं व्यवहारसमर्थार्थविषयत्वं वा सर्वथा बाधितार्थविषयत्वं वा आद्ये कल्पनाय तेना प्यविरोधः अन्यत्व किम तो बाधः प्रत्यक्षादेः समाविततोषत्वे नैव प्रामाण्यप्रतिबाधभाव ग्राहकप्रमाणान्तरस्यापततस्त्वतन्त्वाभावात्

न च भ्रमविषयोऽर्थो व्यवहारसमर्थः जलभ्रमात् तटस्थजलपानादिप्रायोपगमनप्रसक्तेः ननु व्यवहारसमर्थत्वं भ्रमविषयस्य किं भ्रमकाले नास्ति बाधकाले वा नाद्यः इह निरूपाद्यस्य व्यवहारसामर्थ्यं दृष्टान्ते न द्वितीयः बाधकाले भ्रमाभावेन तदर्थस्याप्यभावादिति मित्रन्यथा तानाह सर्वथेति अबाधितविषयत्वं भ्रमकालेप्यस्तीति तद्वस नाय सर्वथेति विशेषणं कालत्रयाबाधितार्थविषयत्वं प्रामाण्यमित्यर्थः व्यवहारसमर्थार्थविषयत्वं प्रामाण्यमिति पक्षमनूद्य दूषयति आद्य इति द्वितीयमनूद्य दूषयितुं विकल्पयति अन्त्येनेति तत्सर्वथाऽबाधितार्थकत्वमित्यर्थः स्व ५
तः स्वाश्रयमात्रग्राहकत्वेनेत्यर्थः स्वतस्त्वपक्षं दूषयति नाद्य इति विमतं प्रत्यक्षादि ज्ञानं भ्रमवत् जन्यज्ञानत्वाद्विशेषा न दोषवत्करणजन्यं किं न स्यादिति दोषसंभवे

नन्वेवं विषयत्वमविद्याविषयत्वाभावात्तत्रसंभवतीत्यत आह किं जीवेन संभवतीत्युच्यते ब्रह्मणा वा आद्ये इष्टापत्तिः नहि कर्तारं
त्वो॰२ भोक्तारं वेदः शक्तिप्रादयतीति प्रयोजनं तत्रापि द्वितीयः ब्रह्मणोऽविद्याविषयत्वात् तद्रूपविषयत्वं किं न स्यादित्येके द्वैतिमतं दूषयितु
मुत्थापयति अथेति अत्र सामानाधिकरण्यात्तेषां केषांचिन्मतं तन्मतोपन्यासोऽपि तु आत्मनो जीवस्य नतु ब्रह्मविषयमज्ञानं जीवाश्रयं ब्रह्मैव अप
मात्माब्रह्मेति श्रुतेः ननु कथमज्ञानस्य न जीवो विषयस्तत्राह अद्वैतमिति जीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेदकल्पकत्वमित्यर्थः नन्वात्मत्वे
तुल्ये आश्रयत्वेनाक्षेपसमः वैषम्याणि कस्मात् संकोचमहत्वे इति तत्राह सर्वज्ञत्वमपीति तत्र तत्र न्यायेन प्रतीतिः शब्दादिक
माभासीकृत्य तत्सिद्धमपि द्वैतमप्यबाधात् तेन व्यवस्थापयति तत्तत्सम्मतसिद्धयः द्वैतसंकोचनीयमेवेत्यर्थः संकोचे हेतुमाह
बंधेति एकजीववादे तदुपपादके चैकस्मिन्नज्ञाने सोऽहमनेकस्यादित्यभिनिवेशः तस्यैतेऽज्ञानोत्पन्नो जगदुपादानात्तेषां सावत्स्व
मानं संसारानन्तत्वं याचकश्रुतेश्च किंभिन्नमिति व्यवस्थानाभिप्रेतत्वादव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या द्वैतसंकोचावश्यंभा
वीत्यर्थः नहिज्ञाने किं निर्विषयमेव नच ब्रह्मविषयः स्वप्रकाशत्वात् तथाश्रयात्पित्तस्य तु निरूपः नच जीवपदार्थविद्याश्रयः जी
वस्याज्ञानविशिष्टत्वेनात्माश्रयात् नच ब्रह्माश्रयः तद्रूपविषयब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तेः अज्ञानस्याश्रयविषयभेद
सापेक्षत्वात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वाच्च नस्यात्तदितिचेत्तत्राह जीवाश्रयेति ब्रह्मपदं शुद्धब्रह्मविषयमित्यर्थः नचस्वप्रकाशत्वात् ब्रह्म

अत्रके चिदेकदेशिनो व्यवस्थामाश्रित्य सिद्धमप्यद्वैतसंकोचयन्ति आत्मनोऽज्ञानविषयत्वमसहमानाः १८
त्वं वादिनः जीवाश्रयाब्रह्मपदाह्वाविद्याशनवच्छिन्नात्मन्येवत्यविद्याकामात्मानं ज्ञानगोचरः २ नन्वात्मा १९
द्वैतं जीवः कथ्यते सचाज्ञानाश्रयोऽन्यविषयः विष पतत्वब्रह्मणश्च सच जीवोऽनेकोऽन्यथा व्यवहारानुपप २०
त्तेः यस्तत्रावरणश्रुत्याश्रयावच्छेदेन ब्रह्मात्मावबोधः तस्माप्तत्त्वविदं न स्वबंधः इति अतएवाज्ञानानि भिन्नानेका २१
तोऽनात्मज्ञानविषयत्वेऽविद्याकल्पकजीवशक्तिब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन संसृष्टत्वाभावात् किंचप्रवृत्तिविषयकज्ञानात्मोत्तरत्व
ज्ञानानुसंधत्वविवादे ब्रह्मज्ञानाच्चेन्नाभिः ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः तज्जीवस्यापि ब्रह्मज्ञानात्मत्वं भवतीति कथनेऽप्य
तोऽज्ञानविषयत्वानवस्थात्माश्रयो जीवाश्रयश्चाज्ञानेस्य जीवकार्यत्वेन तद्भावात् उपाधेरनया तत्स्वभावेन जीवस्य नियामक
त्वादिति द्वितीयस्यै ननु ज्ञानस्य प्रत्यगाश्रयत्वे ब्रह्मवाचकत्वस्य शक्तिरत्र स्वनिष्ठात्वं विषयत्वस्वीकारात् कथमात्मनो ना
ज्ञानगोचरता तत्राह नन्वात्मेति बुद्धिभागमपहरतीति न्यायात् आत्मशब्दो जीववाचक इत्यर्थः अज्ञानविषयता
तद्वत्तस्य ज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयत्वं तद्रूपविषयकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्येतदविवेकात्तत्राह नन्वभवत्वात्मजीवोऽज्ञाना
श्रयः तस्यैकतावद्भेदेऽज्ञानावरणत्वव्यवहारात् कस्मादित्यत आह सर्वेति यदज्ञानाश्रयः भेदस्य चाव हारोपपत्तेरकस्यावधातेः
परस्यात्मेति मननं निर्देशात्मनः प्रत्याद्वैतप्रदर्शनार्थं ब्रह्मात्मेति ब्रह्मैवात्मा तुर्यो विषयत्वबोधः समानाधिकारण्यार्थः तथापि
सामानाधिकरण्येऽपि ब्रह्मैवात्मानं वेदेति नैरर्थक्यमिति तस्याधिष्ठानत्वादि विवेकेन तत्त्वाभावादित्यर्थः सोऽनेकेजीवा
न्यथापितत्तु उपाधेरज्ञानस्यैकत्वादविशेषसारासंसारस्यादिति तत्राह अतएवेति व्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः नतु साक्षात्त्वम् ॥

यस्मात्तदवस्थानुरोधाज्ज्ञाननानात्वेऽपि प्रत्यक्त्वादिधर्माणामात्मन्यनुरोधाज्जगत्तत्त्वमपि ज्ञानविषयत्वमुपपन्नमिति तस्मादित्याह ते
स्मादिति ननु तदवस्थानुपपत्तिरूपतर्कस्य प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् आभासत्वमित्यत आह इत्यत इति अज्ञानविषयत्वादेव
लत्वं ब्रह्मणोऽविद्याविषयत्वाभ्युपगमेऽप्रमाणकत्वाः ऽऽत्मनोऽपि कथं नु इत्यपि वाच्यं एकदेशिमतमुपेक्ष्य लोकः
अज्ञानवशेन जीवस्याभिन्नब्रह्मपदवाच्यत्वं तथा स्यात् ब्रह्मणोऽज्ञानविषयत्वमिति सिद्धान्तिमतमवलम्ब्यैकदेशिनामत
इत्येवं तत्परावृष्टं इत्येति एकदेशिमते त्वात्मकं ब्रह्मणोऽज्ञानविद्यापि तन्मात्राश्रयविषयत्वे तच्छक्तिमान् भासमानामा
त्मविद्याविषयत्वमिति तत्त्वदृष्टमात्मविषयमितितरत्वाभिसंधिः एवं प्रतीत्या श्रयाश्रयपदेनोक्तं दूषयति जीवब्रह्मेति
प्रयोगः प्रयुज्यमानः तत्र तत्राभ्यामित्यर्थः यद्यपि जीवब्रह्मशब्दयोर्वाच्योऽभिन्नमेव तथापि उपाधिपरित्यागेनैकत्व
प्रतिपादने तु नभिन्नमिति विकल्पार्थः आद्यमनूद्य दूषयति आद्येति यद्यपि तत्त्वब्रह्मणोरेकत्वमेकदेशिनापीष्ट
मित्येवकारानुपपत्तिः तथापि अज्ञानस्याश्रयविषययोरेकात्म्यमेकदेशिनोऽनिष्टमिति फलितं एवेवकारः हेत्वाभासमित्यत आ
ह तत्र तदैकदेशिमतं तदितरित्यर्थः अवधार्यवाचालत्वाद्विवेकेऽसामान्यवद्रूप्येति विकल्पयति जीवब्रह्मेति

तस्मात्तदवस्थानुरोधेनैव मायाभिः एकरूपद्वयेऽतिमायाभिरिति तदवस्थानुरोधेन च जीवाश्रयाभिर्ब्रह्म
विषयात्वेनैकान्यज्ञानानीति कथमात्मनोऽज्ञानविषयत्वे विकल्पितमिति संक्षेपः अत्र वदन्ति जीवब्रह्मप्रयो
गाभ्यामेकवस्त्वथवा द्वयं आद्येऽतिद्धमस्मैव स्यात् द्वितीये तन्मतद्वितिः अजीवब्रह्मशब्दाभ्यामात्मैवोच्यते तु
जीवशब्देनात्मा ब्रह्मतत्त्वं तदन्यदिति आद्ये कथमात्मनो नानाज्ञानविषयत्वं ब्रह्मशब्देनापि तस्यैवाभिधानात् आ
त्मनोऽज्ञानविषयत्वे कथनमस्माभिः तत्त्वमसा आहृतत्वात् तत्प्रधकारात्तत्तोऽहमुपपत्तेरितिचेत् न अद्वयानन्दरूपेति

कथ्ये नेति निषेधाभ्यामात्मनोऽज्ञानविषयत्वेऽभिज्ञापनत्वम्रतशब्दस्य चिन्तेहेतुमाह ब्रह्मशब्देनेति जीवशब्दादुक्तोऽर्थोऽपि
शब्दः अयमत्रेति कृष्टोऽर्थः आत्माऽज्ञानविषयः अज्ञानाऽऽश्रयत्वे सति ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् ब्रह्म । वदिति तन्नात्मा
नतमो विषयः भासमानत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटादिरित्याह नेत्यादिना प्रत्यभासमानत्वमुपाधिं दर्शयति आत्मन
इति उपाधेः साधनाव्यापकत्वमाह कथं तस्य भानामिति तस्याज्ञानाभासकत्वे सति ब्रह्मशब्दवाच्यात्मनोऽभासमान
त्वेनात्मत्वेन पक्षात् व्याहतत्वात् साधनाव्यापक उपाधिरित्यर्थः अभासमानत्वोपाधेः साध्यव्याप्तिमाह नहीति तदभ
यतेऽज्ञाननिराचष्टे नेति हेतुमाह अद्वयेति अयमर्थः श्रुतिप्रत्यनुमानेऽस्यात्मशब्देनैकमद्वयानन्दरूपं प्रतीत्य चिन्मात्र
वाध्यायास्तत आह अद्वयेति तस्मात्तत् तथा च श्रुतिप्रत्यनुमानबाधितमित्यर्थः द्वितीयं दूषयति यद्वेति चिन्मात्ररूप
स्य स्थापनानुमाने पक्षताभावात् प्रत्यनुमानेऽपि पक्षत्वे तस्य न प्रकृतमित्येवकारार्थः ५

मतित्वपक्षासमपत्रद्धत्तिः विसंवादादिरूपदोषाभावग्राहकं प्रमाणान्तरमपेक्षते न वा आद्ये तस्य प्रामाण्यग्रहे दोषाभाव
ग्राहकं तदपेक्षते नेत्यनवस्था द्वितीये नैरपेक्ष्यात् स्यात् अपेक्षते चेन्नेत्याह स्वप्रामाण्ये प्रतीति नहि दोषाभावग्राहकं ज्ञानप्रामा
ण्यग्राहकं येन तदपेक्षितेऽपि स्वतस्त्वं स्यान्न्यथा च भ्रमाद्धेतोः प्रसज्येतेति ज्ञानमात्रग्राहकातिरिक्तग्राह्यप्रामाण्यमिति
पक्षं दूषयति नापरमिति अयमर्थः ज्ञानप्रामाण्यग्रहो हि स्वविषयनिश्चयाय तच्च ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानातिरिक्तेन ग्राह्यं स्वा४
ग्राहकं च किं ज्ञेयं वा ज्ञानं वा नाद्यः तस्य जडत्वेन प्रकाशकत्वानुपपत्तेः द्वितीयेऽपि प्रथमज्ञानप्रामाण्यग्राहकं ज्ञानं गृ
हीतप्रामाण्यमस्य विषयप्रथमज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकं अगृहीतप्रामाण्यमेव वा आद्येऽपि ग्राह्यप्रामाण्यग्राहकज्ञान
प्रामाण्यं केन गृह्यते किं स्वेनैव किं वा ग्राह्यप्रामाण्यग्राहकेन ज्ञानेन अथ वान्यतीयेन नाद्यः आत्माश्रयात् स्वतः प्रामाण्य
ग्रहापत्तेश्च द्वितीये अन्योन्याश्रयः प्रथमज्ञानस्य प्रामाण्यग्राहकज्ञानप्रामाण्यो [illegible] ता चतुर्थीये ज्ञाने स्वीकृ ग्राहक०
तेऽपि तेनैव स्वप्रामाण्यग्रहे आत्माश्रयः द्वितीयेन तत्प्रामाण्यग्रहेऽन्योन्याश्रयः प्रथमेन तत्प्रामाण्यग्रहे चक्रकं अथ तद्वि
षयविज्ञप्तिषु चतुर्थज्ञानान्तरीयज्ञानप्रामाण्यग्रहाय स्वीक्रियते तदानवस्थेत्याह अनवस्थानादिति अगृहीतप्रामा
ण्यमेव द्वितीयज्ञानं प्रथमज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकमिति द्वितीयपक्षं दूषयति अगृहीतेति प्रथमज्ञानप्रामाण्यनिश्च

नापरः गृहीतप्रामाण्यस्य प्रामाण्यनिश्चायकत्वेऽनवस्थानात् अगृहीतप्रामाण्यस्य तथात्वे प्रामाण्यनिश्चयस्य ८
वैयर्थ्यात् प्रथमेनैव विषयनिश्चयात् किं चेत्यनेनानास्ति किंचनमायान्ततः निर्विघ्नादिति च यतिपञ्चपाद्यां निर्वि दि
धमानत्वमायाप्रकृति अस्य जगतो मिथ्यात्वप्रदर्शनेन तद्विषयस्य प्रत्यक्षादेरप्रामाण्यस्य फलमेव दर्शि त
तम् वैयर्थ्यादित्यर्थः प्रथमेनैवेत्येवकारेण प्रथमज्ञानस्य स्वप्रामाण्यग्रहापेक्षाभावः अतो सर्वप्रमाण्याधिनार्थविषयत्वेऽप्र
माण्यप्रत्यक्षादेः ग्राहकाभावात् सम्भवतीत्युक्तं अत्र केचिदाहुः कथं चित्प्रामाण्यग्रहः तथापि सर्वथा प्रत्यक्षाद्यधिनार्थकत्व
प्रामाण्यप्रत्यक्षादेर्न सम्भवतीति तत्र नत्वादिति हेतुनत्तरमाह किं चेति यद्यपि प्रत्यक्षादेः प्रमाणमेव तथापि तन्न ग्रा
तिः प्रदर्शयति तथापि जगतो मिथ्यात्वप्रदर्शयतीति प्रत्यक्षादेरप्रमाणमिति अर्थात् प्रसजतीत्यर्थः ननु प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वे त्वं६
जगतो मिथ्यात्वादिति व्याधिकरणोऽयं हेतुरित्याह न हि विषयस्येति मिथ्यात्वे जगद्विषयत्वमित्यर्थः प्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वमि
थ्यार्थकत्वान रजतज्ञानवदिति विवक्षितमित्यर्थः अयं भावः बाधितत्वात् मिथ्यात्वमिति तत्राह नेह नानास्तीति श्रुतिप्रत्य ति४
जगतत्तु पारमार्थिकत्वं इह नेह नानास्ति किंचनेति निषिध्यमानत्वे निषेधप्रतियोगित्वमित्यर्थः
ननु यद्यपि पारमार्थिकत्वं ज्ञानप्रभवत्वं दृष्टं यथा रजतादिषु ज्ञानप्रभवत्वेन चक्षुरादिजन्यजगज्ज्ञानप्रभवमस्तादेरूपादानज्ञानं
तद्विषयकं कुलालादिज्ञानस्य च निमित्तत्वादिति तत्राह मायेति शङ्कनिरुपादानमित्यर्थः मायाद्याकारेण पवित्र
तुम ज्ञानं चोपादानं निमित्तं विशेषः अयं भावे तृतीया

वे. म. टी. ६

नन्वस्याः प्रतीतेर्बाधात् दर्शनात् द्विषयभेदस्य वस्तुतः किं तस्यादित्यत आह भ्रान्तेति भ्रान्तेति प्रतीतिविशेषणं न
तु भेदविशेषणं भेदस्य चेष्टो भाव : सप्तस्य वध्यस्य आत्मा चानिरवयवः निःष्कलमित्यादिश्रुतेः तथा च नन्वेकस्य भे
दकल्पने अपेक्षणीयत्वादित्यत आह अनादिसिद्धाज्ञानेति अनादिसिद्धेनाज्ञानेन प्रदर्शितमायेति मायया निरवयवे प्यात्मनि
अज्ञानस्य सर्वथा तन्मिथ्याभेदकल्पनात्फलं केवलस्य प्रतीतेर्बाधितत्वमपपादयितुं दृष्टान्तं कथमिति कस्य भ्रमस्येत्यत
एतस्या विहाराय हेतुमाह परमेति आत्माने दूरूप : परमप्रमास्पदत्वात् विषयाने दवदित्यर्थः तथा च सत्त्वात्मनो रमे
दादात्मनि च भास्यमाने तदभिन्नसत्त्वमास्यमानत्वेन तत्रानवभासः प्रतीतिर्बाधितत्वात् भ्रमत्वेनेत्यर्थः : मानन्दस्वस्या
स्मिन्नीक्षा प्रेमाप्यरमत्वेन तस्या निरूपाधित्वे तदास्पदत्वेन द्विषय : निरुपाधीक्षा विषयत्वादित्यर्थः दुःखाभावसत्त्वसा
धनादौ अभिचारवारणाय परमेति विशेषणं ननु विषयानन्दे प्रेमात्मोपाधिकः नहि स्वत्वमित्येव कश्चित्प्रार्थय
ते वैरिस्वत्वं विषयार्थितया प्रेमगात् किं त्वात्मसम्बन्धात्स्वत्वं प्रार्थ्यते तत्सु विषयानन्दे निरूपाधिकप्रेमास्पदत्वाभावात्
साधनाविकलतेति चेन्न स्वविषयप्रेमास्पदत्वस्यात्मोपाधिकत्वानुपपत्तेः फलोपाधिकसाधने प्रेमा सोपाधिकः नचा

भ्रान्त प्रतीत्यनुरोधात् कथमस्याः प्रतीतेर्भ्रान्तत्वमिति चेत् परमप्रेमास्पदत्वात्मनि तथात्वेन स्वरूपे णैव भा
समानत्वादिति वदाम : तथापि परमार्थतो ऽज्ञानस्य विषयाश्रययोर्भेदो न निरूप्यते इति चेत् सत्य
अविद्यास्वाश्रयाभिन्नविषयास्त्वात्मेत्ययन : यथा वा ह्यन्धकारे हृष्टः तथा चेयं तमस्तया

तस्मात्स्वत्वस्य फलेनित्यत्वात् नाप्यात्मनि शेषकार : कश्चिन्नात्वजन्य : स्वतोतिरिक्तोपकाराभावात् तस्मान्ना
त्मोपाधिक : प्रेमानहि वैरिस्वत्वमप्युपादेयं स्यादिति चेत् नस्वरूपेणोपादेयत्वेपि हेयत्वाधान्योपाधित्वात् स्वत्वा
त्मनोः सर्वथा निरूपणेन सोपाधि : स्वत्वप्रमा तथाहि स्वत्वात्मनोः संवन्धः संयोगो वा समवायो वा तादात्म्य
वा आद्यौ वा नाद्यः स्वत्वस्याद्रव्यत्वात् न द्वितीय : निर्गुणत्वश्रुतेर्विरोधात् अत : कारणसमवेतत्वात्स्वत्वस्यात्मना
समवायः सर्वथानुपपन्न : नापि तृतीय : तादात्म्यं हि भेदाभेदो वा नानेद : स्वत्वात्मनोरत्यन्ताभेदप्रम
मात् विरोधाच्च न द्वितीय : नापि चतुर्थ : तस्य वस्तुमप्रकाशत्वात् तेनात्मसाधनाविकलतेति अनिर्वचनीयभेदभिन्नसा
द्रूपस्वत्वात्मनोः ज्ञानविषयतत्सङ्केतत्रशङ्कत तथापीति अविद्यायाः शक्तिवत्पारमार्थिकविषयाश्रयभेदस्य
पेक्षकाकल्पितविषयाश्रयभेदत्वेन फलमित्यर्थः तदेतदङ्गीकरोति सत्यमिति आश्रयविषयभेदः परमार्थतो
न निरूपितत्वमित्यर्थः तर्हि ज्ञानस्य विषयादिभेदः परमार्थतो निरूप्यतामिति तत्राह अविद्येति अविद्या
स्वाश्रयाभिन्नविषयिणी तमस्त्वात् वाह्यतमोवदित्यर्थः

६

नन्वानंदादिप्रत्वेवाध्यस्तमुक्तं मयूखे तस्यात्माभिन्नत्वेन भासमानतयाऽज्ञानविषयत्वानुपपत्तेरित्यत आह चैतन्य
मात्रस्येति आत्माभिन्नस्यानंदादिरूपेण भासमानत्वेऽपि वर्तितमेवकारः एतेन श्रुतिप्रत्यक्षानुमानस्वरूपासिद्धमित्य
पि सूचितं ननु ज्ञानविषयश्चात्मा चैतन्यत्वात्मैवेत्यत्र चैतन्यमज्ञानविषयः कथं भासतामित्यत आह तस्येति त
स्य चिद्रूपस्येत्यर्थः अज्ञानाविषयत्वादज्ञानाऽनावृतत्वादित्यर्थः चित्स्वरूपमपि किमित्यज्ञानेनावृतमिति तत्राप्याशंकाया
प्रत्ययत्वात्मक आह अन्यथेति चैतन्यस्यावृतत्वे अज्ञानेन सिद्धमित्यज्ञाने हि चिद्रूपसाक्षिमात्रसिद्धं न प्रमाणगम्यमित्यतः
ऽन्वयो मयूखेऽनिरुक्त इत्यर्थः जगदाध्यासस्याधिष्ठानस्वरूपापायाविशाद्रूपः एवं श्रुतिप्रत्यक्षनिराकरणे त्वो व्याख्यातः उपाधि
निरसनप्रदेशः पर्वतधूमः स्थापयतानुमानेनानुपहितस्वरूपस्यात्मनः एतेन तत्र च सोपाधिः संभवति साधनव्यापक
त्वात् इतीममर्थमभिप्रेत्याह अद्वयेति अज्ञानविषयत्वादज्ञानविषयत्वस्वीकारादित्यर्थः तत्र चाभासमानत्वमस्त्येव
चेतिकप्यनौपाधिः साधनव्यापक इति भावः नन्वात्मनोऽभिन्नस्यानंदादिरूपेण भासनमित्यत आह चैतन्यमात्रस्यैवेति
आत्मत्वेन भानप्रयोजकं चैतन्यमेव न तु प्रयोजकमित्यर्थः पापक्षिकाद्रूपव्याख्यानार्थमाह अद्वयानंदरूपता
त्मनोऽभासमानत्वादज्ञानविषयत्वम् चैतन्यरूपेण भासमानत्वादेवाद्यासाधकतोऽज्ञानात्मनोऽज्ञानविषयत्वमस्त्येव

चैतन्यमात्रस्यैव भासमानत्वात् तस्य चाज्ञानाऽविषयत्वात् अन्यथाऽज्ञानस्याप्यसिद्ध्यापत्तेः अद्वयानंदस्व
रूपचैतन्यमात्रादभिन्नमेवेति चेत् सत्यमेवं तत्त्वं तथैवैकत्वं न हि अज्ञानविषयत्वं व्यवस्थापितं चेत् अनादिसिद्ध
ज्ञानसंबंधात् स्वप्रकाशापरिहार्यानंदस्वरूपेण भासमानत्वमात्मनि मिथ्याविभेदोपाधिकस्याद्वयानंदस्व
रूपस्याविषयत्वाभिधानं चैतन्यमात्रमेव भासते नानंदस्वरूपमिति

मुक्तदपुक्तं मया अद्वयानंदचैतन्यानामभेदाभावात् विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेर्निरंकुशं कथं अद्वयानंदेति ननु भेदवद्भे
दः प्रत्यक्षस्येत्यत आह एकेति विरुद्धत्वाद्भेदाभेदावेकत्र न स्त इति भावः अद्वयानंदचैतन्यानां वास्तवभेदाभावात् भास
मानत्वात् अज्ञानविषयत्वं वक्तुं नान्यतीतं उच्यते उत्तरं कल्पितमप्यज्ञानविषयत्वं नास्तीत्यपाद्यमित्यत आह सत्यमि
ति द्वितीये रूपमपि तु एकत्वं कथं नहीति उत्तरमाह अनादीति अद्वयानंदरूपस्यात्मस्वरूपानंदरूपेति भावः आत्मनीति
सन्नप्यनेनावच्छेदस्थानत्वाविपरिणामस्याविशेष्यत्वेनात्रप्रयोजनीयं तद्रूपस्यात्मनोऽविषयत्वाभिधानमित्यन्वयः न
नु भेदाभावाद्विषयत्वं न संभवतीत्युक्ते तत्राह आत्मनि भेदपरिकल्पनेति कल्पितस्याभिधानं किं प्रयोजनमपेक्ष्य वास्त
वं कल्पनेऽपराचष्टे मिथ्येति अनिर्वचनीयमित्यर्थः एवं कार्याभिन्नकम् परिकल्प्य विषयत्वाभिधानेन वस्तुतः
त्यर्थः नन्वेवमज्ञानेनानावृतत्वं भवति न चाद्वयानंदरूपत्वमात्मनो भासतेऽज्ञानापत्तेः तथा च किं भेदकल्पनयेत्यत
आह स्वप्रकाशेति आत्माऽऽनन्दोऽस्त्येवमन्यथा लोकरतिः इहैहमनहंति सिद्धेहवशगः तद्भिन्नत्वाद्द्वयानंदरूपत्वेन
स्यानभासेऽपि तेनेदानीं भासतेऽस्ततः तेनासमानप्रयोजकभेदकल्पनात्प्रयोजनमेवेत्यर्थः अतएवाह चैतन्यमात्रमेवेति

वे॰ मु॰ टी॰ ७ जीवब्रह्मणोः स्वाभाविकभेदं परास्य औपाधिकं तयोर्भेदमनङ्गीकृत्य विकल्पयति द्वितीयेपीति ननु जीवब्रह्मविभाग
औपाधिको न संभवति उपाधेरनिरूपणात् उपाधिः किमज्ञानमुतान्तःकरणं अतिरिक्तो वा नाद्यः तस्याज्ञानस्या-
कृतभेदे हेतुत्वात् तदुक्तं कारणोपाधिरीश्वर इति न द्वितीयः उपाधेर्वस्तुतो भेदस्यापि वस्तुत्वप्रसंगः न चान्तःकरण-
मपि कल्पितं एवं तर्हि तद्वदादिवासादिवासादि तमन्तरं चेतिरसिध्यति स्थूल एव शून्यादिवत्सूक्ष्मादेः किं तन्नाति
रूतिनवातिरूतिचेत् किं स्थूलतया सूक्ष्मतया वा नाद्यः मनः सर्वेधाने महत्त्वेतीति कृत्वितिरोधात् न द्वितीयः
सूक्ष्मतयापि मकारणात्मकतमन्तरेणानिरूपणात् तत्सूक्ष्मकारणमेव तद्वेदोज्ञानं करणमिति तन्निष्टं तत्र जीवब्र-
ह्मविभागोपि निर्वक्तव्यत्वेनतत्प्रतीतिपदं परास्तः एवमतिरेकपक्षोपि निरस्तनीयः भेदाभेदस्यापि विरोधात्तस्मा-
दुपाधेरनिरूपणात् जीवब्रह्मविभाग औपाधिकइत्यङ्गमयुक्तमितितत्राह उपाधिरपीति ईश्वरोपाधिरप्यज्ञानं जीव-
ब्रह्मभेदोपाधिस्तन्नदेव चेत्कथमित्यर्थः एवकारस्यार्थमाह न अन्तःकरणादेः सादित्वपक्षदूषणेन अज्ञानकार्य-
त्वात् ईश्वरोपाधिरप्यज्ञानं जीवस्याप्युपाधिः नचेश्वरजीवयोरभेदापत्तिः आवरणशक्तिप्राधान्येनाज्ञानस्य जीवत्व २९

द्वितीयेपि उपाधिजन्यत्वेनोपचरितेनचत्वेवा औपाधिकत्वं जीवब्रह्मभेदस्य उपाधिरप्यज्ञानमेव वक्तव्यम् अज्ञा-
कर नकार्यस्य कादाचित्कत्वेन जीवब्रह्मविभागानुपाधित्वात् तत्रनाद्यः भेदोत्पत्तेः पूर्वमेव केवलेऽज्ञातस्याज्ञा-
नसिद्धेर्भेदानपेक्षणात् तत्रज्ञानमङ्गीकारात्

ह्मविभागोपाधित्वात् विक्षेपशक्तिप्राधान्येन तस्येश्वरोपाधित्वात् अत एव मायोपाधिरीश्वर इति गीयत इति भावः प-
ञ्चमोपाधिकपक्षे वैधाविकल्प्योपाधिमज्ञानं चस्वभावानु तद्दूषणेनापक्रमते तद्वेति विकल्पेषु मध्यम इत्यर्थः अज्ञानज-
न्यो जीवब्रह्मविभाग इत्याद्यः पक्षः जीवब्रह्मविभागः सादिरनादिर्वा अनादिश्चेत् न तर्हि विभागजन्यः अनादेरजन्यत्वात्
जन्यत्वे वा ब्रह्मण एव विप्रसंगः भेदश्चेत् सादिमतीतस्य वा हेतुनादिमानहेतिचेत् न भेदात्पूर्वमाश्रयाभावात्तत्वाहानिरूपणात्तत् भेद४
तः सादित्वे भेदस्य परिशिष्यते तमेवपक्षं दूषयति भेदोत्पत्तेः पूर्वमिति प्रथमतार्थः किमज्ञानेविनाश्रयजन्ये भेदके विध्य-
ति इति अश्रयजन्यवा नाद्यः निराश्रयजन्यकारणत्वानुपपत्तेः साश्रयजन्ये चेत् तर्हि आश्रयजन्यजीवस्य वा ब्रह्मस्य वा नाद्यः भेदो-
त्पत्तेः प्राक् जीवत्वाभावात् नापि ब्रह्मणः तस्यापि किमाश्रयविषयलाभः अन्यत्रानन्यत्व जीवब्रह्मविभागजन्याज्ञानगत
आश्रयजन्यतानिरूपणात् आश्रयाश्रयविषयलाभश्चेत्तत्राह भेदोत्पत्तेः पूर्वमेवेति केवलभेदशून्यमित्यर्थः तस्याकारण- ७
त्वादित्यर्थः आत्मनोऽत्राश्रयविषयोपादाने ननु भेदोत्पत्तेः पूर्वमज्ञानस्याश्रयविषयेचलपाश्रयत्वमिति नेत्याह स्वतेचेतिक-
एकत्वाज्ञानमित्याश्रयविषयसापेक्षमेवाज्ञानं नान्यथा स्वातन्त्र्याभावात् तथा च भेदोत्पत्तेर्व्यर्थमितिभावः

ननु वायौ तमोरूपो वा आलोकाभावो वा यद्यप्यस्ति हि दृष्टान्तः साध्यविकलः स्वावयवाश्रितस्यापवरकदेशावरकत्वा
त् द्वितीयपक्षे एव दोषः प्रतियोगिसमवायिदेशाश्रितत्वाभावस्य तदाश्रयावरकत्वादिति चेन्न स्वावयवाश्रितस्य तदस्य
मस्तत्वाश्रयत्वदर्शनात् तादात्म्यविरोधाभावात् द्वितीयेप्यालोकसंसर्गाभावस्य तमस्त्वात् संसर्गाभावत्वेन च प्रतियोगिस
मवायिदेशावृत्तित्वनियमाभावात् नाप्यप्यपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति सूत्रांके व्याचष्टे तस्येति तस्य वाक्यस्यान
स्य च तमसत्त्वं इत्यर्थः तमःशब्दवाच्यस्येति साधनवत्तामाह तदनपेतत्वात् दाश्रयविषयभेदानपेतत्वादित्यर्थः एवं च
युक्तिसिद्धमर्थं स्वप्रयत्नाश्रयविषयभेदानपेतत्वमेव दृष्टान्ते साधयति नहीति एवं दृष्टव्याप्याभावात् तदर्थानसद्धौ न६.
नः जीवब्रह्मशब्दाभ्यामात्मैवोच्यते अजीवशब्देनात्मा ब्रह्मशब्देन तदन्य इति विकल्पः प्रथमे निराकृत्य द्वितीयम
याकरोति अनपेतेति यतोऽविद्याश्रयविषयभेदेनापेतत्वेन जीवब्रह्मणोर्भेद इत्यर्थः ननु जीवब्रह्मणोः परस्पर
मभिन्नेऽविद्याया आश्रयविषयभेदानपेतत्वादिति व्यधिकरणो हेतुरित्याशङ्क्याहेतन्तरमाह किंचेति हेत्वन्तरं प्रतिपा
ब्रह्मा०९ दयितुं भिन्नपदे विकल्पयति [illegible] त्मनोरिति यदिशब्दो वाशब्दपर्यायः स्वाभाविको वेत्यर्थः स्वभावेन निरपेक्ष

तस्य तमःशब्दवाच्यस्य तदनपेतत्वात् नहि स्वदेहोदरवर्तितमः स्वाश्रयस्वदेहान्तर्वर्तिदेशेन विप्रयोक्तुमर्हति
येनेतरदीति विकल्पयेदोत अनपेतत्वं द्वितीयापि किंच ब्रह्मात्मनोर्विभिन्नत्वे भेदः स्वाभाविको यद्वौपाधि
को वा भेदः सर्वथानुपपत्तिकः १ ब्रह्मात्मनोः स्वाभाविको भेदः औपाधिको वा आद्ये आत्माभिन्नत्वेन ब्र
ह्मणो जडत्वापत्तिः तथा च विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतिव्याकोपः ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वानुपपत्तिश्च आत्मन
श्च ब्रह्माभिन्नत्वे घटादिवदनात्मतापत्तिः

वस्तुस्वरूपेण प्रयुक्तः स्वाभाविको वस्तुस्वरूपप्रयुक्त इत्यर्थः स्वाभाविकभेदपक्षमनूद्य दूषयति आद्य इति परस्पराभिन्न
त्वे हि द्वौ भेदौ स्यातां आत्मप्रतियोगिको ब्रह्मनिष्ठको भेदः ब्रह्मप्रतियोगिक आत्मनिष्ठश्चापरः तत्राद्यं भेदं दूषय
ति आत्माभिन्नत्वेनेति आत्मनश्चिद्रूपत्वात् तदन्यत्वेन ब्रह्मणो जडत्वं स्यात् जडत्वादित्यर्थः अत्रेष्टापत्तिं परिहरति तथा
चेति विज्ञानं ब्रह्म पदयोः सामानाधिकरण्याद्विज्ञानात्मनो ब्रह्मण आत्मनो भेदात् जडत्वमेव किं न इत्यर्थः नवज्ञा
नब्रह्मपदयोः सामानाधिकरण्यमात्रेण ब्रह्मज्ञानयोरभेदः सिध्यति सामानाधिकरण्यस्य गुणगुणि पद इति वदन्यथा
त्तिभावपरत्वेनाप्युपपत्तेरित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमाह ब्रह्मण इति जडत्वेनेति प्राप्तः नेत्यावरणके स्वाभावादि
ति [illegible] भावः आत्मधर्मिकं ब्रह्मप्रतियोगिकं भेदं दूषयति आत्मन इति अविषयिब्रह्मणो यत्परोक्षत्वात्प्रत्य
के ब्रह्मणः तस्मादात्मनो भेदपक्षे स्यादित्यर्थः

नन्वज्ञानं जीवनिष्ठं ब्रह्मसदृशमिति प्रतीतेः ब्रह्माभेदोऽपि जीवनिष्ठत्वस्य ब्रह्मनिष्ठत्वे प्रतीते: तमो ब्रह्मभेदाज्ञानयोर्जी
वनिष्ठत्वात्कथं तत्तयोरेकाधिकरणत्वमिति शङ्कामपनेतुं ह्यारभ्यते न नितराम् इति तस्मादिति पूर्वस्मात्प्रमाणकारणेन:
करणत्रयाभावे ... मिथ्यायनेत्यत्र: करणत्वात्तस्यापन्नं वेत्यन्तं वा शुद्धमेव वा न प्रथमः द्वितीयो नेत्यात्मज्ञानेन निरूप्यते ना
ज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तेः तृतीयस्तु प्रापत्तिरिति अभिप्रेत्याह जीवब्रह्मेति भवतरिति न्यायेनाविष्टमज्ञानं विषयत्वं स्वब्रह्म
विष्यतीतिनेत्याह तमेवेति आत्मानमेवेत्यर्थः प्रथमश्च ग्रास्य: ब्रह्माज्ञानविषयत्वं ब्रह्मस्वरूपाश्रयत्वं: कः किंवद
त्वतिरिक्तभाव निर्मुक्तं शुद्धं चिन्मात्रं ग्राह्यासिद्धिः न तयोरन्वयेन न्यायोरूप्यापत्ते: द्वितीयोऽपि च न ताया युक्तो विद्यानन्त
कालीनतात्पर्यमाने टाले तेतेति च प्रज्ञानब्रह्मसिद्धिः किं प्रमाणगम्यं भामादावस्य प्रकाशात्मादानाश्रयं ब्रह्मैत ज्ञानं
तत्पदविद्यायाः प्रामाणिकत्वेन नत्रापत्ति: विरोधात्तनिहितप्रमाणानिवर्त्यमज्ञानं प्रमाणे बाधे सहते नाद्वितीय: ब्रह्म
णो: विद्याविषयताभावप्रसङ्गात् विषयबाधाद्वैतज्ञानस्य भ्रममत्वात् नान्तरीयः अज्ञानस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाश

तस्माज्जीवब्रह्मविभागशून्यमात्मानमाश्रित्य तमेव विषयीकरोतीत्यज्ञानविषयत्वमात्मनः सिद्धं
तदुक्तं आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला। पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भ
वति नापि गोचरः॥ तथापि तदज्ञानमेकमनेकं वेति कथं निर्णयः इति चेत् एकमेवेति वदाम: किं तत्र सा
धकमिति चेत् उच्यते लौकिकी वैदिकी चापि नाज्ञाने ह्युपपत्तिः प्रमा कार्यदृष्ट्यात्वकल्प्यं चेल्लाघवादेक

त्वेनास्फुरणात् तत्कथं ब्रह्माज्ञानविषयत्वमिति पूर्वोक्तयुक्तिपरामर्शार्थं तस्मादिति तत्राह: अविद्या जीवब्रह्मणोर्नि विभाग:
र्मुक्तं शुद्धं चिदात्मानमाश्रयतीति तमेव विषयीकरोतीत्युक्तं तत्र संमतिमाह तदुक्तमिति सर्वज्ञात्ममहामुनिभिरिति
शेष: किमुक्तमित्यपेक्षायामाह आश्रयत्वेति तमसः आश्रयत्वे विषयत्वभागिनी चितिरित्यन्वयः नन्वज्ञानस्य
जीवाश्रयत्वे ब्रह्मविषयत्वेऽपि चितो ज्ञानाश्रयत्वेन स्थितत्वेनानुपपन्नमुभयत्रानुगतत्वादिति तेनेत्याह निर्विभागे
ति जीवत्वब्रह्मत्वविभागरहितेत्यर्थः तथाप्यज्ञानस्य नानात्वात् आश्रयो विषयश्च किं न स्यादिति तेनेत्याह ए
वेति एवकारार्थमेव स्पष्टयति केवलेति तमस: शुद्धचिद्व्यतिरिक्तानाश्रयत्वे हेतुमाह पूर्वसिद्धेति चिद्व्यस्याज्ञा
नानाश्रयविषयत्वे हेतुमाह पश्चिम इति नन्वज्ञानस्याश्रय एकोऽस्त्वनेकता तु निरूपणात् हि प्रतिजीवे जगदुत्पाद ८
नस्य तमज्ञानमनेकमेकं ते दिनान्यपि लौकिकत्वे एकत्वे चाज्ञानस्य बद्धमुक्तादिव्यवस्थानुपपन्नेत्युभयत्रदोषद
र्शनात्पृच्छति तथापीति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना वर

अज्ञानभास्योऽजीवब्रह्मविभागइतीमेपक्षंदूषयति नद्वितीयइति ज्ञानभिन्नत्वाजडत्वमित्यर्थः अज्ञानत्वेऽजीवब्रह्मविभा
गइतीमंतृतीयपक्षंदूषयति नापीति नेतिश्रुतिज्ञापोहिशाई नहेतेद्यानयन्नेनेअस्पष्टेविध्यमाह नेत्रनामिति उपाधिज
न्यत्वेवाउपाध्याश्रितत्वेवाउपाधिभास्यत्वेवोपाधित्वेनत्वेमित्यर्थः त्रिविधमपितत्त्वेदूषयति नत्रेति नत्रद्विगुमश्रेदृत्य
र्थः प्रकृतेपक्षत्वेजीवब्रह्मभेदस्यात्मस्यापि अज्ञानजन्यत्वादसंभवादज्ञानत्वेनत्वानुपपत्तेः अज्ञानजन्यत्वाऽज्ञान
भास्यत्वेजीवब्रह्मभेदस्यपराकृते अज्ञानाश्रयत्वेचजीवब्रह्मभेदस्यानुसंभवति ब्रह्मजीवयोरन्यतरनिष्ठत्वात् प
दार्जोवयोनियोगेऽब्रह्मनिष्ठोभेदस्तदाब्रह्मणिवर्तते ब्रह्मप्रतियोगिकोजीवनिष्ठश्चजीवएववर्ततेदृश्यते
ततस्त्रकथंसभेदोऽज्ञानमाश्रयेत् नत्रमहाकाशात्घटाकाशोभिन्नइत्यत्रघटाकाशस्यधर्मित्वे विशेषणत्वे
नतृतस्यापिधर्मित्वबलब्रह्मणोऽज्ञानीजीवोभिन्नइत्यत्रापिब्रह्मभेदस्याज्ञानाश्रयत्वेकिंनस्यादिति चेन्नअज्ञानस्यो
पाधितयानद्रस्यत्वेनभेदधर्मिविशेषणत्वात् धर्मिकारणत् नहिप्रतीतिःपापाचक्नोपाधिर्गुणिपाचकविशेषण
तथात्वेवापाचिक्यायाःपाचकःतस्मात् विशिष्टत्वेधर्मस्यविशेषणत्वोनैतनियमात् एतेनघटाकाशोव्याख्यातः॥ टि

नद्वितीयः अज्ञानस्याजडत्वेनभासकत्वानुपपत्तेः नापितृतीयः तेत्रतेद्विविधाहृश्रेसोकेजन्यत्वेनाश्रित टि
त्वेनभास्यत्वेनचतत्राद्यतमस्यापिप्रकारस्यअज्ञाननिरूपितस्यत्वकृतेःसंभवात्नत्वेत्वानुपपत्तेः नचा टि
ज्ञानात्मसंबंधवतअज्ञानतेत्वेब्रह्मात्मभेदस्येतिवाच्यसंबंधस्यसंबंधितेत्वनियमात्भेदस्यचतथा टि
त्वात् नतुजीवनिष्ठोभेदोऽज्ञाननिष्ठोपिकिंनस्यात् एकस्यापिभेदस्यानेकधर्मितायोगकारादिति चेन्न नअज्ञाने
ब्रह्मभेदस्यस्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यांअनिरूपणात्नविरुद्धत्वात् ऐतएवनेनस्वाभाविकःउपाधेरविद्यातिरेक
त्वानिरूपणात्स्वविद्यानिष्ठभेदेऽविद्यायाउपाधित्वे नेकधेत्वात्माश्रयः ततोब्रह्मभेदःस्वविद्यायामितिविज्ञेयःचः
एतेनजीवभेदस्याविद्याश्रयत्वेशत्रुतेब्रह्मणोपाधिकभेदस्याविद्यायामप्यौपाधिकत्वेकधेनात्माश्रयः स्वा
भाविकत्वेद्विरूपकतत्रमतेविरुद्धत्वे किंचअज्ञानस्यजीवाद्भिन्नस्यजीवभेदोपाधिताऽज्ञानभिन्नस्य नत्वद्भेदः
स्वस्मिन्स्वस्यानुपाधित्वादात्माश्रयात् नापिअन्यःअन्योन्याश्रयात् भेदादुपाधितेउपाधेश्चभेदइतितनेता
नाज्ञानाश्रयत्वे अस्पविद्याभेदस्येतिभावः तथात्वाभावात्संबंधत्वाभावादित्यर्थः नन्वितिद्विरूपतेऽत्र
शून्यद्वयात्गुणवत्वयोर्नियम्यनियामकत्ववत्ब्रह्मजीवभेदाऽज्ञानयोर्नियम्यनियामकत्वेकिंनस्यादिति चेत्का टि
धिकरणयोर्नियम्यनियामकत्वदर्शनात् नचेहाज्ञानजीवब्रह्मभेदयोरेकाधिकरणत्वे ततोहृष्टान्तेवैषम्या
त्प्रकृतेनियम्यनियामकतेति

वे. म. टी. २

नहिं प्रमाणाभावादज्ञानैकत्वं सिध्यतीत्याशंक्य लाघवसहकृतान्यथानुपपत्तिरूपा युक्तिरज्ञानैकत्वसाधिकेत्ये
व परिहारस्तेनोक्त इत्याशयेनाह तस्मादिति यस्मादज्ञाने प्रमाणं संभवति तस्मादज्ञानैकत्वकल्पनमिति वाच्यमि
त्यन्वयः कल्पकमाह प्रपंचेति प्रपंचस्य रचना निर्माणं ननु यथा कुलालो घटरचयिताज्ञानमपेक्षते एवमी
श्वरोऽपि जगन्निर्माणस्य तद्विनैवाज्ञानमिति तत्राह असंगेति कार्यकरणादिसंबंधः संगस्तद्रहितस्येत्यर्थः न
नु ब्रह्मस्वभावतामलसः यथापि पुरुषामसुचिकीर्षोत्परत्वे जलास्फालनं भवति एवमीश्वरः स्वभावतः सृजतीत्युपा
धिवशात् असंगोऽपि किं स्यादित्यत आह स्वत इति असंगोऽप्युपाधिवशात्तु संगवानिति स्वरूपावस्थानासंगित्वमौ
पाधिकमित्यर्थः ननु तत्तज्जीवस्य जनितत्वादिफलेच्छुरस्य कर्तृत्वं स्यादीश्वरस्य गतस्तन्मसिद्धमिति तत्राह उदासीनस्ये
ति अकर्तुरित्यर्थः येन नो हि प्रयोजनमुद्दिश्य कार्यं करोति प्रयोजनं चेश्वरस्य दुःखाभावः सुखं वा नाद्यः नित्यमु
क्तः सिद्धत्वात् नहि नीत्यपरस्त्याह सदा स्वानंदेति नित्यस्वाभाविकप्रयोजनस्य सत्त्वात् उदासीनत्वात् न जनः प्रवृत्ते कर्तृ
त्वेन फलकामित्यर्थः जगन्निर्माणे चेश्वरस्य तत्प्रयत्नापत्तेरित्यादिफलेतः अनेकविधस्य प्रपंचस्य चरचिताज्ञानं सं ना१२
वतीत्यज्ञानैकत्वकल्पनमिति भावः ननु यजनमुत्पादयतीत्युक्तिः ज्ञानमपेक्षते ज्ञस्तस्य कल्पितत्वात् प्रपंचस्य
पुनः सत्यत्वात्तन्निर्माणे ज्ञानापेक्षेति तत्राह असत्येति नेति नेतीति श्रुत्या च यः प्रपंचः श्रुतिनिषेधात्स त्वसत्यस्मिन्नित्याह

तस्मात्स्वतोऽसंगोदासीनस्य सदा स्वानंदतृप्तस्यास्य सत्यानेकविधस्वविशुद्धबोधात्मकः प्रपंचरचना
नुपपत्त्याज्ञानैककल्पनं इति वक्तव्यं गत्यंतराभावात् तथा च कल्प्यमानमज्ञानमेकमनेकं वेति
विमृश्यैकस्यापि निद्रादोषस्यानेकविधकार्यजनकत्वस्य स्वप्ने दृष्टत्वात् लाघवसहकृतान्यथानुप
क४ पत्तिर्विचित्रशक्तिमेकमज्ञानमाद्याप्यवभास्यतीति फलितं ॥

यस्येत्यर्थः अन्यस्मात्स्वेतनादेः प्रपंचरचनानीतिवस्तुं प्रपंचं विशेषयति अनेकेति ननु यथा रज्ज्वज्ञाना
सत्यसत्यानेकविधसर्पस्रग्धारामालाद्यात्मकप्रपंचरचयतीत्युक्त्वाप्येवमसंगोऽपि चिदात्मा स्वतो ज्ञानवशात्
प्रपंचं रचयतीति ज्ञानासिद्धिरिति एवकारद्योत्यान्यथानुपपत्तिं परिहरति गत्यन्तरेति नतावस्त्यपेक्षितविनेरा
स्वनोप ज्ञाने प्रपंचोपपत्तिरसंगित्वात् न चापि संयोगोपाधिनाप्युपपत्तिः कार्यस्यासत्यत्वात् नाप्यसंयोगोपाध्य
न्तरेणाप्युपपत्तिः तस्य सादित्वे नानादिप्रपंचोत्पादनेऽनुपाधित्वापातात् अनादित्वे वाज्ञानस्यैव नामांतरक ५
रणात् नचाज्ञानस्य प्रपंचरचनोपपादकता संभवेत् रज्ज्वादिरनेकसर्पादिप्रपंचनिर्माणे ज्ञानस्याप्युपादकत्व
दर्शनादसंभवाभावात् गत्यन्तराभावादज्ञानमेव कल्प्यत इति वाच्यमित्यर्थः कल्प्यतां नाम एवमज्ञानं तस्यै
कत्वे त्वनेकत्वे प्रश्ने नाह तथा चेति क्रमिकानेककार्यदर्शनादनेकाज्ञानकल्पनाप्रसंगपरिहाराय विविच्येति ॥

मिति न्यायेनोत्तरमाह एकमेवेति अज्ञानमिति विशेष्यपदे शेषवाक्यस्य मन्वयो जनीयं एवकारेणानेकत्वमज्ञान
स्य वारयति तत्राज्ञानेकत्वे अप्रमाणाय : अविद्यायाः एकत्वे यदि प्रमाणं सिद्धं जीवत्व नितरां यसिद्धांत : नच
वेत्यादि चेद् विधेकत्वासिद्धि : फ लिमेव वक्ष्यति चेन्न निर्मलायाः तस्या आभासत्वादिति सर्वथापि नाज्ञानेकत्व
सिद्धिरिति लौकिकानि सर्वोई नापसिद्धांतपरिहार : उत्तराई तत्त्वावाख्यातकौ : विधेकत्वे साधयन्तो स्य च्यानेदस्य
र्थ : नतु नाज्ञानेदृश्य प्रतत्वमत्यधुक्ते अज्ञानस्वरूपप्रमायाश्च दर्शनस्पष्टं तेसिगतत्वात् तदाज्ञानस्वरूपमस्तित्वे
ति विवाद : किं तत्वदेकत्व नानात्वदृति चेन्न तदज्ञानस्य व्यापकमेव तदेकत्वमपि व्यापकप्रतिपत्तौ त्वभिप्रा
यान्तरे सेवाद्यभिप्रायः एको कस्याचेष्टे अज्ञानेकमिति अन्यत्वादौ त्यादि परमनु मानेलौकिकं च प्रत्युत्तमाह
परिहरणमाने ति परिहरणस्थान कार्ये जगदात्मके सर्वेवेदान्तस्य देशान्तमनेनात्मना मन्यश्रुत्यर्थपदं रूपपति तत्वे
ति तेषु विकल्पेषु मध्ये इत्यर्थः कर्ममात्रे तिसानान्यपरत्वपरायेत्यर्थः एवं वेदांते स्वापि वाक्यवाक्य किं मित्यवेति यस्य

अज्ञानेकि वेदसिद्धं ज्ञत्वत्वादि सिद्धं ज्ञत्व परिहरणमान कार्यान्यथानुपपत्यात्वमेव तत्त्वं नाद्य : सर्वको
उत्पत्तकामात्र विषयत्वात् वेदांतानां च परिहरणसिद्धानेदसा मात्र विषयत्वात् तत्रैव फलसंबंधा
त् अज्ञानादौ तदभावान्न तत् प्रतिपादकत्वात् नापि द्वितीय : ख्यत्वत्वादि सिद्धत्वे विवादाभावप्रसंगा १८

ते धर्मब्रह्म विषयत्वमेव वेदवाक्यानामिति यथाक्रमं तत्रैव प्रामाण्यं किं न स्यात्तत्राह तत्रैव फलेति अध्ययनविधि
र्हि फलवदर्थावबोधमुद्दिश्य वेदाध्ययने विधत्ते न च श्रुताद्वैत श्रुतिपर्यायौ : सर्वत्र फलवान्नामधेयार्थं
प्रतीते : सत्त्वत्व : स्वाभावाद्यदर्शनात् धर्मज्ञाने स्वविषयमनुष्ठापयन् स्वर्गादिजनयति ब्रह्मज्ञानेन चेत तदनि
मन्न रूपत्वमेवानेकत्व : स्वमर्यज्ञानमयनयतीति धर्मब्रह्मणे रेव प्रतिपादने फलसंबंधाद्रित्यर्थः एवकारव्या
वर्त्यमाह अज्ञानादाविति आदिपदेन यावत् ग्राह्यं सेयह : स्वाहेति अन्यत्वसंस्पष्टे तेषु प्रतिपत्तेषु अप्रादिष
त्यत् भिन्नत्वमित्यर्थः तत्त्वाज्ञानस्य प्रमाणागम्यत्वाद्याय सिद्धान्तो यो तिभाव ; एवं दर्शितं व्याख्याते

वे॰ मु॰ टी॰ १०

नन्वविद्यो[illegible]पस्थापकपदाभावात्कथमेतत् विद्यायामुपयाति कं नन्वदेकत्वं कृतौ वा तदुपहितस्य जीवस्यैक
त्वमित्याशङ्क्य मन्त्रार्थं वदन् उपक्रमते अजामिति अत्र लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपां स्वेनैक
रूपतां व्याचष्टे वेदान्तसिद्धान्तपदेन व्याचष्टे इत्याह अजामेकामिति अग्रस्यमनिर्वचनीयं न तु सत्त्वेनाऽसत्त्वेन निर्वचनीयत्वेन
स्वरूपतः सत्त्वपदेन स्वरूपेऽलिङ्गपदे व्याख्यायाजामिति पदेन व्याख्यातं अविद्याहेतुकत्वपदेन सृजमानामि
ति पदं व्याख्यातं अविद्याहेतुकत्वेन व्युत्पत्त्या शुद्धौ पचरणत्रयमध्ये नेति शेषः अभेदस्यापि एकोऽहेव सर्वस्मिन्
सुखदुःखैः नानात्वे नास्ति ह्यनात्मा नास्ति शोकामिति एवं हि सत्ता नामास्तीत्यभेदस्यावच्छिन्नत्वमस्ति सहितोऽस्ति निषेध

अस्याप्यर्थः अमन्दस्य जगतोऽविद्याहेतुकत्वेन वक्तव्यो सा किं जन्या जन्या वेति संशये न जन्येत्याह अजा
मिति न चाविद्यावाचकपदाभावः अजामित्यस्यैव स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टस्य तद्वाचकत्वात् तस्याश्चानेकत्वमा
शङ्क्याह एकामिति तस्याश्चित्रकार्यजननसामर्थ्यं त्रिगुणात्मकत्वेन समर्थयते लोहितेत्यादिना नाह
एवाविद्योपहितस्य जीवस्यानेकत्वमिति स्वपादे अजइति तस्य जीवस्यानेकत्वनिषेध इति एकोऽपि नन्वजीवात्म
नमनेकत्वेनोक्तेऽनुशयोऽत्रान्वयः कथमेकत्वमित्याशङ्क्याभेदस्यापि निषेधोऽस्मिन्नैकत्वे किं ज्ञास्यत्ववशात्मिद्धार्थं
नहि ज्ञेनात्रेह हीनित्वमुखैव अकार्यत्रहत्याभिसत्तां जीवस्यैकत्वं न क्लिन्नत्वमवस्थानत्याह अनुशेते
इतिनामेविद्यामतेऽस्य लोहितश्वेताकृष्णानेनाहत: अन्योऽहतज्ञानेनोऽभवतीत्यर्थः पश्चात्कार्याकार
रणाभिन्नतामेवजुषमाणः सेवमानः संसारीभवतीत्यर्थः शिवेत्याह जुषमाणस्येति नन्वविद्यायाः
अनादित्वेनाविनाशित्वात् अनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यत आह जहात्येनामिति शाक्यात्मसाक्षात्कारेणैन
वर्तयतीत्यर्थः ननु स्वावच्छिन्नविद्याकथं हि नामाश्रितत्वादनात्मत्यागश्चोपभोगार्थमविद्याश्रयणभोगस्य च
तप्रयोजनवादिनो भास्यर्थेनेन प्रयोजनशून्यामन्यमानो जहातीत्याह भुक्तभोगामिति भुक्तो भोगो यस्याः सा
तथेति विग्रहः नन्वविद्याविशिष्टस्य जीवत्वादविद्यायां जीवस्वरूपाभावात्कथं जहातीत्युक्तमित्यत आह अजोऽन्य
इति अजो जीवः अविद्यातोऽन्य एवानवविद्यात्मभावेन जीवत्वं अविद्याया जडत्वात् जीवस्य च चेतनत्वाज्जीवोपा

सिद्धत्वमित्यर्थः उपाधिविवर्जितैकत्वमुपहितस्यैकत्वेनेत्यर्थः नाप्यविकल्पितसिद्धत्वमित्यर्थः जीवाऽनेकत्वभेदाजीवात्ता
कल्पितानेकशाणिविषयदृष्टिरनादित्वेन ... [illegible] अनादित्वेनेति भावत्वे सतीति शेषः प्रागसत्कार्यवादिमते प्रागभावोऽस
प्रतिपन्नेन विशेषोपादाने उपेति साधनेन तोयोतेनभोगवत्त्वाभावान्नाविद्यापाशुतनेत्यमित्यर्थः अजोऽनेकविरादा
वत् इत्यादि विशेषणानेन शाकेन नन्वविद्यायां अविद्याद्याजीवत्वाधिकरणत्वे चेतनत्वप्रसङ्ग इत्यपशोऽडज्ञानदयकं
विशिष्टत्वेऽस्य विशेषणत्वनियमाभावात् अन्यं[illegible]स्यैवेदमानपञ्चकरूपत्वटत्वजात्यादेरपि द्विपावत्वप्रसं
ग इति अपीतोषाद्वितनरमाहजीवोपाधित्वेनेति

भुक्तभोगेति

था

[illegible] १

था२

न चैतद् दूषणं वरमित्याह निरुक्तेति स्वप्नेऽनेकविधकार्यजनकत्वस्य निद्रादोषस्याऽदृष्टत्वादिति योजना एकत्वक
ल्पने धर्मिग्राहकबाधपराहतं कल्पमानमिति प्रपंचरचनायामज्ञानैकत्वानेकत्वकल्पने उदासीनत्वादिति
भावः नन्वज्ञानान्यनेकानि कल्प्यन्तां न ह्येकानेकयोर्विशेषस्तत्राह लाघवेति धर्मिकल्पनातो धर्म
कल्पना वरमिति न्यायात् धर्म्यैक्यकल्पने लाघवमित्यर्थः ननु प्रपंचरचनायामज्ञानैकत्वेऽप्यज्ञानना
नात्वमुपपन्नं न फलमज्ञानैकत्वसाधनमिति तत्राह अत एवेति यद्यपि मिथ्याप्रपंचस्य रचनायामज्ञानै
कत्वमुपपन्नं तथापि जीवैक्यसाधनफलमज्ञानैकत्वमिति तत्साधनमनुचितमिति भावः कथमज्ञानैकत्वे जी
वैकत्वसाधकमिति तत्राह अज्ञानस्येति यत्तु प्रागुपपादितं तदुपाधिकं इति एकाज्ञानोपाधिकः उपम
सोपाध्यात्सोपपन्नमज्ञानोपाधिः अज्ञानमविच्छिन्नमसोपाध्यात्सोपमेकत्वमुपहितेनैव
दार्ष्टान्तिकसमर्थनेति तदुपाधिकात्माजीवोऽप्येक इत्यर्थः एकाज्ञानोपाधिकात्मजीवभावे प्रामुख
न्नैकोऽपि किं न स्यात् इत्यतो हि दृष्टान्तादेकस्मिन्नुपाधौ अनेकप्रकल्पादृष्टत्वादेव तत्राह एवेति उ

अत एवाज्ञानस्य जीवोपाधित्वात्तस्यैकत्वात्तदुपाधिक आत्मा जीवो भवन्नेक एव भवतीत्येकजी
ववादिनो वदन्ति यथाकाशमुपपन्नोऽविद्यायां जीवादेनानात्वं यथा भेदकालोऽप्येकत्वं स्यादिति
प्रजाः सृजमाना ... तत्र एकोऽनेकधा ... सृष्टानि ... वामदेवादि

पाधेरेकत्वेऽपि विवादो भेदाभावान्निर्विवादानानात्वं दृष्टान्ते एकत्वेन विवादानात्वं तदुपाध्येकत्वेऽपि एकोहि तो विवेके १
प्येक एवेत्यर्थः ननु एकत्वलाघवादेकमज्ञानमिति तदसत् इतो मायाभिरुरूपईयते इति श्रुतेः ज्ञानना
नात्वप्रतीतेः प्रमाणवत्त्वे गौरवस्यापि न्याय्यत्वात् लाघवस्यापि किं न वक्तव्यमित्यत्राहेत्यवैकत्वसाधना
याज्ञानैकत्वमर्थान्तरं तन्नदृष्टमसत् इत्यत्रापि मितिश्रुते जीवनानात्वश्रुतेरिति शंकायामाह प्रथाने इति प्र
सङ्गोऽदाशीनस्यात्मनः प्रपंचरचनानुपपत्त्या लाघवमहत्त्वं तत्प्रामाण्यं इमेकाज्ञानतदर्थं तत्प्रयोजने च जी
वैकत्वं तु अप्रामाण्यवादिनोक्तं तिरोहितमित्यर्थः न चाज्ञानैकत्वं मायामिति बहुवचनविरोधः बहुवचन
स्य मायापुरुषःपरत्वात् इन्द्रो मायाभिरित्यनेन मायाशक्तिरूपेण रूपम् ततः प्रत्यस्यामायाः एकत्वं विशादिलिंग वचने
विरोधः तत्त्वावचनेनाज्ञानभेदपरत्वेन गौरवस्यैकत्वे प्रामाणिकत्वादिति एतावता प्रामाणिकत्वमेवास्तु ए
कजीवभेदप्रमाणमुक्तं इत्यत्रापि मितिनदृष्टमसत् एकजीवग्राहकत्वात् न नैकश्रुतिभेदपरत्वात्मात्रत्वात् अन्यथा
जगत्कर्तृत्वानुपपत्तेः तदि मुख्यमानः स्यादित्याशंक्य जीवैकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधप्रसङ्गः तत्रानेकजीवनानात्वमयो
तिभावः श्रुतिपक्षे अज्ञानमिति

वे॰ मु॰ टी॰
११

नन्वेति प्रामाण्यानुपपत्त्यानुभवानुपपत्तिरित्यर्थः कीदृगत्रेति यथार्थः किं यावत्समर्थो वा परमार्थसत्यो वेति किंपात्रार्थं अपे
क्षितं स्यात्राऽनुभवप्रामाण्योपयोगित्वात् श्रेयो वासाविति तथाचानुभवबलाद्भावस्याप...पद्येतिभावः नन्विमिथ्यार्थो
न प्रामाण्यप्रयोजकमपि तु भ्रमस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गे किं तु परमार्थसत्यः अविद्याकल्पितस्य बहुशूक्रादेः पारमार्थि
कत्वाभावात् तस्यानुभवप्रामाण्यापादकत्वायोगः प्रत्येकं द्वितीयमनुत्पाद्यपतिपरमार्थेति तथाच प्रपञ्चस्य सत्य
त्वे जीवानेकत्वस्य सत्यत्वे वैदिकवाक्यमितिभावः दृष्टान्ते कथमेवोपिति बहुशूक्रादिभेदप्रपञ्चस्य सत्यत्वं कथं भवि
ष्यतीत्यर्थः भेदप्रपञ्चः सत्यत्वे कथं नभविष्यतीति चेत् तत्र वक्तव्योति मद्वैतग्राहकप्रमाणाभावादित्यन्यत्प्रत्यक्ष
वैतत्तमेदमिथ्यात्वग्राहकाभावात् ज्ञानाद्युदस्मात् एकत्वस्येति तात्पर्यग्राहकचिह्नदर्शनाभावेदः तत्त्वमस्यादिवा
क्यानि विधपरिच्छेदस्य स्वरूपस्य परमार्थतो बाधितत्वात् पारिक्षेपेण परमार्थस इत्यर्थः महावाक्यस्याद्वैतमा
त्रविषयत्वेन तमाह नद्वैवेति श्रु धायकविधिर्हि फलफलवद्भावबोधायाख्यापयोगित्वेदवाक्यानि फलवाप्त्यद्वैत
मात्राकारपरत्वेन तत्र विज्ञानात्मकत्वादिना अन्नाऽद्वैतशीलपाठेन एवं फलसंबन्धो नान्यत्रेति अद्वैतेवदन्ता
श्रु नन्वेवं कीदृग्गोविषयोपेदितः अत्र वाहारयोः स्फुटे दस्येवा भेदपरमार्थसत्यत्वेन कथमेवं भविष्य
ति एकत्वस्यैव वेदतात्पर्यविषयत्वात् नद्वैवफलसंबन्धात् भेदस्य च सर्वस्य प्रतिपत्त्यापायोनेति नमीनिता
वैधन निषिध्यमानत्वात् मिथ्यात्वस्यापि सिद्धत्वात् वेदएव वामदेवादेः सोऽनन्यत्वेऽतिवेतस्मस्मत्तस्य जीव
भेदाप्रतिपादकत्वात् श्रुतार्थानुपपत्त्यो कल्पनेइति चेत् नानिश्चितार्थं जीवैक्यप्रतिपादकवाक्यानर्थक
२२ त्वर्थगोचरइत्यर्थः द्वितीयंदूषयति भेदस्येति नन्वेवं स्याद्वैतएव तात्पर्यमित्युक्तं तत्र तद्वैतत्वश्रुतिर्वामदेवः इति
पदइतिश्रुतिः वामदेवोऽत्र तानन्त्युक्तं इतिप्रतिपादयतीभेदमपि गोचरयति तत्कथमद्वैतमेवश्रुतिगोचरइतिशंकते
वेदएवेति योयोदेवानामित्यादिश्रुतिसिद्धाद्वैतसाक्षात्कारोत्र देवादीनां सत्प्रहाणादिपदयथाश्रुतमसंगीकरोति
३ तत्त्वमिति नहिजीवभेदः सिद्धइति चेत् नद्वैतवक्तव्यो किमिदं वाक्यसाक्षात्तजीवभेदसोपादयति उत्ततद्दृष्टएवतत्त्वान्नाने
पप्यप्रतिपत्तौ कथंनश्रुद्धत्वसाक्षात्कारः एवं सर्वदा व्यवहारः ब्रह्मविद्यापरामर्शी तत्सर्वमभवदित्यर्थः श्रुतमेवतानीयकानुसवभावापन्नेत्यादि
कान्तरमेत्य ब्रह्मविद्यापदेष्वदृश्यत्वानिनिश्रुतार्थोऽर्थान्तरत्वानुपपत्याजीवभेदः कल्पितइतियावत्तदूषयति तस्य जीवेति तस्यत
देतदित्यादिवाक्यस्य भेदप्रतिपादकत्वे च भेदस्यापदार्थत्वेनावाक्यार्थत्वात् भेदाकारज्ञानाजनकत्वादेति नन्वेवा
मदेवकर्तृकात्मज्ञानाद्वामदेवः सर्वभावप्राप्तवानिनिश्रुतार्थः कल्पितोपपद्यते यदि वामदेवपदवाच्यः कश्चिज्जीवोऽस्त
कोवह्यात्मसत्तामेत्यादेस्त्वा भवेत तत श्रुतार्थानुपपत्तिर्जीवभेदप्रमापिकेति द्वितीयपक्षमुत्थापयति श्रुतार्थ
तिकल्पनाहि श्रुतद्वयवृद्धिमूलासाच विरोधाधिकरणन्यायेननिश्चितार्थश्रुत्याबाधितइतिनेतिप्रतिज्ञायाहेतमाह
निश्चितेति यजोयमकः सर्वमतानन्तरात्मेत्यादिवाक्यानि जीववक्यप्रतिपादकानि
११

शेषे च रचनोपपादिकाऽविद्या सा च लाघववादेका तादृग्विद्योपाधिक आत्मा जीवो भवन्नेक एव भवतीत्यङ्गीकृते नन्वजीवे
केवलबन्धमोक्षादिव्यवस्थामुपपादयितुं जिज्ञासाशङ्क्यापरिहरति बन्धमोक्षेति तव मतेऽनेकस्मिन् जीवे सति तत्त्वज्ञानात् प्राक्
बहुत्वेन व्यवहारो भवेत् तत्त्वज्ञानोत्तरकाले व्यवहर्तुरभावात् मन्त्र्यव्यवहारो न स्यात् इष्टापत्तेः मुक्तवद्धाविति संगति
व्यवहारोऽयं तत्ता जीवे ऽपि तत्र व्यवहारोऽनुपपन्न इत्यर्थः। इत्यत आह यथेति जीवभेदे यथा दृष्टं जगत् कल्पितं तद्वत्। कोऽपि
मुक्त इति व्यवहारो यथा तत् जीवाभेदेऽपि स्यादेवास्तु बन्धमुक्तव्यवस्था वा जगदादित्यर्थः। ननु जीवाभेदेन ऽनुपपन्नमिति
ऽमुक्ते सत्यमुक्ते परं त्वनुपपन्नं न संभवति नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेत्यभिप्रायेणाह दृष्टत्वादिति चैतन्यज्ञानकल्पि
तबद्धमुक्तादिव्यवस्था प्राय अङ्गीकृति एकजीववादेऽपि दृष्टोऽनोपपन्नेनानुपपत्तिरित्यर्थः। नन्वविद्याकल्पितस्य बाधितत्वात्
व्यवहारोपपादकत्वं कल्पितत्वाकारदृष्टान्तेन परिहरति स्वप्नदृष्टवदिति किमविद्याकालीनव्यवहारोपपादकत्वमविद्या
कल्पितेऽस्तु उत बाधकाले आद्ये यथा स्वप्नदृष्टे विद्याकल्पितानेकगजतुरगादेः स्वप्नव्यवहारोपपादकत्वं दृष्टं
ने तथा जाग्रत्काले विक्रिन स्यात् द्वितीये तु इष्टापत्तिरेतेनाविकं चिद्बाधमित्यर्थः। एवमेकत्वे चेष्टे नन्विति दृष्टत्वादित्व
ते वाऽकं चेत्तत्तरमाह नन्वेकात्वेति एकजीववादे व्यवस्थाप्रकारानुपपत्तिरित्यर्थः। अनुपपन्नाभावे हेतुमाह अनुभवेति

बन्धमोक्षव्यवस्था स्याज्जीवाभेदे कथं ननु। यथा दृष्टेन वैधात् स्वप्नदृष्टवत्॥ ४॥ नन्वेक एव चेज्जीवः
कथमेकोऽहमेकः एको बहु इति व्यवस्थेति ननु कात्रानुपपत्तिः अनुभवसिद्धत्वात् हेतुस्य अनुभव एवेनोपपत्ति
ने एकमुक्त्या सकलसंसारोच्छेदादिति चेत् न। यतः करणादेर्यथा यथा भाविकस्य संस्कारात् करणा
नुपपत्त्यभावात् विषयाभावात् आभासत्वानुपपत्त्यानुपपत्तिः अनुभव इति चेत्

नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेत्यर्थः। ननु लब्धसंज्ञाकोऽनुभवोऽनुपपन्ने परिहरतीति सत्यमेकजीववादे त्वनुभवस्य रूपमेव न सं
भवतीति शङ्कते अनुभव एवेति करणाभावादिति हेतुमाह एकेति एकस्य वामदेवस्य मुक्तोत्साधनसंपत्त्या तत्त्वमस्य
स्योदितवाक्यार्थसाक्षात्कारात् सकलसंसारोपादानाविद्यानिवृत्त्या [illegible] अभवात् [illegible] करणादिप्रादेवि
षयस्य बद्धमुक्तादेः संसारस्योच्छेदात् अनुभवस्वरूपलाभानुपपत्तिरित्यर्थः। वामदेवस्य [illegible] चेत्तन्न श्रुत्या उक्त
नवोऽहं मुक्ताविचेत्यन्वयाद्याः न [illegible] [illegible] [illegible] चानन्दचेतनवामदेवस्य [illegible] नहि
तदेवानेन दृष्टम् [illegible] तेनैव ननु ज्ञानकल्पितविषयकरणस्य [illegible] भवाय [illegible] इत्यभिप्रा
यः एवं यत्नेन [illegible] जानीते [illegible] [illegible] नेति [illegible] इत्याह यत इति करणेति [illegible] एवं भवान्न भवतीति
[illegible] किं करणस्याभावाद्विषयाभावाद्वा इत्याह यत इति करणादेरिति [illegible] वामदेवादिलिङ्गशरीरादेयाहके नेति न
[illegible] करणाभावेऽपि नेत्याह आविद्यकेति द्वितीये दोषमाह विषयः किं [illegible] पदार्थानां नामरूपात्मकत्वा
जीवादयः विषयस्य [illegible] ज्ञानदर्शनात् द्वितीयपक्षेऽपि विषयाभावादिति न [illegible] मा

२१४

२४

बा०१

वे॰ स॰ टी॰ १२

ननु देहस्य चानवच्छिन्नस्य चाऽऽत्मनो देहावच्छिन्नत्वाद्देहः कल्पितत्वात् कथमनेकेषु देहेषु नु कल्प्यतामिति कथं न एवाऽत्र विशेष इति तत्र
आह नहीति देहावच्छिन्नचैतन्यं दोषाधिकारी शुक्तिज्ञानाद्यपत्त्या देहदेहावानवच्छिन्नो वानाज्ञानाश्रयश्च ज्ञानकार्यत्वेना
ज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तेः नचादेहादिकल्पनेऽपि कः परमार्थ इत्यत्र आवरणाधिकारोऽन्यविनिगमकाऽभावश्च नतु निर्मौला
पत्तिलक्षणो विरोधोऽनयोरित्यर्थः स्वप्ने जीवभेदाद्यनुभूयत इति एतेनाह नहि तीव्र इति यद्यप्यहमत्र इत्यज्ञानाप
हितमात्मानमनुभवत्येव स्वप्नद्रष्टा तथापि जीवभेदं नानुभवतीति हेतुमाह अज्ञानेति किमज्ञानोपहितं जीवभेदस्व
त्वमवगाहते उतानुमानेनाद्यस्त्वाह नहीति अयमर्थः किमेकमज्ञानमनेकजीवोपाधिस्तत्र प्रति जीवं भिन्नानेऽ
ज्ञानमिति नाद्यः उपाध्यभेदे उपहितभेदादर्शनादित्यत्र द्वितीयं प्रत्याह नहीति परस्य ज्ञानवत् पराज्ञानस्याप्य
तीन्द्रियत्वान्नदवच्छिन्नो नान्यतदशनादित्येव न प्रत्यक्षं तदित्यर्थः यद्यपि स्वप्ने न जीवभेदस्त्वग्रे न गाहते तथाप्यनुमास्यते
जीवभेदस्त्रिति द्वितीयं शङ्क्यापयति तथापीति शरीरान्तरवत्त्वं समवेतानुमानात् भिन्नजाकाचिद्विशिष्टाक्रियाचे
ष्टानामासाचदेहभेदाद्भिद्यते तत्प्रयासतनमवेतः प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चासमवायिकारणं चेष्टा

नहि देहेष्वात्मदेहावच्छिन्नैवाश्रयवत्प्राधिकारिणेत्रमः येनाविनिगमनो दोषः स्यात् नहितीयः अज्ञा
नावच्छिन्नस्य स्वप्नभेदानुभवात् नहि पराज्ञानावच्छिन्नः परस्य प्रत्यक्षमवगन्तमर्हति तथापि तत्तद्दे
हचेष्टयानुमीयत इति चेत् न एकेनाप्यनेकदेहचेष्टोपपत्तेः

22 तनाहुः प्रासमवायिकारणमनुमापयन्ती असमवायिकारणविशिष्टमात्मानमनुमापयतीति स्वात्मा
प्रति देहे भिन्नप्रत्यक्षात् एकस्मिन्नेहे चेष्टमाने सति सर्वदेहाश्रितेष्वन्यचेष्टाहेतोरात्मशरीरसंयोगस्याविद्यमान
त्वात् तस्मात्तत्तच्छरीराधिष्ठातातत्तच्छरीरचेष्टयाऽस्यापगन्तुमीयत इति स्वप्ने जीवभेदानुभवसिद्ध इत्यर्थः तमे
तत्प्रदूषयति नेति हेतुमाह एकेनेति अयमत्राशयः तत्तच्छरीरचेष्टयाऽस्याऽऽत्मानुमीयत इति कृतः किमेक
स्मिन्नेहचेष्टमाने सर्वदेहाश्रितेष्वचेष्टा स्यादिति प्रसङ्गात् किं वा एकस्याऽऽत्मनोऽनेकदेहचेष्टानुपपत्तेः अथवा
नेकशरीराधिष्ठातुरेकस्यैकावेशशरीरान्तरक्रतकार्यानुसंधानप्रसङ्गादिति आद्यं दूषयति नेति नत्वात्म
संयोगमात्रं चेष्टायां हेतुः किन्तु प्रयत्नवदात्मसंयोगः प्रयत्नश्च तत्तच्छरीरावच्छेदेनात्मन्युत्पन्नस्तच्छरीरचेष्टायां
हेतुरिति कथमतिप्रसङ्गः स्यात् तत्तद्देहारम्भकधर्मादिनिमित्तस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः द्विती
टि२ यं दूषयति एकेनेति चेष्टाहि तत्तच्छरीरवर्त्तिनी साऽसमवायिकारणमात्मशरीरसंयोगमपेक्षते संयोगवि
शिष्टात्मानुमापकोवाऽनेकोऽविशेषादात्मनोऽनेकाऽऽत्मभेदानुमीयत इत्यर्थः २२

ननु जीवैक्यश्रुतिपरस्य वाक्यानां निश्चितार्थत्वेन पूर्वोक्ते तर्कविरोधादित्याशंकते एकजीवेति तर्काभासत्वेन
परिहरति नेति तर्कविरोधाभावेऽप्यनुभवविरोधः स्यादित्याशंकते नचापीति अनुभवस्य चिदज्ञानकल्पि-
तदेहभेदविषयत्वेन भ्रमत्वान्नैतेनानुपपत्तिबाधो युक्त इत्यभिप्रेत्य परिहरति भवतु नैहीति अभिप्रायं प्रकटयि-
तुं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यमाशंकते नन्वयमिति ननु स्वप्नदृष्टानां परमार्थसत्त्वमिति श्रुतिः स्वप्न-
काले तद्द्रष्टुरकाले वा नाशः जागरेऽपि तद्द्रष्टुरसत्त्वे तथा च निष्प्रत्यूहाभावात्कथं न स्वप्नवदेतद्दृष्टम् द्वितीये
ऽपि स्वप्ननिद्रान्तरकाले वा जागरनिद्रान्तरकाले भवेत् भ्रमनयाप्रतीत्या न च समानयुक्त्येति तथापि हि जागरति
द्रष्टुरकालः किं स्वप्नकालः सत्प्रतिकूलो वाऽन्यो वा कालो वा नाशः स्वप्ननिद्रान्तरकाले एवनाहेतुः प्रतीत-
रूपत्वेऽपि कारणत्वानुपपत्तेः स्वप्नेऽपि विनाशकज्ञानाभावात् अत एव न तृतीयः प्रमाणाभावाद्भेदानामसत्त्व-
त्वमर्थमिति चेन्न मैवम् अर्थाऽपरिज्ञानात् ननु मोक्षपरः स्वप्नदृष्टान्तोपदेशो न किं स्वाप्नपदार्थस्य नन्विदं-
विद्याविवर्तत्वात् स्वप्नदृष्टान्तदृष्टान्तः अविद्याधिष्ठानत्वात्परमार्थसत्त्वेनेति युक्त्या निश्चितेन दृष्टान्तेनाविद्यापि
एकजीवपदे एकमुक्तावसर्वमुक्तिप्रसंग इति चेन्न एकमेवाद्वितीयमिति सर्वत्र स्वानुरूपविनयप्रकाशनात् तथापि
बहवो जीवा मम भवन्ति सहजा इति चेत् भवन्तु नहि स्वप्नदेशावस्था ननु यथा स्वप्ने एक एव सन् द्रष्टा परमार्थसत्त्वः अन्ये
दृश्यकल्पिताः सर्वेऽपि जागरेऽप्येक एव परमार्थसत्त्वमन्ये सर्वे कल्पिताः तथा च बहूनां मध्ये कोऽसावेकः
इत्यनिश्चयः एकः श्रवणादौ प्रवृत्तिर्न तिसाधनानुष्ठानाभावेऽनिर्मोक्षप्रसंग इति चेन्न नेदं हास्यवादमात्रमित्याशंक्य
किं कथमिति चेन्न भूतकथनेऽन्ये जीवाः कल्पिता इति कोऽर्थः किं देहादेवं गच्छन्तीति कल्पिताः अज्ञानोपाधि-
पाधिको जीवोऽसावप्रमितत्वाद् दृश्यत्वं चेद्बहवोऽसन्तः तेषां मध्ये एकः सत्यः अन्ये कल्पिता इति नाद्यः देहानां क-
ल्पितत्वात् अन्यभावनायां बहूनां दुष्टत्वमप्येकस्यापि वा विद्यमानत्वे प्रपञ्चे दुष्टत्वे सति दोषः स्यादेव निश्चयदेहेनाभावा-
त इति परिहरति नायमिति न तावत् अनेकदेहत्वनिरूपणाभावात् अप्रमाणानुपपत्तेः अवश्यं दोषप्रसङ्गानानिर्मो-
क्षप्रसंग इति परिहरति दृष्टान्तेऽपि तावत् विचारमारभते न नानेति तेषामिति अनुभवतां नानात्वज्ञानोपहितानामेवार्थः
ननु तेषामनुभवतां नानात्वमप्येकः सत्यः अन्ये कल्पिता इत्यत्र प्रत्यक्षस्य प्रमाणानां मत्सुभाषितेन सम्यक्त्वं न कल्पि-
तत्वं कल्पितत्वात् अनुभवितुरेव सत्यत्वादिति सर्वेषामज्ञानानामनुभवितृत्वस्याविशिष्टमानत्वात् किं वेद एव पर-
मार्थतोऽनुभविता लोकाचारात् अन्येऽज्ञानानुभवितारोऽपि कल्पिता एवेति कल्पनायां युक्ता वादित्वप्रयोजनमुपपत्ति-
नाद्य इति अविरोधादिति अनेकदृष्टकल्पनया गौरवापादित्वान्निर्मोक्षप्रसंगलक्षणविरोधाभावाद् दृष्टानाम-
दुष्टत्वादित्यर्थः ॥

वै. मु. टी. १३ ननु शुद्धचैतन्यस्य न जातु रागादयः सम्भवन्ति न च जीवधर्मता दृष्टेति तत्राह स एव जीवभावेन लुब्ध इति नहि शुद्धस्य
साक्षिणो विरुद्धरूपवत्त्वम् सङ्गच्छत इति तत्राह यदा ज्ञानमात्रमिति अज्ञानात् ज्ञानकल्पितसमृद्धिकं हि एव ज्ञानमात्रं ज्ञानकल्पि
तता जीवभावस्येति न विरुद्धरूपवत्त्वं प्रसज्यत इत्यर्थः जीवशब्दार्थमवरूपकल्पयति देवमानवादिना जगद्रूपमव
रूपकल्पयति तद्रूपकरणमनेनेति देवादिदेहाभिमानी सन्देहबद्ध इत्यर्थः तद्रूपादिति सकलादिरागवशादित्यर्थः सर्वमिति
सर्वत्र बद्धकल्पकत्वेन इत्थं चेत्यर्थः अधिकाधिकं वर्धमानं रूपयतीति यद्वा बुद्धिरिति ज्ञात्वा सैव ज्ञानाधिका
इति यानयितेत्याह एतदेतत् यद्भूमिकासंस्थितेन्द्रियसामाव्यानयितेति भासत एतस्माद्बलादिदं स्पष्टमिति बोधा
स एव ज्ञानमात्रिन्न जीवभावेन लक्ष्याद्देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहाद्यविकल्पनरूपकरणेन वद्धो दृश्यादि
चन्द्रिकायुक्ते सन्ध्याने शुद्धे देहे एक स्थिर एव कश्चिन्मनुष्यः कश्चिद्विप्रादयो न भे सर्वेषां स्थानाकः स्थिरः स्थितः
पालकः कश्चिदन्यः सर्वसंहारकर्ता रुद्रः प्रलये येषां सर्वोपाधयः सत्त्वादिगुणाः तद्वशात्तेषां सर्वसाम
र्थ्यं गृहीतवान् कश्चिद्ब्रह्मा कुमार इत्येषां मध्ये एव ज्ञानमस्त्यादिना ग्रस्तस्य मूलवत्यादि साधनेषु याचा ४४
मानसायथास्याभीतिनीशुद्धज्ञानेन भ्रान्ता भवन्ति जाग्रति तत्र तथा जाग्रतश्च पञ्चस्वपि सह तत्स्वप्ने निद्रा
दोषसहितेन तत्स्वप्नमेव प्रपञ्चयति केवलं तद्देहेन्द्रियसाधनेभ्यो गम्भीरा क्रियाविशिष्टादया सुक्रियास्वबद्धा
स्वयं विकल्पितेषु देहेषु सा संसारिणः कर्माभिविष्णोरिति च कल्पयित्वा तत्र तत्सर्वत्रापि सह तत्र जागर
बुद्धिवासनया भ्रमन्तीत्यादिना रूपाणि ज्ञानानीति एवं सति एकत्वात्मा पाशेन बद्धः स्वयं प्रकाशानन्दैकस्वभावः स्वा
ज्ञानवशाज्जीवः संसारी इत्यादि शब्दाभिधेयो भवति तदुक्तम् कोऽयं संसारी स्वभावयितुर्मोऽपि ज्ञाता
इति स्थिते तस्यैवानादि संसारस्य विनश्वरत्वे च एतद्यतितत्कल्पनमस्य वैराग्यादि सम्पद्यमानस्याचार्य एव
सादात्म्यादिनश्यादित्येवं तत्पुरुषार्थकालादिसंविनश्वरत्वादि साधनपादत्रयस्य हानमुत्थापयितुं वाक्या
र्थसाक्षात्कारेण स्वमात्मा सन्तानरहितज्ञानेन कार्यं सर्वं प्रपञ्चसहितं तत्स्वानन्दरूपः स्वमहिम्नि स्थितो भवति
वेद्यान्तयितेत्याह तेषामिति नमस्काराद्दिनेति रूपस्वभावेनैतदीयाः शुद्धादिरूपा इत्यर्थः यादृशे वादि सङ्ग्रहात्पादि
देहस्य एव ईश्वरो यस्मिन् इति यजनाश्रमानो ज्ञानवशात्तीर्णवन्तः परमेश्वरस्तेजो रूपतां वा स्वभावतः परिकल्पने सिद्ध १३
मर्थमाह एवमिति ब्रह्मैव ब्रह्मज्ञानवशात्संसरन्ति जीवादि शब्दैर्भासमानो भवतीत्यर्थः कल्पनमेव जीवदुःखं कश्चि
त् मनोजन्याचेष्टा तत्तदन्यदिति मुक्तिः संसारयोर्वैपरीत्यविकल्पनयाऽनादिरित्यर्थः एवं ब्रह्मणः स्वाविद्यया संसारित्वम्
तियावत् मुक्त्वा न संपत्स्येऽवत्याह तस्यैवेति व्यवहारस्याश्रयभवनीयत्वेनाशेषः स्पष्टार्थः

2 3

किंचानेकशरीरवर्तिन्यश्चेष्टा एकात्मसंयोगासमवायिन्यः चेष्टात्वात् एकशरीरमात्रसमवेतचेष्टावत् नचैकश
रीरमात्रनिष्ठचेष्टात्वमुपाधिः योग्यनेकशरीरचेष्टासु साध्याव्यापकत्वादिति भिन्नत्वेनात्मनानेकदेहचेष्टो
पपत्तौ दृष्टान्तमाह नैयायिकानामिति ननु तीर्थप्रत्यापत्ति न तु देवेति योगिनां देहेष्वित्यर्थः शरीरानुपहितस्यो
पाध्यवच्छिन्नस्य साक्षित्वेनानुसंधानमायातु ते शरीरावच्छिन्नस्य चानाद्यः इष्टापत्तेः न द्वितीयः उपाधिभेदाद्भिन्नत्वेन
अविद्यावच्छिन्नप्रतीत्यावृत्ता तत्रापि योगिदेहेष्वित्यर्थः कल्पतर्हि योगिदेहेष्वनुसंधानादित्यपेक्षायामाह आत्म
मात्रस्येति शुद्धज्ञानमात्रोपहितस्येत्यर्थः उक्तमर्थमनुभवेन दृढयति अत एवेति उक्तयुक्त्याज्ञानावच्छिन्नस्य
वे प्रत्यक्त्वात् अनुमानाद्वा भेदस्यानुभवात् जीवभेदानुभवे देहभेदप्रयोजकत्वेनेति सिद्धमिति नापि निरामोदा
पत्त्युपसंहरति तथा चेति एवं दृष्टान्ते स्वप्नदृष्टे एकदेशेनपापहृष्टान्तिके पि दृष्टे कः जीवभेदानुभवस्य चपशरीरभेद
विषयत्वेनान्यथासिद्धत्वमित्यर्थः सुखदुःखादिव्यवस्थायाचोपपत्तेरपि ते निरासानुपपत्तिरपि नात्रयापीति अज्ञानात्रिदेवस्य

नैयायिकानां कायव्यूहदृष्टान्तो योगिदेहवत् न तु देवानुसंधानप्रसंग इति चेन्न अविद्यावच्छिन्नत्वेन दृष्ट सत्यं
त्वात् नत्वेहावच्छिन्नत्वेनेति तत्राप्यभावात् आत्ममात्रस्यानुसंधानात् अत एवैकस्मिन्नपि देहे यदाव
च्छिन्नः शिरोवच्छिन्नस्य दुःखेनानुसंधानं पादेऽन्यच्छिन्नंशतोमे वेदनेत्यनुभवात् तथा च देहात्मन्य
ममापि स्वजीवभेदानुभव इति स्थितं तथापि कथमयमनुभव इति चेन्न अनेकसाधारणेन एकत्व
निश्चयहेतुत्वसमभाव उपनिषन्मात्रगम्यो वस्तुतोस्ति

यो जीवभेदानुभवादिरित्यर्थः जीवभेदानुभवेऽशक्तिपादयितुमाह अन्तरेति स एव ज्ञानगोचर इति भ्रान्तोभव
तीति योजना एक इत्यपेक्षायामाह एकइति आत्मविशेषः एक स्त्रिविधपरिच्छेदशून्यः भेदाभेदनिरासापेक्षका
यः नेदहाहै भिन्नतिनिलेति ऊतव्यस्यनित्यवैतिनिराह शुद्धेति अविद्यातत्कार्यरहित इत्यर्थः अविद्यकस्या वि
द्यायाश्चानित्यत्वादात्मनः शुद्धत्वं न स्यादित्याशयेनेत्यर्थः आत्मनो विद्यातत्कार्यरूपताभावे हेतुमाह बुद्धेति जडरूपा
विद्यायास्तत्कार्याणां चचिद्रूपस्यात्मनोन्यत्वयुक्तमित्यर्थः नन्वात्माभेसारोपश्चाविद्याकार्य इति नेत्याह सुकुल
मावइति इसाविनधर्मस्याविद्याकार्यतेपि विशेषणत्वरूपेन कल्पितमित्यर्थः विभक्तस्य विभक्तमनइति श्रुति
प्रमाणयति उपनिषदिति अन्यस्मादिसेवादर्शविसंवादाभ्यामप्युपनिषदो न तत्र प्रामाण्यव्यावर्तयति मोत्रेति
अत एवाह वस्तुतइति

एवं त्रिविधसत्त्वोपेतं कालत्रयपरिमितज्ञानेनैव सद्वैतप्रमाणविवादविषयेदं स्फुटं ह ग्रन्थेति एवं प्रमाणयुक्तिभ्यां प्रपंचस्य
ज्ञानस्याधिष्ठानभ्रमितिमाचिते ननु साधकज्ञानेऽपि तादृशो ज्ञानाभावो ननु तद्भाव निश्चयेन कः सत्त्वे नदृशी ज्ञाना भावे यत्र तद्भावाने
स्वप्नाभावान निश्चयेवासत्त्वप्रसक्तेरापत्ते: नापि सत्त्वे त्रैविध्यस्य ज्ञानस्यापत्तिरेक एवानोतिकसत्त्वे स्वाबान स्वमेदान्
सत्त्वत्रैविध्योपपत्ते: न व ज्ञानस्यैव मत्स्वरूपतादेश्यवहारानुपपत्तेरकत्वेनैवमुपपत्त्या व्यवहारोपपत्तेरक तेन स्या
दिति वाच्य सत्यत्वे त्रिगुणानां रूपादेरिन्द्रियसत्त्वस्यापरोक्षत्वादिव्यवहारोपपत्तेरकं ननु ज्ञानस्य प्रमेयविषयत्वान सत्त्वे एवोपपा
दक: स्यादिति तद्धि ज्ञानेन सिद्धं ज्ञानाभावेन नन्वितिरजतादेरपि प्रत्यक्षस्यापपत्तेरक तस्य सिद्धपत्वेन भाव: जागरादस्वप्न
देन ज्ञानमेव सद्विनि मद्भ्रान्तिरूपत्वप्रमाणभावज्ञानस्व प्रपञ्चवादिनि विवक्षितमनुमानमिति स्यर्थः तत्रैन स्वप्नाविन
नाशायिनात्स्वरूपाणि नेतिविधायो: साध्यव्यापकतास्वरूपादृष्टावेतत्सत्त्वप्रपञ्चस्फुरणागरादृष्ट जागरेति साधना
व्यापकतामाह इहेतीति स्वजागरे ज्ञानाकारान्स्वीपि मिति सिद्धान्तमिश्राधुणाणव्यैकदेशिमताभिप्रायेण वा ज्ञायत
इत्यप्रपञ्चोऽबाधितत्वात्ज्ञानोपि सत्त्वेन सत्त्वेन तदुषयति अत्राहेति एकदेशिमतनिरासेनैव नैयायिकादीनाम

अन्यथाख्यातिनिरासप्रसञ्जनमाह सकलसाधनज्ञानस्वप्नप्रपञ्चस्वरूपमावनिश्चयेन शाकाश्रितादृ
श्यमानस्वरूपतामरणप्रसङ्ग: ननु सत्त्वज्ञागरेऽपि ज्ञानीतिकस्वप्ने नैवेदं तत्र व्यवहार: किमिति
नोपपद्यते इति चेन्न नैवमस्मात् जागरबाधेन तत्स्वबाधान इह सत्ताकारानिप्रपञ्चस्वाभावादिति अत्रा
ह: सत्त्वत्रयवेदान्तवादी प्रत्यक्षादिना तमपि सत्त्वेन तमसन्वानाऽसन्त्वविविधं तं . किं तेन पारमा
र्थिकं माश्रित्याज्ञानसत्त्वसाधने उक्तानिर्वचनीयं नाप: अस्याद्विप्रमाणेन निरासेन निरस्तत्वात् अतो √
अनिर्वचनीयपक्षमत: कोऽपि सिद्धनवानवेद्ग्राहि दृष्टान्ताभावात्कथमाकाशादेरनिर्वचनीयत्वे साधनो ⋎
विषये निराकृतेऽभविष्यतीत्यभिप्रायेणैकदेशिनामतनिराकरणं दृश्यते सत्त्वत्रयमिति प्रत्युत्तमाह प्रत्यमिति प्रत्य
क्षाद्यविकल्पाद् दूषयति नेति द्वितीयमिष्टासिध्या दूषयति प्रथमे इति स्तोकेनावशेषं केनेति नेति प्रत्यही
नमात्रं निराकरणं स्फुटयति नापरेति हेतुमाह प्रमाणादीनि निरस्तत्वात् प्रमाणादिप्रमाणनात्रमावधरेना
पदीयप्रयत्न: अस्मापि त्रिविधे तदेति सप्तदशेनात्माकरणेति अन्यदिति पुनर्निर्वचनीयमिति सत्तेनाप्येव नसदसद्
यत् निर्वचनात् हेतदनिर्वचनीयमित्यर्थ: को विशेष: किं रजतादेः प्रतिमयत्तेन स्यातिरा च ष्ट नचेदिति प्रथम
र्थ: आकाशादिप्रपञ्चस्यानिर्वचनीयताऽमेशीकृत्याज्ञानस्य सत्त्वे साध्येन सिद्धमितिनैदं विवेचनीयप्रपञ्चस्यानि
र्वचनीयत्वे किं प्रमाणादनुमानाद्वा नाद्य: स्पष्टप्रत्यक्षसिद्धत्वेवादिनो विवादाभावप्रसङ्गात् द्वितीयपक्षमन्त्राह नेहेति
अनिर्वचनीयत्वसाधनस्य सङ्केतउपयोगमाह प्रथमेति तदङ्गीकारेण ज्ञानसत्त्वस्यैकदेशिना साधनादित्यर्थ:

24

अनेकदेहादिजगद्विभ्रमोपादानाविद्यायास्तत्साक्षात्कारान्निवृत्त्यवस्थायां न जीवो न तद्विभ्रमो नापि जगद्विभ्रम इ
ति फलितमाह तस्यामिति अत्र सिद्धान्तसंग्रहश्लोकः अस्याज्ञानादीशजीवादिभावात् भातं जगत्स्वप्नसर्गो विभर्ति त
त्तज्ज्ञानाद्वस्तुतो या निवृत्तिर्नान्यो जीवो नास्ति चाज्ञानमस्य इति १ आत्माज्ञानं देवादिप्रपञ्चकारणं तद्वत्करणं जगदा
कारेण च परिणमते तदेवाज्ञानं तत्त्वसाक्षात्कारेण च विषयाणां चैतन्यसंबन्धार्थं परिणमते तच्च बाधितं तदाका
रा विद्यावृत्तिर्ज्ञानाभासः इति भ्रमः इति चोच्यते विषयावच्छिन्नचैतन्यमपि तत्तद्विषयस्य द्रष्टृ चादि देहस्य जगतश्चावि
द्यावृत्तेश्च सर्वेषामविद्योपादानत्वादविद्यायास्तत्साक्षात्कारेण निवृत्तौ निवृत्तिः चित्तं निष्फलं भवति विशुद्धज्ञाने
नास्तीति एवं मत्वा तदसहमानः शङ्कते अज्ञानस्य तत्त्वमिति अनवच्छिन्नमाने हेतौ नास्तीति च वचने वेदान्तशास्त्रस्य अनु
भवरहितत्वं प्रमाणज्ञानमहो लिङ्गं विद्यावृत्तिरिति नाज्ञः विषयस्याज्ञानसंबन्धाभावेन प्रामाणिकत्वाभावे ज्ञानकारण
द्वितीयस्य तद्विपरीतत्वान्न ज्ञानं विद्यावृत्तिश्च प्रपञ्चस्याविद्यावृत्तेश्चाप्रपञ्चत्वं हेतुः स्वरूपज्ञानाज्ञानं हि प्रपञ्चेन तत्त्वज्ञा
ज्ञानविवर्तरूपत्वात्तत्तज्ज्ञानविषयत्वादस्य प्रपञ्चे तत्तदाकारावच्छिन्नविद्यावृत्तिविषयत्वे मन्ताने प्रपञ्चस्य सत्त्वे च वेदान्ति

तस्यामवस्थायां तत्तदनाः केचित्संसारी तेन ज्ञानं तद्भ्रमयमाने हेतौ चाकिं चित्स्वनीतिरहस्यं अज्ञानस्य तेन एवं च
न व्यवहारकथंभवेत् न तद्दर्शनमात्रेण विषयलोपोनाशविनिश्चयात् २ तत्र कथमेवं चयेत् तेन तेन तद्ब्र
ह्ममाने हेतौ नास्तीति पावतः ज्ञानस्यापि हेतुतया सत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति अत एवोपविद्यमहमेव गोकर्णेति
द्वाः न चैतज्ज्ञानसत्त्वानभ्युपगमे कुपपत्तिः प्रातीतिकपारमार्थिकभेदेन द्वैविध्यस्यैव संभवात्

द्वैतमिथ्यात्ववादः एवमन्यत्र सिद्धान्तमिमं निराचष्टे व्यवहार इति दर्शनेन तज्जातिविषयोपादानमिह निरूपव्यवहा
रः परीक्षायामभावात्स्मादिष्यते रज्ज्वामिवाध्यासे नहीति यदर्शनमात्रेण नाशनिश्चये पाठ एव नहीति पाठेन
तत्त्वज्ञानाविद्योपादानजगद्वस्तुत्वाभावः श्लोकेनोच्यते नन्विति यावतः ज्ञानस्यापि तद्बाध्यज्ञानस्यापि पदच्छेदः
ज्ञानस्य सत्त्ववदिति हेतोस्तत्रोपाधिविशिष्टः अभ्युपगन्तव्यो न तत्त्वेनोपाधिकाद्वयं इति चेत् अत एव द्वैतं नाद्वैतस्याज्ञा
नस्य सत्त्वे निवारणं वाधेनाभ्युपगमः कारणमापद्यते अत एवेति पारमार्थिकसत्त्वं तथा व्यावहारिकं अज्ञानोपाधिकत्व
लोपितं विद्यामिथ्या केवलं विद्यासज्ञानस्य द्वैतस्य सत्त्वोपपादकं नशाह नचनादिति तत् विविधसत्तांगीकरण
मिथ्या नतु हेतुः प्रातीतिकेति प्रातीतिकसत्त्वं तत्र अज्ञानप्रपञ्चस्य पारमार्थिकं ब्रह्मणः सर्वथाबाधरहितमादि
त्यमप्यविद्यसत्त्वं कारणं दृष्ट्वा दृश्यपदार्थस्वरूपानुपलम्भपर्यन्ते तैर्विधा गीकरणं तथा स्यादिष्यते यावि
द्यके हि जगतादिज्ञानमेव सद्भवेति प्रपञ्चस्य तरविद्यापादानत्वाज्ज्ञानस्यापि सत्त्वमितिभावः

ई·प्र·टी· त्रिविधसत्तोपाधिकत्वात्तदुपपन्नैव सत्तानां स्थितेः त्रिपञ्चमे न दृश्यमानस्योपपन्नात्पश्यति नवेति [illegible] आ
२५ ख्यातार्थः एवमेवाग्रे प्र:सह इत्थं हि इह :स्वसंवेदनात् नित्यमः प्रपञ्चज्ञानाद्यांशो नित्यमपि इह नभवतः स्मृत्यात्मना
देशादि देशकारेणानन्तप्रकरणप्रस्तुताकारेणानन्तप्रत्याकारेणावस्थितानामेकत्वप्रतीतिका नाप्यनन्तदर्शनेष्वपि एवं श्री
नाप्यनन्तरमनुवर्तनेऽपि क्रमकालीनानां ज्ञानानां ऐक्यं यतः सतिवदनुपपन्नं न भेदे हि तावन्नेऽपि :किं सावयवमनुवर्तने ५४
उत्पन्नानां विनाशिनां नानाः सत्प्रत्यभावप्रसाधनात् इत्य नराभाव प्रत्यक्षज्ञानानामैक्यानुपपत्तेः गमनात् नोद्घृता
पः स्विसमानयोगतेऽप्यहेन प्रपञ्च चस्याप्यनुसन्धेर्विनाशित्वप्रसङ्गात् ज्ञानोत्पन्नानुभवस्य निष्प्रसङ्गात् ज्ञानभेदेऽपि च
भेदप्रसङ्गात् नैकदेशवदिति चेत्तत्राह तेन भेदर्शनं प्रतिज्ञाने तेन भेदप्रत्ययः स्पष्टमेव इति नेदं वेदसहसाध्यमेव
त्यभिज्ञा इति ज्ञानयोरादिभेदेन स्यात् प्रत्यभिज्ञाविषयस्य तदा तद्भेदस्याभावादिमर्थः विषयभावेति प्रत्यभिज्ञानवत्
यम्यवत्तादिस्थलोत्पुत्यां तेन तत्त्वाभासापेक्षाज्ञानाद्यदस्माह दृष्टानामपि कालान्तरोपदृष्टस्य सर्वत्रमेव प्रत्यभिज्ञवन्नास्तीति
नदृष्टम् अगपादेस्तु अस्मास्वलोविषयमेदेऽवगतिपन्नेषु असप्रमुक्तः एतदुक्तं भवतिदेवदत्तवत्तादेशकुलतत्त्वप्रधानस्या

नच त्रिविधसत्ताभ्युपगमविरोधः सर्वस्य हेतुसद्भावात्तात्विकसत्तामपरिगृह्यते भ्रान्तिमतोषमुत्रमस्य तत्त्वात्
शास्त्रीयविशिष्ट्यसव्यस्थानवृत्तिसिद्धान्तरवेषम्यस्य व्यवहारिकसत्तामिधानाविरोधात् तेन भे
देऽपि ज्ञानप्रत्यभिज्ञाकुशवदृष्टानामगृगपत्सर्वप्रमेयदर्शनेऽवस्थाः तथापि शुद्धानसत्तानभ्युपगमे
तत्रानुहस्यसत्त्वाय प्रपञ्चतिप्रत्यभिज्ञानेकानेकताविनिचेत एकस्यामेवरज्ञा सदाधिकारवर्तिन्यां दृष्टा
नायुगपत्सर्वप्रमेयाणामुपलापमानानामपरस्परस्वादेनैकत्वसमर्पः सर्वैरनुभूयते इति प्रत्यभिज्ञायासेवेतिस वा०
तोऽङ्गीकृत इहिस्वरूपम् अभिसिद्धः सर्वैः पृथक् पृथगनुभूयतेविषयः

२३ गोस्तितेऽपि तद्रष्टुतानाकारेषु माकामारंतनष्टरणद्वित्रिज्ञापनेनप्रदानैकाग्र्यवागहकः विक्षिप्तेदमाकारदेवदत्तो
तष्टरणद्वित्रिते विविनवेतन्यनिष्टविद्यात् व्यासतो सर्व्यैनद्रष्टाकारेणविवर्तने सत्त्वज्ञायमाने सर्वपरे नष्टरण
द्वि [illegible] प्रतिविविनवेतन्यमिष्टाविद्याविवर्तेऽस्य प्रत्येवज्ञापते तेन चरज्ञायते प्रतेरूपितदेवद्याविवर्तनात् एतेनैकत्रा
हि सर्वप्रमाणामुत्पत्तिः नत्तदृष्टानारजार्थिकानन्तसर्वप्रमेयमुगपत्पुञ्जानेदृष्टासर्पाल्ल ततज्ञानानि च देशे वज्ञापते त
त्रो च सर्वेषामाभावेविपदयानेषामेकत्वसमर्पः सर्वैरनुभूयते इति प्रत्यभिज्ञाने तद्रूपेण ज्ञापते तथाप्यपि वैनवविषय
केव प्रत्यभिज्ञास्वरूपमुपपन्ने इति प्रत्यभिज्ञाविषयभावप्रमाणस्यादिस्मृत्यानेन श्राह एवेति तथैव सासा प्रत्यभिज्ञावि
षयाभावेऽपि स्यात् प्रमाणं तत् दृष्टेवेत्यर्थः ग्रोक एवाह व्याचष्टे तथापीति उत्तराईसिद्धान्तेन व्याचष्टे एकस्यामेवेति २५
सर्वेषां विशेषदर्शनाभावेऽहेतमाह सदाधिकारेति दृष्टानामभिप्रत्यभिज्ञा सर्वे किं विषया किं तस्यादिति तत्राह
तवेति पृथगेव सर्वानुभूयते इत्यत्रहेतुमाह स्वस्वभावमसिद्धइति देवदत्तस्य रज्जुविषये इदमाकारतात् करणादेः
प्रति विविनवेतन्यनिष्टाः विद्यात्मके स्वभावसिद्धः पृथगेव सर्वादेवदत्तेनानुभूयते नैकः सर्वेत्यर्थः

अनिर्वचनीयत्वेन कथंचित्सिद्धमित्याद्यमवलंबने सिद्धमिति अनिर्वचनीयमिति शेषः। अयमत्रार्थः। इदं रजतमिति
रजतत्वेन शुक्तिकाया प्रतीतिर्विषयीक्रियमाणं शुक्तिरजतं किं सत् असद्वा नास्ति चेत् तर्हि रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्न स्या
त् अथ तत्र ज्ञानाभावात् विवेकाग्रहात् प्रवृत्तिरिति चेन्न तर्हि विवेकाग्रहात् प्रवृत्तिर्गौरवं स्यात् विशिष्टज्ञानोद्दे
शात्प्रवृत्तेश्च अस्ति चेत् तर्हि सा प्रतीतिर्निर्विषया सविषया वा नाद्यः निर्विषयज्ञानायोगात् साकार
वादापत्तेश्च सविषया चेत् तर्हि तस्याः को विषयः सत् असद्वा नाद्यः सत्त्वे प्रत्यक्षबाधो न स्यात् सत्त्वे
तस्याः प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च न तर्हि भ्रान्तिबाधो न स्यात् तस्मात् सदसद्भ्यामनिर्वचनीयम् न
त्वसत्स्यात् अकालाकरादिः न तावदाद्यः प्रमाणाभावात् नहि रजतमिदमिति प्रत्यक्षं देशान्तरे रजतमि
त्याद्यवगाहते रजतस्य धीरूपता मात्रेण न देशान्तरकालान्तरविषयत्वेन नाद्यः प्रत्यक्षस्य बाधकत्वप्रसङ्गात्
प्रवृत्तिर्न रजतात्मकत्वं तत्र ज्ञानाकारतया ज्ञानाश्रयत्वं ज्ञानाकारतायां विवक्षायां ज्ञानसादि
तिचेत् न तस्याग्रहणं तु पुरोवर्ति रजतं न चेदं तस्याग्रहणात् ज्ञानमात्रता किं चेत् तर्हि दोषमाहात्म्यादिदोष
सिद्धं प्रत्यक्षमिति चेन्न नहि तत्र प्रत्यक्षं सत्ता प्रत्यक्षमेवाकारणात् एवं च यदि सिद्धं तदा निर्वचनीयं किं
सज्ज्ञानसत्त्वे किंवा ज्ञानीय कि मेव यथा ज्ञानमपि सत्त्वमाकारणात् कल्प्येत न च तत्र अनिर्वचनीयत्वे कि
सामग्रीसत्वे नापि तुल्यत्वेन विरोधात् न च सत्तात्मिकत्वस्य सत्त्वनिर्धार्यत्वेन सत्त्वादिप्रसङ्गो दोषायेत्याद्यर्थः प्रमाण
स्यापि प्रवृत्तेनाभावनिश्चायकत्वानभ्युपगमात् सत्त्वं चेत् बाधकत्वं प्रत्यक्षादिप्रसङ्गे न च तत्र बाधोऽस्तीति चे
यथा भ्रमावस्थायां ज्ञानबाधस्यानभ्युपगमात् प्रमाणप्रवृत्तेर्बाधितत्वे चेत् आह दोषः तदानीं भ्रमसिद्धेन
सहैव न चेदं च तावदाद्यः अत्र प्रत्यक्षत्वं निश्चयात् नोद्दोषः एतत्पूर्वार्धेनापूर्वमिदं नामापि चेत्
ग्रहणाद्युक्तं तेनार्जनाद्येनेव निवृत्तिरस्तीति विज्ञानानां भ्रमानर्थकत्वं न तथाऽनिर्वचनीयमनिर्वचनीयमिति निर्दे
भ्रमविषयानिर्वचनीयत्वे प्रवृत्तिर्न प्रमाणावहेन नाकारणादिप्रसङ्गः अनिर्वचनीयत्वं भ्रमत्वे ज्ञानानन्यसाधन
मिति प्रतिपन्नदेशेन रूपेण नहीति प्रमाणान्तराणि किं चोपरि अनुपपत्त्या वर्ति शेषः इत्थं च ज्ञानं सत्ता निर्व
चनीयत्वेनाप्यन्यदेकान्तवाद एवं प्रतियोगिना सह कर्तव्यमित्याह यथा ज्ञानमपि विज्ञानं साध्यमिति न केवलम्
रूपेण प्रवृत्ति प्रसक्ति निश्चयत्वं प्रति हेतो सिद्धं हि तस्मादाह बाधकमिति ज्ञानं बाधस्य बुद्धेर्ज्ञानमेव सद्वा वाहि प्रमाणान्
नन्वप्रत्यक्षं बाधकत्वं ज्ञानानाशेप यत्तत्त्वज्ञानसामर्थ्यमिति हेतुत्वेनाह सत्त्वमिति न च वाधितत्वेनाप्यनिर्वचनीयत्वे
त्याह न चेति भ्रमकाले सत्त्वमेव प्रमाणाबाधितत्वे प्रमाणावबाधितत्वादित्यर्थः प्रत्यक्षबाधो वा बाधकः इत्यर्थः
बाधकप्रमाणस्य सत्त्वे तदा बाधितत्वमावश्यकं साधकं प्रत्यक्षे अपि बाधकं भावात्मकत्वं सा
धारणकं तस्य प्रमाणाभावादित्याह प्रमाणप्रवृत्तिरिति तदानीमिति बाधकालेत्यर्थः भ्रमाभावे न भ्रम

कि (left margin, beside line 7)
संर (left margin, beside line 12)
लत (left margin, beside line 22)
विर्द (right margin, beside line 7)
प्रमित्यप्रय (left margin, vertical, beside lines 11–15)
किञ्चिदिद्ध (right margin, vertical, beside lines 12–16)
भ्रमविषयानिर्वचनीयत्वे सिद्धं (right margin, vertical, beside lines 17–24)

वे. मु.
टी.
२६

भासमानत्वं रजतस्य प्रमात्वमस्त्वज्ञानस्यैत्याह नन्विति द्वितीयमिति यद्वितीयमन्तः करणं प्रमातृजाग्रद्दोषदुष्टं तदन्त
नास्ति तेनान्तः करणं दुष्टमन्यच्च यदि करणं न दुष्टं तद्यदि करणं न दुष्टं तन्नास्ति तथा च विभक्तं रूप्यादिविषय
ज्ञानं तद्दुष्टमदुष्टं ज्ञानस्यैत्यात्मनो विशेषदर्शनाभावो फलं विशेषदर्शनं कारणमस्यानाः प्रमातृ करणं विषयाणा
मभावादिति द्वितीयस्यान्यभिन्नत्वं प्रमाणज्ञाने भावे विशेषदर्शनाभावे हेतुत्वे नानुवर्तते इदं नाधिकरणं न्यायेन प्रत्य
क्षाभावसमुत्पन्नप्रमापत्तिरित्यर्थः अत्र ख्यातिप्रत्यक्षवेकल्पविषयानुभवाभ्रमः नहीत्यादिना सत्यप्रत्यक्षाभावबाध
नात् २३ प्रमितत्वेन प्रतिज्ञातत्वे शुक्तिरजतेन सामग्र्यान्तरं प्रमाणप्रत्यक्षेणत्तत्त्वं नः २ भ्रमप्रमाणयोरस्य
प्रत्यक्षस्य प्रमाणे हेतौ निष्ठता ज्ञानस्य नास्ति स्वभ्रमसिद्धं मिथ्या सर्पादिरूपानां प्रविवेकान् सर्वकार्यभवतः प्र
त्यक्षानुभवोऽभ्रमः स्मृत्या तदृष्टा तदाप्तानिकवैषम्यं तद्वितीयमित्यादि सर्पादेः स्वभ्रमसिद्धत्वात् अन्य
प्राप्तीति तत्प्रत्यक्षमत्र तु ते भ्रमसिद्धत्वेऽपि यत्कारित्वं प्रमाविषयत्वात् भ्रमस्यैव वाधितविषयत्वबाधकोऽप्याह अन्यथाकथमि
ति भ्रमसिद्धप्रत्यक्षादिने प्रतीत्याद्यादेः प्रत्यक्षप्रतीतिकारणत्वमसिद्धमित्याशङ्कायामिति के तत्र प्रमाणे पतित स्या
नमत्र॰ वदुक्तं तथापीति स्वरूपेण तयाप्रत्यक्षस्य भ्रमप्रमात्वशरीरत्वेन प्राप्तीति के सत्त्वे साधितेऽपीत्यर्थः नन्वेवं प्रत्यक्षज्ञानस्यापि
सर्वभ्रमाद्विशेषोऽस्ति ज्ञायते यथा प्रत्यक्षेन्द्रियादेरुपादाने तदभावेऽपि तेनैषः २३ तथापि रज्जुस नम॰४
र्पादिज्ञानादाकारणादि प्रत्यक्षज्ञाने लिङ्कविशिष्टविषयः प्रमत्वादिप्रमाणाविद्याकारणकत्वाभावाभावा
भ्यां नेहि याहृशामर्थीमिद्रियादिजन्यज्ञानेविषयीकरोति ताहृशमेवाविद्याजन्यभ्रमोऽपीति संभवति भ्र २८
मान्तरे विषयस्यासत्त्वात् इन्द्रियादिजन्यज्ञानस्य च सन्निकर्षादिजन्यत्वेन ज्ञानात्पूर्वं विषयसत्त्वस्यावश्यंभा चि
२६ व्याजन्यतमर्थविषयत्वेऽपि सर्पज्ञानतुल्यत्वं तत्कथं तस्मिन् रज्जुसर्पज्ञानाद्विशेषइतितत्राह प्रमत्वादीतिकारण
रज्जु॰ कृतो विषयकृतश्च प्रत्यक्षज्ञाने सर्पज्ञानाद्विशेषोऽस्ति तथाहि प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रमत्वादिप्रमाणकारणकत्वमाविद्या
कारणकत्वाभावश्च सर्पज्ञानाद्विशेषः सर्पज्ञानेऽविद्याकारणकत्वमात्रं प्रमत्वादिप्रमाणजन्यत्वं च विशेषइति
तयोर्ज्ञानयोः कारणकृतोऽविशेषइत्यर्थः प्रत्यक्षसर्पज्ञानयोर्विषयकृतविशेषमाह नहीति याहृशमुज्ज्ञानस्यविषय
र्थः अतोऽसंभावनेत्यत्रहेतुमाह भ्रमादिति ज्ञानमात्रशरीरत्वादित्यर्थः भ्रमविषयादिन्द्रियजन्यज्ञानविषयस्य विशेष
माह इन्द्रियादीति इन्द्रियादिभ्योज्ञानस्येत्यर्थः सन्निकर्षेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षज्ञानस्य तत्कारण
त्वेन सन्निकर्षस्य ज्ञानात्पूर्ववर्तित्वात् तदाधारत्वेन ज्ञानात्पूर्वं च तत्पूर्ववर्तित्वविषयस्यावश्यंभावेत्यर्थः सन्निकर्षादीत्या २८
दिपदेन लिङ्गादिसंग्रहः अनुमितिरूपज्ञानस्य लिङ्गज्ञानजन्यत्वात् लिङ्गस्य च पक्षव्याप्तिघटितत्वात्पक्षव्या
प्तोश्च साध्यघटितत्वात् तेनानुमितिपूर्वत्वम् साध्यस्यैतेस्म

ननु यथैकोध्वरः सर्वैरनुभूयते एवं भ्रमसिद्धं विषयपक एव सर्वैरनुभूयतामित्याशंकायामाहेति विशेषणस्यांचितरे
तुमाह अन्यभ्रमेति अशक्यत्वे हेतुमाह अन्यभ्रमेति देवदत्तादेः करणं निर्विविक्तं चेतन्यानिज्ञातुं ज्ञातुमशक्यो भ्रमो
देवदत्तेन करणदोषेण दुष्टेन यत्ना हि देवदत्तान्येन ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः ननु एवं पृथक् अध्यासे सति भ्रमविषयभेदेऽनुभूते हि कथं
सर्वैरेकत्वानुभवस्तत्राह अविवेकादिति अतिसादृश्यात् सर्वेषां नानाभ्रमसिद्धानां परस्परं भेदाग्रहादेकत्वानुभव इ
त्यर्थः एवं दृश्यमानानामपि प्रपंचस्य भ्रमैकसिद्धत्वे तस्यैव ज्ञानेन बाध्यत्वात् नैतत्त्वमस्ति ज्ञानेन बाध्यत्वात् उपक्रमेत एवमिति स्पष्टार्थो ग्रंथः
यद्यपि ज्ञाते तस्य बाध्यत्वमेव तथापि भ्रान्तेरविनाशित्वात् तस्मात् नैव भवति हि सप्रपंचस्याविनाशः तथापि तत्प्रतिबिम्बितस्याभि
तु पादप्रसारणन्यायस्तु अधिष्ठानस्य प्रपंचभेदप्रतीतिर्वा नत्वन्यदोषः ननु अन्याभिज्ञाने भ्रमस्य बाध्यत्वे सिद्धे न च तत्स्वप्र

अन्यभ्रमसिद्धस्यान्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् अन्यभ्रमस्याज्ञानात् अविवेकादेव तु तत्तदभिज्ञाने एक
एव सर्पः सर्वैरनुभूयत इति एवं जाग्रद्दृश्यस्यापि प्रपंचस्यानुभूयमानस्य सर्वैः संगता पुनरुक्त्यापत्ते प्रपंचाद्भ्र
मः सप्रपंचान्तरमेव विपर्यासरूपो नित्यप्रत्यभिज्ञानेन तु अविवेकादेव न च तस्य सुषुप्तौ प्रपंचविलयेऽपि प्रमाणाभा
वः नहि दृष्टे दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् नतु तस्य दृष्टेन सिद्धिस्तेनान्याद्वितीये भेदे यत्प्रपंचे हि
नित्यत्वात् सुषुप्तौ द्वितीयाभावेऽपि न प्रपंचस्य प्रपंचविलयस्य दर्शनात्

मनेवाधकाभावात् नेतोनुपपत्तिर्बोधिकाः प्रमाणाभावेन तस्याप्रामाण्यात् नेनानाव्याप्त्यापि प्रपंचमे
वः तत्राणिकर्तृत्वभावाद्देवप्रपंचेन सिद्धं नित्यमित्याशये सुषुप्तौ प्रमाणाभावाद्वा प्रपंचविलय इति वा हस्या
परिहरति नवेति प्रपंचविलये प्रमाणं दर्शयति न वेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह नहि दृष्टमिति एवमन्येन दृष्टिनिवाके
तत्र सुषुप्तावस्थायां प्रत्यक्षमेव भवतीत्यर्थः ननु व्याप्तस्य तद्विरोधे करणस्याभावाज्जानीमो यत्स्वपूर्णे न य
प्रतीतिनिवर्तकाशंकायामाह नहीति दृष्टृदृश्ययोः विनाशित्वात् दृष्टृरूपस्य नाहंकारस्य विनाशो नेति
सुषुप्त्यात्मा दृष्टपरोक्षेत्यर्थः कथं तर्हि न दृश्यत इत्याशंक्य प्रत्यक्षत्वं न ज्ञात्वा हि सुषुप्त्यवस्थायामात्म
नो विशेषदर्शने कारणं सा

वे. सू. टी. १२ नत्तु नार्थस्य ... आवृतत्वेऽप्रमाविषयत्वेन साधयितुं येनान्योन्याश्रयव्यभिचारौ स्यातां किं त्वबाधितत्वेनेति तत्राह
अबाधितत्वस्येति अज्ञातस्यार्थस्येह नास्ति किं चेन्द्रियादिमूलत्वेऽप्यसिद्धमबाधनात् स्वेदेऽसिद्धेरित्यर्थः चक्षुरादीनां
प्रमाकारणत्वं तत्प्रामाण्यं स्वतः सिद्धं तत्र प्रमायाः दुर्वचत्वात् तदिन्द्रियादिकारणत्वं दुर्ग्रहमित्यत इदानीं चक्षुरादेः प्रामा
ण्यमेव नास्तीति वदन् शङ्कां पक्षान्तरे किं चेति अनधिगतार्थगन्तृप्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं न्यायेन ज्ञानार्थविषयानुभव
षः अधिष्ठानेष्वेव विषयत्वं तत्राह अपि चेति अज्ञातो हि विषयः प्रमाणस्याज्ञानेन बाधितज्ञानस्यैव तत्र प्रपञ्चस्य
तत्स्वरूपेण नाज्ञातत्वं स्वरूपस्य तत्स्फुरणो विषयत्वं न तु तज्ज्ञानानेकत्वे प्रयोजनाभावान्नेति मतः प्रत्यक्षानन्तानां जडे
तौस्फुरणं तु भ्रान्तत्वाभासत्वादिति अस्त्वधिष्ठानमज्ञातो विषयः तदिन्द्रियप्रमाणानामस्तु तत्राह प्रपञ्चेऽ
प्यसौ ज्ञानमस्त्यधिष्ठानेनाज्ञातत्वाद्विषयत्वमिन्द्रियाणां प्राप्तमिति तत्राह तथापीति अज्ञातत्वेऽप्य
नन्याधिष्ठाने विषयाविकारे विवर्तनात् प्रत्यक्षमेव सर्वत्र मायाधिष्ठानमिति तदिन्द्रियाणां नेन्द्रियाणां प्रामाण्यं वक्तुं शक्यमित्यर्थः
अबाधिततत्त्वस्य चासिद्धेः किं चेन्द्रियाणां प्रमाणत्वेनाज्ञातार्थविषयत्वे वक्तव्ये अधिष्ठानस्यैव विषयत्वे
प्राप्ते प्रपञ्चस्य सर्वस्य जडत्वेनाज्ञानत्वाभावात् तथा चाधिष्ठानं ब्रह्मैव विषयत्वेन अन्यत्र
विषयत्वमिन्द्रियाणां प्रमाणत्वेति वक्तव्यं तच्चानुपपन्नं अन्यत्रात्मनोऽइन्द्रियाविषयत्वात् तस्याविष्ठम
कत्वात् तथा च श्रुतिः पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूः तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्निति ११
इन्द्रियाविषयत्वं परिहरति तद्वेति आत्मविषयत्वेन प्रामाण्यमित्यर्थः आत्मनः इन्द्रियविषयत्वाभावे तेनेन्द्रियाणामात्मविष
याज्ञत्वमवगतमिति तत्राह अन्यत्रात्मनः प्राग्विषयेभ्यः प्रकाशेभ्यो नित्यचैतन्येभ्यः अन्यस्त्वपरोक्षत्वे प्रतिकूल
तयावबोधत्वादनुतानेति आत्मज्ञः स्यात् आत्मा च तथा स्वभावादात्मेन्द्रियाणि नात्माधीनत्वमर्थः स्वात्मा च
वैलक्षण्याकारश्च नित्यत्वार्थमिन्द्रियाणां प्रयोजनमितिनेत्याह तत्रेति सत्यपि तेषां ज्ञानानुपत्तौ इन्द्रियाणामात्म
ग्राहीन्द्रियाणामात्मनि प्रवर्तने हेत्वादिस्फुरणे कार्येन्द्रियाणां फलत्वं सिद्धेः नचात्मा दृष्टासिद्धानामगुणं स्फुरणं ततोन्ते
न्द्रियविषयत्वमात्मनोऽपि फलमिति हेत्वर्थः नियमेन आत्मनीन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते तत्र प्रमाणमित्याह तथा चेति
स्वयम्भूर्गौरुः स्वानीन्द्रियाणि पराचि पराग्विषयाणीति निहत्य न भवति शोषणं तेषां हिंसनेन पराग्विषयत्वे हेतुरित्यर्थः
व्यतृणत् हिंसितवान् अतो नात्मदर्शनसाधनत्वमेव तेषां हिंसेत्याह तस्मादिति पराङ् पराचमित्यर्थः विभक्तिव्यत्य
यः छान्दसः परान्पराग्विषयत्वमेवेन्द्रियाणां तस्मादिन्द्रियेषु ऋषिः पश्यति नात्मानमेव पश्यति नान्तरात्मानमिति
मिकनादित्यर्थः तदत्र प्रत्यक्षप्रपञ्चज्ञानसाधनत्वाभावेऽप्यात्मज्ञानेऽपि साधनत्वाभावात् इन्द्रियाणां कापिप्रा ब्रह्मसूत्र १

यथामितार्थः नच भविष्यदर्थकानुमितेर्व्यभिचारः तत्रापि भविष्यदर्थस्यानुमितेः एवं विद्यमानत्वात् तदनुमि
तिप्राक्काले भविष्यदर्थो नास्ति तथापि वर्तमानार्थकानुमित्यापत्त्या भविष्यदर्थकानुमितेर्नासिद्धेः ततः कथं
तत्रापि व्यभिचार इति प्राञ्चः सर्वेषु ज्ञानेषु ज्ञानान्तरं कारणं ज्ञानान्तरमेवमर्थस्तत्राप्यस्तीति प्रपञ्चमिथ्यात्ववादे
न प्रतीत्यादेः प्रपञ्चज्ञानं प्रति कारणत्वे प्रमाणमाह अन्वयेति अन्वयप्रपञ्चज्ञाने भ्रमज्ञानादिहेतुत्वस्यापि किमि
त्यसिद्धिनीत्याशङ्क्याह तस्मादिति तस्मात् ज्ञानान्तराध्यासेनार्थसत्तस्य तत्प्रतीकेनव्याप्तादि तथा
अवश्यभावेन तमाह अन्यथेति प्रपञ्चज्ञानोत्पत्तेः प्राक् प्रपञ्चसत्तानभ्युपगमे प्रपञ्चज्ञानस्य प्रपञ्चलक्षणोक्तेन्द्रिय
सन्निकर्षादिकारणत्वेनाविद्यायोनिमात्रत्वापत्त्या भ्रमरूपत्वे स्यात्र भ्रमत्वं लक्षणमित्यर्थः आकाशादिप्रपञ्चज्ञान
गा स्येन्द्रियादिकारणकत्वेन भ्रमादेर्लक्षणात्र उपपादयति अर्थस्य तावत् सत्त्वसंयोगेनैव भिन्नत्वे ततः पूर्वमिति उपक्रमते
भेदमिति कारणतरेति प्रपञ्चज्ञानं प्रतीन्द्रियादिः प्रपञ्चज्ञानं प्रतीन्द्रियप्रकारणत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकाविरुद्धेति
रस्यति स्वप्नभ्रमसदृशमेवमिति प्रतिज्ञायाहतेनवदन्यथा तद्व्याघातः इन्द्रियादेरिति अकारणत्वादिति तेनोपपादयति
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च इन्द्रियादेः कारणत्वसिद्धत्वात् तस्मात् प्रपञ्चस्य ज्ञानात् प्राक् सत्ताभ्युपगमोवश्यंभावी
अन्यथा तल्लक्षणानुपपत्तेः सैवेन्द्रियादीनां कारणत्वे भवेद्विरुद्धं तदा तच्च स्वप्नभ्रमे प्रपञ्चस्यान्वयव्यतिरेके
धीः २४ इन्द्रियादेरेतत्तः प्रपञ्चज्ञानं प्रत्यकारणत्वात् अतद्वर्तिचेत० तद्वच्चित्यादि किं मिन्द्रियादेः प्रमितिमात्र
कारणता किं वा भ्रमप्रमासाधारणज्ञानमात्रे भ्रमसाधकत्वे नाद्यः इन्द्रियादेर्ज्ञानप्रामाण्ये भ्रमावि
षयव्याहत्यार्थविषयत्वेन साधनेऽभ्रमविषयव्याहतेवैच प्रमितिविषयत्वेन व्यवच्छेदापातात् नच प्रमिति
विषयत्वमर्थस्य तदिह नरोपमिथ्यादेरज्ञानमितिप्रमित्याः सत्त्वस्यापि विषयत्वाकारणत्वान्
जिज्ञासामाह ऊनडरितिचेदिति अकारणत्वमुपपादयति नवेति इन्द्रियादेः कारणत्वे विनाकार्यं न कारणमिति व्यापा
दृष्टिप्रकारणतद्कार्यनिरूपणत्वे वा कार्यस्य वडोमेरूपत्वाद्विरूपत्वमिन्द्रियकारणत्वसद्धिप्रयोः तदर्थकार्यस्पष्टमित्र
पत्तमुपपादयति विकल्पयति किं मिन्द्रियादीनां भ्रमाकार्यतानिरूपितकारणतामिन्द्रियादेरित्याद्यविकल्पार्थः नचप्रमा
मात्रे इन्द्रियादेः कारणत्वेऽत्र भ्रमायां व्यभिचारोऽस्तीति वाच्यं भ्रमं चावधारणस्थलेनकार्यस्याभावात् अतएव
हितावविकल्पमाह किं वेति अविकल्पेकारणतद्विद्यतापोमात्र चावधारणमिति प्रमामात्रे इन्द्रियादीनां कारणत्व
निपदर्शयति नाद्येति प्रमात्वस्यान्यत्वाश्रयत्वेन दुग्रहत्वादिति हेतुमाह इन्द्रियेति भ्रमव्यावृत्तार्थप्रमाज्ञानाधीन
त्वात् प्रमात्वं न वनाहन्यथो ज्ञानाधीनमितरन्यान्याश्रयत्वे तत्र प्रमायाः प्रत्यनुपपत्तेरिन्द्रियादेः कारणत्वग्र
हमितिभावः अर्थस्य भ्रमव्यावृत्तत्वे प्रमाविषयत्वेन उपाजकमिथ्यादेरज्ञानमितिप्रमाविषयत्वेनत्वस्य भ्रमाः सर्व
विनाटप्रानादिति दूषणान्तरमाह नचेतिसत्त्वे भ्रमव्यावृत्तत्वे भ्रमाविषयत्वमितियावत्

ननु यदविद्योपादानं स्वरूपज्ञानादेरविद्याद्वितीयत्वान्न युज्यते घटादिजगत्तु नाविद्योपादानं घटाद्यर्थिनो मृदादिकारण
विशेषस्यानपेक्षणेनाभ्युपगन्तव्यमित्येवं सिद्धं मृदाद्युपादानकत्वात् ततः कथमविद्याधीनमात्मनो घटादिप्रपञ्च इति
तत्राह एवमिति घटादिना बनकार्यमध्यमपरिमाणत्वान्न व्याप्तेरेवं आत्मवत्तत्त्वभावत्वप्रतीतेः औपाधिकत्वात्
एवं सर्वस्मिन्नावकार्यस्यादानेकारणत्वाभावो ह्यात्मनोऽसङ्गत्वेनाकारणत्वात्तदविद्यैव कारणत्वेन कल्प
नीयेत्यर्थः ॥ घटादेरविद्योपादानत्वे घटार्थिनो मृदाद्युपादानेऽदर्शनेन घटादौ नभसि मृदाद्युपादानकत्वं न्या
हत्येनन्तरेतीति नेत्याह ननु दृष्टं नामिति आविद्यकत्वमेव तत्र वेद्यत्वानेन तथात्वं मृदाद्याकारेणाविद्यायाः एव परि
णतात्तदुपादानेन मृदादेर्घटादीन् प्रतिकारणत्वकल्पनाया आविद्यकत्वाविरोधित्वमित्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह स्वप्नवदि
ति यथा स्वप्ने स्वप्नोपलब्धघटादीनां मृदादीनामविद्याविवर्तत्वेऽपि आविद्यकत्वेनालोपपन्नं घटादिकमपि तद्वदिति भाव
वास्तवत्वेन तत्र कार्यकारणभावस्य स्वप्ने निषिद्धत्वात्तथा जाग्रत्कालेऽपि नेह नानास्तीत्यादिश्रुत्या घटादेः प्र
पञ्चस्य निषिद्धत्वात् मायामिति श्रुत्या मायया जगदुपादानत्वश्रवणेन मृदाद्याकारपरिणताविद्यैव घटादेरुपादा

एवं च घटादिकार्यमात्रे कारणकालापकारणत्वेन विधीयते परैर्हन्त वा तत्तदर्थिनां तत्कार
णविशेषोपादानं तु नयेव स्वप्नवदुपपद्यतेऽपि तु नेतावता तेनैव वित्तकार्यजातं सर्वं प्रपञ्चजातमस्य
मेवाविद्यकमेव प्रतीतिकमेव सकलमेवेति सिद्धम् तदुक्तं अविद्यायोनयो भावाः सर्वेऽमी बुद्बुदा
इव क्षणमुद्गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् १ मृदादीनां कारणत्वं न चेदिष्टं तदा कथम् अविद्याया का
रणत्वं कथं सिद्धं प्रमाविना २५ नन्वविद्यायोनित्वे भावानां कार्यकारणभावमङ्गीकृत्य न वा न चेद
विद्यायां तु कथं व्याप्तिके कार्यकारणभावस्य तदा यथा तथान्वयव्यतिरेकादिरेव प्रमाणं

नमितिनन्विति विरोधं विवृण्वन्नित्यर्थः ॥ अवान्तरभ्रमेषु उपसंहरति तत्रेति उक्तयुक्तेरित्यर्थः ॥ प्रपञ्चस्य तत्त्वतीतेरा
विद्यकत्वोपपादनेन फलं प्रपञ्चस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपसंहरति ज्ञातीतिकमिति ज्ञाननिवर्त्यत्वे यथाविद्यकत्वान्ज्ञानेका॥
लीनेन वस्तुपरिच्छिन्नत्वात्प्रपञ्चस्य नत्वपाकृतेनाद्वैरमिति ज्ञाननिवर्त्यत्वाभिप्रेत्यज्ञाननिवृत्त्या निवर्तते प्रपञ्चस्तेन ज्ञानेन प्रप
वस्तुतो न तत्त्वसिद्धं वाक्यं संवादयति तदुक्तमिति भावाज्ञानं तु पदरूपाः शक्तिज्ञानेन प्रपञ्चभेदं संवादयति तत्र शङ्कते
सतीति अविद्याकारणत्वेनोपसंहृते ऽऽशङ्कते नन्विति तदर्थिनां तत्कारणविशेषोपादाने स्वप्नवदुपपादनेऽपि मृत्
वेदनामूलत्वे घटादीनां कार्यकारणभावपर्यवसानेऽपि दर्शने वा व्याप्तिग्रहणाकेन मृदादीनामिति तद्ग्रहणस्य भावयति अविद्या
याइति कार्यकारणभावस्याप्यङ्गीकारे त्वविद्यायिकारणकथमित्यर्थः ॥ दृश्यते चेन्नेति कार्यकारणभावावः
दृष्टादीनां प्रमाणत्वं संज्ञानतावत् मानं विषयबाधादि स्वमतत्वपादे वात्र दोषः अतस्तु प्रमाणत्वेनेति हि वृत्
तीयत्वविद्याकारणं कारणताग्राहकं प्रमाणं स्मृदादौ विषयत्वे नाविद्याविषयत्वाभावादित्यभिप्रेत्याह अन्वा
वितितिरूपदृष्टान्तचेष्टे नन्विति अविद्यायोनित्वे कथमित्यत्र कोऽर्थकारणभावस्यानभ्युपगमादितिदोषः यद्यपि घ

18

ननु तस्मात्पराङ् पश्यतीति श्रुतिरिंद्रियाणां प्रपंचप्रमां प्रति साधनत्वं प्रतिपादयन्ती तेषां प्रपंचविषयत्वं दर्शयन्तीति
कथं तेषामप्रामाण्यमिति नेत्याह नचेति तद्धेतुः सत्पराङ् पश्यतीति श्रुतिरिंद्रियाणां प्रपंचविषयत्वप्रदर्शने
तात्पर्यवती उत तदनुवादे तात्पर्यवती नेंद्रियाविषयत्वप्रदर्शनपरा नाद्यः निःश्रेयसेन श्रुतेस्तात्पर्ययोगात् द्वितीयेऽपि
चित्यप्रवादः किं प्रमाणान्तरसिद्धस्य प्रमितिसिद्धस्य वानाद्यः प्रपंचप्रमां प्रति इंद्रियाणां कारणत्वग्राहकप्रमाणान्तराभि
तान्वयव्यतिरेकादेरप्रामाण्यप्रतिपादनात् प्रमितिसिद्धानुवादपक्षेन इंद्रियाणां प्रपंचविषयप्रमाकारणत्वे न प्र
माणाभावापत्तिः प्रमाणाभावे इंद्रियाणां कारणत्वमित्यादि पतेः प्रमाकारणत्वे सिद्धे प्रमाकारणत्वाभावो
ज्ञेनः स भवतीत्युक्तेः तत्प्रत्वे प्रमाकारणत्वाभावादेवत्वान्माद्धे इंद्रियाणां कारणत्वेति द्वितीयः पक्षोऽपि निरस्तः स्यात्
इत्याह पतेनेति असमाद्धे इंद्रियादीनां कारणत्वे तन्निरस्तोपपत्त्युपपादयति असत्त्वेऽपि किमेतदेकदेशिना वाच्यं
तेन यादिकादीनां नाभवपत्योपपत्तिरज्ञानेन नेति पक्षद्वये तन्निरासायहेतुमाह असत्वानभ्युपेति उक्ते तान्ज्ञत्वात्
इंद्रियाणामविद्याकारणत्वाभावाभावप्रामित्वाच्च तेनार्थः द्वितीयनिरासाक अनेहेतुमाह ज्ञानप्रतीतिरिंद्रियाणां असंप्र
तिकारणत्वग्राहकप्रमाणमन्वयव्यतिरेकावागन्तव्यौ नान्वयव्यतिरेकौ [illegible] मतेरिंद्रियप्रो
नचानयोः प्रत्यक्षत्वादिंद्रियाणां प्रपंचविषयत्वे दोषेणानैमित्तिकत्वात् सर्वेन्द्रियवत्त अन्वयव्यतिरेकासमसिद्धत्वे
चेज्ज्ञानकरणत्वानुवादेनास्मन्नरेंद्रियाविषयत्वप्रदर्शनेनात्पर्यत एतेन असप्रमासाधारणज्ञानकारणत्वमपि
प्रयासेऽप्रमाकरणत्वमनिरूपयितुं मशक्यत्वादेरुत्वं तदेवमसमाद्धे कारणतारेंद्रियाणामनसंज्ञानं।
सत्प्रविद्यामात्रयोनिलस्य तु देवानां ज्ञानं ज्ञाने प्रतिरेंद्रियान्वयव्यतिरेकयोः प्रत्यक्षे इंद्रियान्वयव्यतिरेकयो
भेदाभावेऽपि इंद्रियान्वयव्यतिरेकवशेनैतयोः प्रमाणत्वेन कारणत्वाः ग्राहकत्वानवेनेरः तस्मादुपलब्धेरिति ननु रूपो
पलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वाच्छिदादिक्रियावदित्याद्यनुमानानि चत्वारीनां प्रपंचात्मक प्रत्यक्षपलब्धौ प्रतिकरणं
त्वग्राहकाणीति चेत् न उपलब्धिः शब्देनकिंतु रूपादिकरूपादिज्ञानं उत ज्ञातेः उत प्रथेहितवा ज्ञाप्यः तस्योन्नत्वा
ज्ञानमिति प्रत्यक्षेन्नितरकरणानयेत्नत्वान्नसिद्धेः सा किमनर्थकमिति नयतः उनचेत्ततोऽन्यकरणान्तरं केवलं को
बानुपपत्तिमद्यतो यो नाथाहे नाप्यन्योन्याश्रयातचेतः करणं प्रतीतिसिद्धानानापदेकानुमानप्रवृत्तिः द्वितीयेनचा
नुमानेन प्रत्यक्षकरणसिद्धिरिति प्रत्यक्षत्वेनप्रमुपहितपदार्थं न चावधीरितत्विकस्य प्रमुपलब्धिप्रतिपदः तस्माद
पि प्रत्यक्षरूपत्वेनमनसा विज्ञातातीति मनसोऽविषयाप्रायानतान्मनसः स्वात्मप्रमाणवद्धेतुः प्रहेतुः श्रुतिसिद्धत्वात्
विमतेचत्वेन रूपमनसाधारणदृष्ट्यायाहकप्रमाधारणविज्ञानात्वात् ग्राम्यादिवत्प्रतिषेधमात्रप्रेतेन ग्राणदिना
गन्धादिग्राहकत्वव्याप्त्यान नचमनसोऽपिकरणत्वात्ति मानमाप्तेर्थोपलब्धिः प्रतिकरणत्वान्तवाद्यपलब्धिः प्रतिकरणं नाद्यः
कर्तृकर्मविरोधात् प्रकाशत्वानुपत्तेर्द्वितीयः शब्दादेः सादिर्विषयत्वात् तस्मादविद्यात्मलैवजगदुपलब्धिरिति
उक्तेरिंद्रियाणां प्रमाणानेतिचतुर्थं ज्ञानस्वभावः

कौ।

वे॰ मु॰ टी॰ १६

नच प्रपंचस्यानादित्वेन [illegible] मायाया इति । यस्मादेवं विद्यानुपपत्तिः प
नस्माद्विद्यामात्रजन्यत्वं एतस्य प्रपंचस्य [illegible] भावानामविद्यामात्रजन्यत्वं [illegible] इति तस्मा
दिति सिद्धान्त [illegible] कारणत्वे [illegible] विद्याकारणत्वाभिधाने [illegible]
[illegible] विद्याकारणत्वाभिधाने [illegible] रित्यर्थः । अविद्यायाः कारणत्वे [illegible]
[illegible] माह यथेति कार्यं किं निर्वचनार्हमुत न । यदि निर्वचनार्हं तर्हि [illegible]
[illegible] निर्वचनार्हताकार्यत्वे [illegible] सत्त्वेन [illegible] इति । नच [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible] कार्यं [illegible] प्रपंचस्य [illegible] निर्वच
नेकार्यत्वं [illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible] समवायः [illegible]
[illegible] निर्वचनार्हत्वं [illegible] निर्वचनार्हतेत्यर्थः । [illegible]
[illegible] निर्वचनार्हत्वं [illegible] कालेऽसत्यत्वं [illegible] कालेऽबाधादिविरोधात् [illegible]
[illegible] कालोपाधिकत्वं [illegible] स्वाभाविकत्वं [illegible] कालभेदे [illegible]

तस्मादविद्यामात्रकारणकं जगदिति सिद्धमस्माकं अद्वैतवादः । यथा सत्ता जगति नैव सत्तापि त
न्निर्वचनं जन्यत्वमेव जन्यत्वं पारमार्थिकत्वं समर्पकं १६ । किं मिथ्याकार्यं सत्यमसत्यं वानाद्यः । एकमेवा
द्वितीयमिति श्रुत्याद्वैतमात्रपर्यवसितागमविरोधात्

[illegible] किं मा निर्वचनार्थः । निर्वचनार्हं [illegible] कार्यं [illegible] इति
यदि द्वितीयः । [illegible] कार्यकारणभावे [illegible]
[illegible] निर्वचनीयमेव कारणं [illegible] उपादाने [illegible] प्रपंचस्य
कार्यत्वमेव [illegible] कारणत्वाभिधानं [illegible] मित्याह जन्यत्वमेवेति [illegible] कार्यस्वरूपं [illegible]
ति किं मिति कार्यं निर्वचनीयं [illegible] निर्वचनीयमिति किं तात्पर्यार्थः । निर्वचनीयत्वं [illegible] विकल्पयति सत्यमित्यादि
ना सदसदात्मकत्वस्य विरोधादनुपन्यासः । कार्यसत्यं पारमार्थिकं यद्वा [illegible] मिति विकल्पार्थः । पारमा
र्थिकत्वपक्षं दूषयति एकमेवेति एवकारः स्वगतभेदनिरासार्थः । तथाच सजातीयविजातीयस्वगतभेदशू
न्याद्वैतमात्रे उपक्रमोपसंहारादिना पर्यवसितागमविरोधात्कार्यं पारमार्थिकमित्यर्थः । १६

नन्वेवं कार्यकारणभावेऽप्यसंभवाद्दर्शनादित्यर्थः । भवतु ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं व्यतिरेकादिप्रमाणासिद्धं कार्यकार-
णता तत्र किं स्यादित्यत आह तथा चेति किं च कारणत्वं नाविशेषाय संदेहसत्त्वे चेत्कारणविद्यानां व्यवहारदर्शनाद्दोषः कार-
णत्वे यागस्यापि विच्छिन्नत्वे अविद्यायाः कारणत्वायागस्यानामपर्याप्तिसंभवतीति दूषणान्तरमाह किं चेति दृष्टत्वनिरो-
धेन स्वहेतुत्वेनाभावाद्दृष्टदृष्टीनिरपेक्षेत्यर्थः । अपागस्य विच्छेदपक्षमाह उक्तेति अहष्टदृष्टादीनामादिपदेन दृष्टा
दिकारणान्तरग्रहः । अन्ययोगव्यवच्छेदपक्षमाह द्वितीये नाद्य इति हेतुमाह कार्येति अविशेषणे कारण
तसामग्रीभेदस्य कार्यभेदप्रयोजकत्वादित्यर्थः । किं च कारणत्वं न तावत्प्रमाणत्वनावच्छेदकत्वेनाविद्यात्वेन
अचेतनाचेतनादिसाधारणमेवाश्रयत्वं नैचेतनाद्यविशिष्टत्वानन्तावच्छेदकतावच्छिन्नात्वेन तस्यापि तदविशिष्टत्वाद्भेदेन का-
रणप्रसक्त्या अविद्यामात्रकारणवादहानेः । तस्माच्चेतनाचेतनाद्यविशिष्टस्वरूपमेव कार्यकारणप्रयोजकं तद्भेदेन वाच्य-
तत्र दूषयति चेतनेति द्वितीयं तेनवार्त्ताद्यमाह जडेति विति कारणान्तरसापेक्षतापक्षे दूषयति नापरइति कार्य
तत्र कारणान्तरासंभवादिति तथा चान्वयव्यतिरेकादिसिद्धं दृष्टादिकारणमपहाय अविद्याकारण
त्वाभिधानमनुचितमेव किं च अविद्यायाश्च नित्यत्वाभावात्तदन्तर्भूतत्वात् । किं मितरदप्युक्तं वक्ता
रणं उक्तादृष्टादिकारणान्तरसापेक्षतानाम् । कारणत्वेऽविद्याभावेन कार्याभावेऽचित्रानुपपत्तेः
तेन नाविद्यानन्तरमेवेष्ट जडत्वेन कार्यकारणानुपपत्तेश्च नापरः । अविद्याकारणवादिनापि ब्रह्म
दृष्टादृष्टादेः कारणत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् तत्त्वेन च विचित्रकार्योपपत्तौ किमज्ञानेन
भूतानामितरेन कल्पितेन तेन तथा च प्रत्यक्षादेर्लौकिकस्य प्रमाणस्य बाधकत्वं संभवतीत्यादि
केवलं न चागमादेः साधनत्वाभावस्य एकमात्रस्य संसारित्वभवति अन्यथालौकिकवैदिकयोः केवल सम
स्पष्टादेर्भिन्नत्वेनादृष्टादिप्रवेशाद्वादनापेक्षायाश्च दृष्टादिनायत्तात्वात्किमविद्ययेत्यभिप्रायेणना
परेत्युक्तहेतुमाह आदिपदेति नन्वदृष्टादिवत् अविद्याया अपि प्रमाणसिद्धत्वात्तस्यापि कारणत्वमिति तन्न
हि कल्पितत्वेन सहसत्यत्वादिदूरे लौकिकप्रमाणाविषयत्वायोग्यत्वेनाविद्याप्रमाणवत्तेत्यर्थः । नन्वेवं तत्र
मानाभावादविद्यायाः सिद्धिरेव दुर्लभेतित आह तथा चेति भावानामविद्यायाश्चानावेदनेत्यर्थः । तदपवाद
द्वयविषयत्वे लौकिकवैदिकप्रमाणस्य ज्ञात्वा लौकिकप्रमाणविषयत्वं नास्ति ह्यगमादेःप्रामाण्यविरोधो नावा
विषयत्वेनास्य साध्यसाधनभेदत्वस्याविषयकत्वात् द्वयोरैक्यं कार्यकारणभावे प्रमाणमावेनत्याग भावानाम
नाविषयकत्वेनस्यादेव लौकिकवैदिकप्रामाण्यं इति भावानामनाविषयकत्वेऽपि फलं किमित्यर्थः । मानस्य प्रामा
माण्यमिति नेत्याह अनन्येति नेनावेदयमविषयकं जगद्वाद्यो वैदिकः । एवं कार्यप्रामाण्यस्य कारणं नाप्य
वेदः । अप्रमाणाप्रमाणवादिनां तत्प्रामाण्यमहत्वाभावमेवेत्यर्थः ।

कार्य१

वे॰ सू॰ टी॰ ३० वैलक्षण्येऽपि कारणभावः किं न स्यादित्यत आह अन्यथेति रजतादेरप्यन्यस्य कारणत्वमिति तत्राह लोके इति शु
क्तिज्ञानमेव रजतादेः कारणं न शुक्तिर्वा शुक्तिकालिकापेक्षमते इत्यर्थः पदं इत्येवं प्रतिकारणं विलक्षणा
वकार्यं वैलक्षण्यं स्यादिति न दृष्टमुपपद्यत इति नेत्याह उक्तमिति विचित्रशक्तेः कस्मैचित् सत्त्वं मात्रापविशाय
तानि फलेमुन्यत न चावशेषक्षण उत्पत्तिपक्षे नाधिष्ठानमन्तरेण जडप्रवृत्तेः कार्यं कारणानुरूप
मिति वाच्यं अधिष्ठानं नाम चेतनेन विधानं प्राणिनां विद्यामात्रोपादानमभावानां विरुध्यते तस्मात्
मितत्वात् चेतनगताविद्याधिष्ठानं तस्याविद्यालक्षणं विद्योपमापदेनेनाविद्यक्त्वाद्विद्यामात्रकारण
त्वाद्युपपत्तेर्नाद्रष्टादेरपि तात्विकानर्थकेन नानिमित्तत्वादृष्टादिकमेव कारणमस्तु किमाव
श्यकेनेति नेत्याह अदृष्टादेरपि विधिकमेन [illegible] नकारणत्वेनाविद्यापर्यवकारणतानपेक्षितमू
लादेरेवाधिपादानकत्वादिमावश्यकत्वरूपस्याकारणतां विनाप्यविद्योपादानत्वप्रयोजकत्वात्
८ तस्माद्विधिरूपत्वस्य प्रवृत्तेर्निरवद्यमिथ्यारूपत्वं विषयत्वेऽन्यत्वादेर्लौकिकप्रमाणत्वमपि त्वास्तु त
स्मिन्मार्गसाध्यसाधनभावस्याह केचित् पूर्वकाण्डस्य तु प्रामाण्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह नचैवं लौकिक
प्रत्यक्षादेरूपपत्त्यायुपमानादेरप्रामाण्यानुपपत्तिर्नेत्याह निर्दोषत्वादपौरुषेयत्वादित्याह पूर्वका
ण्डे लोकवत् व्यवहारानान् नचैकार्थत्वे विद्यानुपपत्तिः सावित्रयादेः कस्य वा ज्ञानस्य फलत्वादिति यदि
प्रोक्तं नच पूर्वकाण्डस्य प्रामाण्यानुपपत्तिः तस्यापि साध्यसाधनभावस्यावेदनसत्त्वशुद्धिद्वारेण विद्यापि
20 देतिकृतः प्रामाण्यानुपपत्तिरत आह तस्यापीति ग्रन्थसन्दर्भः पूर्वकाण्डे किंस्वरूपो भागयोः साध्यसाधनमात्रे पर्यवस
ननुप्रवृत्तिप्रतिपत्तिनिरपेक्षताद्यवगमनात् अध्ययनविधेर्विरोधात् तथाहि अध्ययनविधिर्हि प्रयोज
नवदर्थज्ञानार्हत्वान्नाध्ययनविधेर्न वच्यागस्य प्रयोजनवत्त्वस्वर्गादेः प्रतिहेतुप्रयोजनाभावात् तत्राध्ययनपा
रम्पर्यात्मार्थिकप्रयोजनत्वसाधनत्वानुपपत्तेः तदिदं साध्यसाधनभावे पूर्वकाण्डस्यापि प्रमाणत्वं न न विधि
विरोधः नध्ययनविधिस्वार्थकारितानाश्रित्य तस्मात् साध्यसाधनमात्रे पूर्वकाण्डस्य पर्यवसानमिति विदेवतेः
द्वितीयं प्रामाण्यानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह साधनेति तस्य पूर्वकाण्डस्य तु स्वरूपवत्प्रामाण्यविचा
रितिपूर्वेण न्यायः ननु पूर्वकाण्डे तु प्रापश्यतीति कथं न पर्यवसानमत आह साधनेति सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः पूर्व २
काण्डे हि साध्यसाधनभावप्रतिपादकं तदेवाधिकारि प्रतिपादनद्वारा प्रमाणकर्मानुष्ठानाचित्तशुद्धिद्वारकर्म
ज्ञानसाधनत्वमिति नास्तिकत्वं मे बोधक पूर्वकाण्डस्य ब्रह्मपरत्वपरम्परया शुद्धिरित्यर्थः नेतूपनिषदाम
नाहङ्कारज्ञानसाधनत्वं नत्वहङ्कारज्ञानप्रतिकर्माणि साधनानीति तत्राह सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति सत्त्वशुद्धिर्हि
तावज्ज्ञानार्थ ज्ञानेन मुक्तिः

ननु स्वप्नादिवत्तथैव सत्यमिति प्रपंचसत्यत्वप्रतिपादकोऽप्यागमोऽस्तीति कथं मिथ्यात्वं प्रपंचस्येति चेत् सत्यं तस्य
पूर्वोक्तयुक्त्या बाध्यमानानुपपत्तिलक्षणानेकसत्तर्कप्रबलबाध्यत्वात् विरोधे न्यायपरत्वादित्यभिप्रेत्य प्रपंचसत्यत्वे
ऽनुपपत्तिमाह अनुपपन्नेश्चेति प्रतिज्ञातार्थानुपपत्तिं प्रतिपादयति तथाहीति यथानुपपत्तिर्भवति तथा प्रति
पादयतीत्यर्थः पारमार्थिकत्वपक्षे इदादेः कार्यत्वानुपपत्तिं वक्तुं विकल्पयति किं मित्यादिना असत्त्वमस्त
मिति रूपं वा द्वितीयं च रणं व्याचष्टे असदेवेति सत्कारणसंबन्धानुपपत्तेरसतः सत्तासमवायायोगान्मिति
न निरूपं वाच्यमिति न वा नैव कथमसज्जायते शक्तिवैचित्र्यादित्याह नहीति ननु कथं प्रागभावप्रतियोगिनो जायमानत्वात्
त्वादसतो भावादिति तत्राह कारणव्यापारादिति असतो द्रव्यादेः सामग्र्या एव प्रागभावप्रतियोगित्वस्यापीति तदभावा
नामित्यर्थः ननु असतः शशशृंगस्य सामग्र्या अभावान्नोत्पत्तिस्तत्राह असतेति सद्धर्मित्वेन असत
नोऽसत्त्वात् प्रागभावप्रतियोगिनस्तस्य सामग्र्यभावात्कार्यत्वेऽसत्त्वान्निरर्थकत्वात् ननु नासत्त्वमस
कार्यत्वं प्रागभावाद्युपलक्षितकारणव्यापारात्मकत्वं मिति चेन्न असत इति विशेषणवैयर्थ्यात् सा च
अनुपपन्नेश्च तथाहि किं सत्त्वे एवं कार्यं सदसद्वा असत्त्वेन नहि प्रागभावप्रतियोगिकारणव्यापारा
ज्ञायेत असतो विशेषणात् सत्त्वेन किं कारणव्यापारात्प्राक् सर्वमस्तित्त्वस्य सत्ताकार्यत्वव्याघातात् अ
सिद्ध्यन्ति नाश्कारणव्यापारात् ज्ञापनादिति चेन्न तद्वापि सदसदुभयरूपत्वाज्ज्ञानासम्भा
यात् असत्त्वं नहि सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयमेव कार्यं चेत् नहि कार्यानुरूपानादिनिर्वचनीया
पादानमेव कारणमिति सत्यस्य सत्त्वेऽन्यतानुपपत्तेः
प्रविधायोपादानत्वात्सदिति अपि सत्त्वादिति सत्त्वेति कारणव्यापारवैयर्थ्यापत्त्यापरिहृतानि किं कारणेति का
रणव्यापारो हि कार्यस्योत्पत्तये कार्यकारणव्यापारात् प्रागेव सत्त्वे कारणव्यापारोऽनर्थक इत्यतः सत्तस्य
पूर्वदेशादिसंबन्धादित्यर्थः नन्वेवं कारणव्यापारवैयर्थ्यं सत्कार्यपक्षे इदादेः कार्यहेतुत्वेनस्या
दिति हेतुत्वात्स्मात् कर्यादि नित्यत्वाद्वा विना कार्यत्वात् सर्वमपि न स्यात् तथा च तत्कारणव्या
पारकार्यवैयर्थ्यमित्यर्थः पूर्वोक्तसत्कारणव्यापारात् कारणव्यापारस्य सार्थकत्वाभावात् अभिव्यक्तौ
कार्यस्य सतो जनेरनुपपत्तेः सत्त्वे तथा मिलितत्वात्मानं ह्यभावानन्तरा वादिनश्च अनिर्वचनीयपक्षेऽप्यनुपपत्ति
असत्त्वनहि सानिर्वचनीयमेव कारणं कार्यं गर्भविधानमाह सदसदिति सर्वोऽन्तः प्रकाशस्वरूपः नहि सा
यो पादानत्वोऽसत्त्वमित्याह एवं चेति कार्यानुरूपं कार्यं सहशमित्यर्थः साक्षादुपादानत्वेऽपि अनिर्वचनीय
त्वज्ञानविषयत्वे अज्ञानस्य सादित्वे तथा वेधोपादानान्तरप्रसक्तिं वारयति अनादेरिति कार्यानुरूपमेव निर्व
चनीयत्वं वाचिनह तमाह सत्यस्येति विलक्षणत्वादित्यर्थः

प ... ञा

वे. प.
दी.
२२

किं सिद्धमित्यपेक्षायामाह । प्रतीतीति प्रतीतिमात्रं प्रतीतिरेव सत्त्वमिति मते चैतद्दीपमनुवादः इत्यंपत्तमविरोधा
त् स्वीकृतेन अविरोधादिति यथा प्रकाशज्ञाने तत्पायामेदाद्ज्ञानस्य समेव तत्सत्त्वमिति तत्राह तदेद इति ज्ञा
नेच्छयोर्भेदे इत्यर्थः काप्रेति किं प्रकृत्यात्वे प्रमाप्रमाणमित्यर्थः तत्र ज्ञानेच्छयोर्भेदे प्रमाणेनैकं वि
दित्यर्थः अज्ञातं व्याख्यानेऽश्रमिकामाह प्रतीतीति कार्यरूपं विषयत्वेन किं प्रतीतिरेवेति तत्पक्षप्रतीतिरे
वातत्तत्पारमार्थिकात् तेयमस्तां प्रतीतिमत्रं वेत्यर्थः विकल्पान्तरमाह किं वेति जगतो ज्ञानात्यतिरेकेणाभेदेन स
त्व किं एव जगति ज्ञानसत्तापा जगत्सत्ता किं भिन्नसत्तीति द्वितीयविकल्पार्थः तत्र मेदे देहेनमाह प्रतीतिव्यतिरेके
णेति जगतोऽनुभयवत्सत्त्वधाने ज्ञानेच्छयोर्भेदाज्ज्ञानस्य यज्ज्वभेदश्रीतिप्राणस्यागी केऽप्यसाणत्वादेतिप्रत्य
ति अन्यत्वेति प्रत्येकमिति मेत इन स्विन्यदेहेनेनोपन्यस्तज्ञानेच्छयोर्भेदे इत्यर्थः नचेत्प्रमाणज्ञानव्यतिरेके
णाजगतः पृथक्त्वेन प्रमाणाभावादेव ज्ञानेच्छयोर्भेदे त्वन्तु न सत्त्वमेदोऽपि न सिध्यतीति स्पष्टत्वादुहिर
त्वातिमप्रमाणाभावपक्षनिराकृत्य विकल्पयोग्य प्रमाणसत्त्वपक्षनिराकर्तुमुद्धरति युक्तिश्चेदिति प्रमाणमिति
भावः प्रमाणसत्त्वपक्षेदूषयितुं विकल्पयति नचेति तत्र प्रमाणसत्त्वेऽपि किं प्रत्यक्षं विना न विकल्पानाह प्रत्यक्षमिति
प्रतीतिमात्रसत्त्वे च तत्सत्त्वप्रातीतिकं मते अविरोधात्समापोऽष्टत्वाद्दृष्टवदित्याशया ७ प्रतीतिसमकालीनेति
न सत्त्वे जगतः इति कोऽर्थः किं प्रतीतिरेव सत्त्वं किं वा प्रतीतिव्यतिरेकेण जगतः पृथक् सत्त्वमस्ति प्रतीति
प्रमाणमस्ति नवा अस्ति चेत्तत्र किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वाथार्थापत्तिर्वा प्रत्यक्षमिति चेत् तत्र प्रत्यक्ष
मिति प्रत्यक्षं सिद्धमेव सत्त्वमान्तरस्यमेदे विषयीकरोति प्रत्यक्षानतरं वा स्वयमेव स्वविषयभेदं गृह्णा
ति नाऽद्यमानन्त्यनिपातविषयतादनुपलब्धेश्च मावमात्रगोचरत्वात्प्रत्यक्षानुपन्यासः प्रत्यक्षज्ञानेच्छयोर्भेदे प्र
माणमिति पक्षं दूषयितुमनुवदति प्रत्यक्षमिति तत्रेति प्रत्यक्षप्रमाणसद्भावपक्षे द्वैतद्वयमिति प्रत्यक्षस्त्र
क्षणेदायमित्याकारकज्ञानरूपात्र तदसमेदेग्रहधर्मिणः सर्वविधिने भेदं विषयीकरोति प्रमाप्रपतितप्रकाश
पतीत्यर्थः आन्त्याऽपयसप्रेक्ष्यविकल्पानतरमाह प्रत्यक्षान्तरेवेति अपवृद्टपत्त द्वितीयपक्षज्ञानाद्भिन्नरितिप्रत्य
क्षप्रत्यक्षान्तरस्याऽन्यथा अद्यमनुवदति स्वयमेवेति स्वविषयभेदमिति स्वप्रतियोगिकं विषयधर्मिभेदमित्यर्थः आ
शेनिराकर्तुं तदुपपादकविचारानतरमाह नहीति नहि स्वं प्रत्यक्षं स्वप्रकाशं स्वविषयस्वरूपोक्तं व्यवहारयोग्यं
परप्रकाशवेद्यमित्यर्थः घटोऽयमिति प्रत्यक्षं स्वप्रकाशमस्वस्मात्स्वविषयसंवाधिने भेदं स्वयमेव गृह्णा
तीति आश्रयत्वमन्तर्दूषयति तत्रापरइति तत्राऽपरइति ग्राह्यमिति अन्वयः तत्र स्वप्रकाशपरप्रकाशयोर्मे
पोरित्यर्थः

२२

यमेव सोऽत्यन्ताप्यनकर्मणस्त्यागमात्मनस्तत्त्वशुद्धिः कर्मभ्यः कषायेकर्मभिः पक्वे तेनाज्ञाने प्रवर्तते त्याग
मात्मतत्त्वज्ञानः कर्मणः शुद्धिः ब्रह्मकर्मणां ज्ञानोपयोगित्वेन द्वाधकं सर्वकोटीस्य ब्रह्मप्रवृत्तिभावः ननु
फलत्यागित्वकर्मणां भवेत्शुद्धिः नतु काम्यकर्मणामनुफलानि बहुबाधकानि प्रशुद्धार्थेति न कर्मणोपि तु
लोकस्य नित्यनैमित्तिकानां फलत्वासिद्धेः संयोगपृथक्त्वन्यायाच्च सकामार्थं तु विनियोग विविदिषापत्त्वमाश्रय नि०
वाचारिहेतुरिति श्रुतिवाक्ये विविदिषायां यमर्थः उत्पत्तिवाक्यविहितानि तावत्कर्माणि तेषां च फलाकांक्षावस्थायाम
भिकाराविधानं श्रुतिविषयेन नित्यादिफलविधायकवाक्यप्रवृत्तेस्तस्य च ब्रह्मानुभवकामो यागादीननुतिष्ठे
दित्यर्थकल्पनात् कर्मणामविशेषेण ब्रह्मानुभवसाधनत्वेऽपि प्रतीतेः सा चात्र कर्मसाधनस्य ज्ञानेऽबाधात् स्वाव
तन्त्र्यमस्यायमनस्ताज्ञानसाधनस्य यज्ञादि श्रुतिद्वारा कर्मणो ब्रह्मज्ञानार्थत्वाविरुद्धमाह सर्वं सोऽपि साधक चेत्सम्प्रदाः
सर्वेकार्यं कर्मणस्य ब्रह्मपरत्वेनैकत्वेन प्रमाणमिति नु ब्रह्मानन्द ब्रह्मणि सर्वकार्यस्त्वात्मयत्न प्राप्तेः श्रुत्या
माण्यश्रुतस्तत्राह तात्पर्यार्थ इति यतः पुनः समग्राणाम् इत्यादिना अत्र ज्ञानस्य लक्षणेन
नैकोपि दोषः श्रवणेनतस्मादित्युपक्रम्य इति तस्मादिति ज्ञानाविषयकसाधनसंततः प्रतीतिकसवसाधन

तात्पर्यार्थः श्रुतिस्मृत्यप्रामाण्यात् तस्मादविद्यायामविद्यां भावानां संशयं एवं विषयकः स्थितः सद्गतः
प्रतीतिसमकालीनमेव सुख अविद्यास्तु सर्वं भूतिः तत्त्व गन्धर्व नगरं स्वप्नप्रपञ्चे वृत्तवत्यत्वं ज्ञानात् यत्रे
दं निरूपणीयम्

पयोगमाह अतइति अविद्यादिप्रतीतिकस्यैवप्रपञ्चस्य सत्तोज्ञानान्त्याकारे सत्त्वमप्रतीत्याकारेण वचनपदेवप
स्तिमते निरूपकत्वाभावात् अनपायि सर्वभेदप्रज्ञानाभावात्सुखं ततो विषयान्तरत्वान्न अकारादाकारापेक
तस्य ज्ञानकत्वेनापपन्नेत्यतः प्रतीतिसमकालीनमेव विषयस्वरूपं विनिमित्तं पृः विमतः प्रपञ्चः प्रतीतिमात्र
कालीनः अविद्योपादानत्वात् अत्र सोऽपि दिवदिति अभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह रज्जुसर्पादि साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टा
न्तेऽपरिहरति नेत्यादि पतन्नोपपन्नादिति अत्रस्मात् प्रतीतिमात्रकालीनत्वेऽहिदाद्यविषयकपतः रज्जुसर्पादिक
मतस्थापवेदनतस्तथा प्रतीतिमात्रकालीनत्वे ज्ञायकत्वाभिप्रायेण प्रतीत्यासिद्धिः तस्य चास्यानिवृत्ते
र्न तु प्रतीतिसमकालीनत्वं जगतः सर्वचिन्तनमित्यतः नैव जगतः सर्वमपरं ज्ञानं सति सर्वदृष्टत्वमिति न
हि स्वप्नमात्रकालीनत्वं स्वप्नमयत्वात्प्रतीतिरेकसत्त्वं कल्पनस्य विषयनिष्ठयोगितात्पर्यं साधनेनैकसद्व्यापक
त् तत्त्वज्ञाने प्रयोजनमभिज्ञानात्सैव तेन परिकल्पितमित्याशङ्क्याह यद्वेदमिति प्रतीतिके जगतः स
वेत्स्वेद्बुद्धि साकल्यमात्र

वे. सू. टी. २२

विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वपक्षे भेदस्य च विशेषणत्वेन भानप्रदे विशेषणज्ञाने विशिष्टज्ञानात्पूर्वं प्रतीतिपक्षापत्तेनैव
निराकरणेन निरस्तत्वान्न पृथगुक्तम् । अपि च भेदः प्रतियोगिकः प्रत्यक्षविषयो वा भवेत् । स्वरूपमात्रं वा भेदो विषयः किं चान्यतो ज्ञानयुग्मतादिप
दार्थस्वरूपं ग्रहीतुं नियमेन निरूपितं नवग्रहणं तेषु मध्ये भावतेऽग्रहणात्मकभेदः । इयमा स्वरूपता मध्यानि विशेषणानि विशेष्यज्ञानम्
भेदः । विभिन्नस्य स्वरूपस्य स्वरूपज्ञाने प्रतियोगित्वेन न प्रतियोगिनि तत्र प्रमाणानि प्रत्यक्षविशेषणं विशेष्यज्ञाना प्र
मासमानः सत्तामावोपलम्भः सत्त्वं च भेदस्य प्रमाणं योग्यानुपलम्भिकम्यतमेदो विषयः सम्बन्धो वा भेदः स्वरूपग्राहकप्रमा
णाभावेऽपि नित्यभावत्वात्सत्त्वेन प्रमाणं भेदः । कथं ज्ञानजन्यत्वे तु । सत्तः प्रभावेन विशेषणविशेष्यज्ञानाश्रयस्य
निरूपणीयत्वात्तपरिहारः । तत्र प्रतियोगिप्रत्यक्षमेव स्वप्रकाशत्वेन विशेष्यविशेषणज्ञानं प्रतियोगिज्ञानमवतीनुक्तं । नन्वनृत
स्वरूपत्वपरप्रकाशत्वोः भेदे प्रत्यक्षसिद्धे तु चाहरेतत्त्वदोषः । अन्यत्प्रतियोगिकविशेषणभेदग्राहकज्ञानान्तरस्य
स्वीकारे परप्रकाशत्वपक्षे तु प्रमाणाभावः । अद्वैतिवेदान्तमतेऽपि भेदविषयीकरणोत्तरत्वाज्ज्ञानान्तरेण ज्ञातं भेदं
परप्रकाशत्वपक्षे तु भेदविषयीकरणेनैव परताभावेऽनवस्थानात् । स्वप्रकाशज्ञानपक्षे प्रतियोगिन एवास्त्वन्यस्मा
वेद्यत्वात्प्रतियोगिकम् । तज्ज्ञानान्तरविषयीकरणे नान्यान्यप्रकृतिज्ञानपरप्रकाशपक्षे भेदस्य ज्ञानान्तरस्याभावप
त्तमूलाप्रमाणं प्रत्यक्षं नहीति प्रतियोगिनोऽन्यत्वं व्यवहारान्तरेणाश्रयविशेषणविकल्पस्य सापेक्षं प्रतियोगिग्र
हपूर्वकोऽयं भेदग्रहः तत्र परस्परापेक्षत्वेन न चेदितरानादिना प्रतियोगिग्राहकमेवं विषयीकृत्य स्वाभिमतभेदं न गोचरयति

स्वप्रकाशेऽपि परप्रकाशज्ञानपक्षेऽप्यन्तरेण ज्ञानान्तरेण भेदग्रहः । सोऽयमाह तत्र प्रतियोग्यादिग्रहपूर्वकत्व
वैनिविवेचनीयं न चेन्न कथं भेदविषयीकरणं नहि निर्धर्मिकं निष्प्रतियोगिकं वा भेदं कश्चित्साक्षात्करोति अयमस्मा
द्भिन्न इत्यनुभवात् आहतत्र प्रतियोग्यादिग्रहपूर्वकत्वेन आहृतिग्राहकप्रमाणान्तराभावेनानवस्था तेनैव
योग्यतिग्रहेऽप्यन्याश्रयः तस्मात्स्वरूपमात्रावगाहिप्रत्यक्षेण भेदो वा न ज्ञातुं शक्य इति सिद्धं

तत्राह नहीति अयमत्राशयः भेदग्राहिप्रत्यक्षं निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा न तावन्निर्विकल्पकं भेदस्य धर्माद्यवगाहित्वात्सवि
कल्पकेऽपि वक्तव्यत्वात् सविकल्पकेऽपि नहि सविकल्पकं धर्मिप्रतियोगिभेदविषयीकरणे शक्तिं भेदत्वेन वा नताथ कल्पयितुं प्रतिः प्रयोजन
त्वात् नहि धर्मिप्रतियोगिज्ञानेऽपि यावत्स्वरूपमात्राग्रहणं वर्तते नापि भेदो न धर्मिप्रतियोगिज्ञानं विना भेदत्वेन भेदग्रहः स्यादु नि
रूप्यः तान्ते भेदस्य स्वरूपत्वेऽपि रूपनाशिति इममेवार्थमाभिप्रेत्याह अयमस्मादिति आहृत प्रतियोग्यादिग्रहपूर्वकाभेदग्रहदर्श
नेऽपि स्वरूपत्वपक्षे आहृतेन प्रतियोगिज्ञानभेदज्ञाने हेतुत्वे परस्पराश्रयः प्रतियोगिज्ञानविकल्पनानिर्विकल्पकेनैव
तर्हि किं विचारेण प्रतियोगिभेदज्ञाने भासते ज्ञाने प्रत्यक्षमानाकारविषयापत्तिः स्यादन्यथा प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् सविकल्प
केन तु किं भिन्नत्वेन प्रतियोग्यादिग्रहणादिति अभिन्नत्वेन वा नताथ भिन्नत्वेन प्रतियोगित्वेऽभिमतभेदग्राहकः प्रमाणं
नास्ति स्वरूपभेदग्राहकत्वे नाभिमतत्वात्प्रामाण्यं च प्रत्यक्षेण गृह्यते । नन्वपृथक्त्वे तु । नताभिन्नत्वेन यथाविधिग्रहः । प्रतिभाष्यते
स्यैतमर्थमभिप्रेत्य प्रतियोग्यादिविशेषयति आहृतेति आहृतेति भवतोऽन्तरस्यापि आहृत प्रतियोग्यादिविषये
नविशेषणमाहृतप्रतियोग्यादिग्रहजन्यत्वात्तद्ग्राहकान्तराकाङ्क्षानवस्थाप्रसङ्गः पर्यर्थः । भेदग्राहकत्वाभिमतस्य
प्रत्यक्षस्यैवाहृतप्रतियोग्यादिज्ञानजन्यत्वेन न स्वरूपसिद्धिः स्यात् साध्यापत्तिरिति दूषयति तेनैवेति प्रत्यक्षस्य भे
दग्राहकेन निर्विषयत्वापत्तिरूपदोषेण हाव्याप्तेनपरिहरति तस्मादिति २२

२२

श्री

इति शङ्कापरास्तमाह सैनैवस्वजन्यतत्ति किं मितिसैनैवस्वस्यजननमितितदर्थमिदंविचार्यते उत्पन्नेस्वभेदेचरति
इतस्यागेस्य ज्ञानेविशेष्येत्यत्र शतिविशेषणतेनभेदस्यग्रहात् इतिमहोमिश्रावस्त्वेन उत्पन्नरूपाभेदइतिस्वभेदविशेष्यत्वे
न यदेस्वविषयविशेषणत्वेन स्वशतिर्यागिकभेदस्योत्पन्नत्वंस्वग्रहात् नीतिपदस्यतात्पर्यस्मालोचनीयं किंविशिष्टज्ञानेवि
शेषणज्ञानेविशेष्यस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वंकिंवाविशेषणविशेष्याभ्यामिन्द्रियसन्निकर्षजन्य विशेषणज्ञानजन्यविशिष्टज्ञा
नमितिपदेपोप्यविचारणीयं विशेषणस्यभेदस्यग्राहकज्ञानेकिमिदमेवयन्नस्यतद्भेदग्राहकत्वेनस्वप्रतिपन्नत्वेदेवउज्ज्ञा
नान्तरयांदितदेवनहिविशिष्टज्ञानेस्वसमानविषयभेदग्राहकत्वेनसमतत्पन्नत्वेवविशिष्टज्ञानजनकत्वेनाभिमतविशेषण
भेदज्ञानेनस्वेनेवजन्यतत्त्वेतिकत्यनाकृतापरस्माह स्वविषयेत्यादिना सैनैवस्वजननेकोदोषइतितत्राह तथाचेति इतरोप
बाधानेनस्वजननेकारणत्वेनस्वापेक्षणादित्यर्थः ज्ञानान्तरपदोपादानस्याभिप्रायः उत्पन्नेस्वभेदविशेष्यत्वेनग्रहात्नीतिपद
मस्याप्यर्थनेविशेषणत्वेनभानेइति भेदस्यविशेषणत्वेनग्रहणपदेयुक्तिमितिसाहितेनाभेदइतिविशेषणतानङ्गीतियोगिभ्रमे
उत्पन्नेस्वप्रकाशत्वप्रभावतिप्रवर्तवाधस्वमोहविषयज्ञानेनभानातिजनकत्वविशिष्टभेदस्यस्वस्यज्ञानजन्यत्वात्ज्ञानम्
प्रत्यक्षत्वम् एवमपिविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षमात्रोपात्तस्यावविशेषणविशेष्याभ्यामिन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वपदस्य
तात्पर्यमस्याप्यर्थाति विशेषणेति अभिन्नपदोपात्तस्यभ्रमिकामाह ज्ञानान्तरेति अयमर्थः भेदग्राहकउत्पन्नस्य
स्वविषयविशेषणत्वेनभेदस्यभानेविशिष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञानजन्यत्वात् सैनैवभेदज्ञानविशेषणविषयत्वस्य
जन्यतत्त्वेतिशङ्कातथाचात्माश्रयः विशेषणत्वेनभानेविशेष्याभ्यामिन्द्रियसन्निकर्षमात्रविशिष्टज्ञानेकारणम्
मितिपदेज्ञानान्तरेत्यत्र एवंभेदोस्तीतिवाच्यं तथाचतस्यैवज्ञानस्यकत्वाद्भेदाविषयः ज्ञानान्तरे एवंस्वस्यचाभावि
वाह ज्ञानान्तरस्यस्वप्रकाशज्ञानाविषयत्वेनत्वाप्रतियोगिकभेदाविषयत्वात् एवंवर्तमानस्यज्ञानस्यापरप्रकाशि
स्यविवर्तमानकालापाधिकस्वप्रकाशत्वमितिप्राप्ते वर्तमानेकालेज्ञानस्वरूपमेवस्वप्रकाशमितितदेव नयुक्ता
तानागतेयाशुक्तिस्याप्तेः नहिदेवदत्तादिदेवदत्तसाध्यइतिमात्मिकत्वपक्षेभेदस्यसत्तामात्रेणास्वविषय
इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वपदेभेदस्यविशेषणत्वेनविशेष्यत्वेननाभानेमेदे [illegible] भेदसन्निकर्षप्रति
भेदग्राहकउत्पन्नजनकत्वानेइन्द्रियसन्निकर्षसाभेदस्यपृथक्करणं एवंभेदस्याकत्वादितिभवतिभेदस्याहतथासति
प्रत्यक्षेनतत्राह तथाचेतिस्वभावकल्पेइन्द्रियसन्निकर्षोपाधिभेदः स्वग्राहकउत्पन्नकिंज्ञानं स्वजनकत्वेनसत्तामात्रेणवाज्ञानस्य
तु नतु ज्ञानेकिमेतदेवज्ञानत्वं ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिनवेति स्वजन्यप्रतियोगिकविषयताकिं भेदग्राहकत्वेनाभिमतस्यउत्पन्न
स्यावकाशिपुरस्कृत्यभेदविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः नन्वित्यत्राह स्वायेनेतिभावेनात्माश्रयइत्यर्थः भेदग्राहकत्वेनाभिमतवि
शिष्टज्ञानान्तरे आकृतिभेदज्ञानेज्ञानान्तरमेवेति नात्माश्रयइति भ्रमप्रतिपत्त्यान्तरभयात्पर्यवसितिज्ञानान्तरपदेचेति अयमत्रा
प्राय नत्ज्ञानान्तरेकिंनिर्विकल्पकंसविकल्पकंवानाद्यः भेदस्यसविकल्पकैकवेद्यत्वात् नेद्वितीयइत्याह स्वप्रकाशेति
विषयत्वज्ञानस्यप्रतियोगित्वेनस्वप्रकाशत्वेनप्रवर्तमानत्वात् तथाचतद्विषयकस्यभेदज्ञानस्यनानुपपन्नेरिति शङ्कितापरि
हरति प्रवर्तमानस्येति परप्रकाशत्वेज्ञानस्यावर्तमानत्वेहेतुवर्तमानत्वेवर्तमानज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वाभिप्रायोऽत एवतिनत्वज्ञा
नस्यस्वप्रकाशत्वेवर्तमानत्वेपाजनकज्ञानत्वाग्राह्यपपत्ति वर्तमानकालेति तथाचज्ञानस्याभाविकस्वप्रकाशत्वात्तगोका
रपरतानेरितिभावः [illegible] वर्तमानेति तथाचोपपन्नः स्वप्रकाशतापत्तेः ज्ञानत्वा

वे.सू. टी. २३ ननु ब्रह्मजगतोरेवं भेदेऽपि ज्ञाने तयोरभेदे किं मानं नहि कार्यज्ञानेन स्वजनकज्ञानं जायते ब्रह्मज्ञानस्यासंगित्वेन जडाप्र
प्रकाशकत्वात् ततः कथं तयोरभेदेऽपि ज्ञानेनैतयोरभेदः स्यादिति मैवं प्रकाशकं हि ज्ञानं ज्ञाने हि चिद्रूपं ब्रह्म जगत्
प्रकाशकं ज्ञानं जडत्वेनाप्रकाशकत्वात् सविशेषणं हीति न्यायेन ब्रह्मणैव प्रकाशकत्वपर्यवसानेन ज्ञानैक्योपपत्ते
रनन्यत्वे भेदः कार्यस्य ज्ञानाद्वैतभेद इति किं कार्यकारणश्रुतिपाठकमात्रेण कागमस्य ज्ञानजेयभेदसाधकत्वं जनन
साधकत्वेन नाशः विश्वमूलेऽस्मादावतिप्रसंगात् नोहितीयः तस्योपनिषदुक्तेन कारणेन तदनेन राजकरणपरत्वेनका
र्यकारणभावाप्रसाधकत्वादित्याह नेत्यादिना पततीवाडमानिष्ठतानिजायन्त इति श्रुतिविमानीति तावत्तस्य तीव
शेषणतेन नामरूपाभ्यां व्याकृतमनेन साप्युपनिषत्परत्वेन वाक्यं कृतादौ प्रवृत्तधर्माः तथापि तोऽसाधर्मेः प्रधानादेर
चेतनादपरिशिष्टा ज्ञानघनोऽस्मिहिरण्यगर्भादेर्जगतः प्रस्वानसंभवतीति मनोवृत्यादिष्ठिति लक्षाज्जगत्कारणत्व
निषेधपरत्वार्थः ननु सृष्टिवाक्यस्य परकल्पितप्रधानादेर्जगत्कारणत्वनिराकरणपरत्वेनोपपत्तेः समन्वयाधिक
रणविरोधादित्यत आह अद्वितीयेति अद्वितीयविजातीयभेदशून्यमहत्त्वनदीपसंभावनाऽद्वैतान्तरं ब्रह्मैव

नसृष्टिवाक्यस्य सर्वस्य प्रधानादिपरकल्पितकारणान्तरनिराकरणपरत्वमस्तु तादृशकारणत्वका
र्यस्य भेदेनानिरूपणेन ब्रह्मणः कारणत्वं कार्यजातस्य सर्वस्याभेदेनानिरूपणेनाद्वितीयब्रह्मसंभा
वनाभावेनान्यथात्वे अन्यथाभेदपरत्वेन निषेधोऽनर्थकः स्यात् किंच सृष्टिवाक्ये न सन्धाद्वैते श्रुतिपाद
यति भेदवाचकपदाभावेनापदार्थस्याऽवाक्यार्थत्वात्

न संहीतीत्येवं रूपान्तराभे सृष्टिवाक्यस्य तात्पर्याद्धेतुः सर्वनिषेधे हेतुत्वेनान्वयः संभावनायोग्यहेतुमाह ब्रह्मणः का
रणत्वेति अत्रेदृशोऽस्तु दासादिवितिभेदोऽपि संवरीक्ष्ययोरिव कार्यकारणभावदर्शनादस्त्विति सामानाधि
करण्येन तयोरभेदे कार्यकारणभावाभावप्रसंगे इत्यर्थः ननु अस्तु दास्यभेदे एवं तत्तरभावासंभवात् एवं त्तरभा
वव्याप्तः कार्यकारणभावोऽविनाभेदेन संभवतीति सृष्टिवाक्यं भेदपरमेव किं न स्यादित्याशंक्याह अन्यथेति
अन्यथा स्त्रहर्वा च ह्य परपरत्वे इति तस्य भेदस्यानिषेधः तन्निषेधः भेदस्य सृष्टिवाक्यतात्पर्यविषयत्वेन हेतुना नास्ति
किंचनेत्यादिश्रुत्यानिषेधार्थः स्यात् इदं वस्तु सिद्धार्थो हि भेदनिषेधः नचश्रुतितात्पर्यविषयस्यैतिभेदेऽस्ति
स्तु सिद्धार्थेति अर्थस्तन्निषेधः इत्यर्थः नचाविनाभेदेऽस्मिन्नत्तरभावासंभवान्न कार्यकारणभाव इति साधनकल्पितभेद २५३
मात्रिकल्पितकार्यकारणभावविरोधाभावात् किंच सृष्टिवाक्यभेदपरमिति कोऽर्थः किं तद्वाक्यपदार्थत्वेन भेद
स्यानान्समापयति वाक्यार्थत्वेन वा विनाभेदं वाक्यार्थः कार्यकारणभावोऽनापद्यत इति वाक्यार्थोपपादकभेद
मर्थात्कल्पयतीति वा सर्वथापि न संभवतीत्याह किंचेत्यादिना भेदो न सृष्टिवाक्यानि विष्टपदार्थः सृष्टिवाक्ये भेदो
पस्थापकपदाभावात् अपदार्थत्वान्नवाक्यार्थ इत्यर्थः

प्रत्यक्षस्य भेदग्राहकत्वं परास्तम् अनुमानं भेदग्राहकमिति पक्षमुत्थापयति अथेति स्वविषयेति विषयो घटादिः तज्ज्ञाना
द्भिन्नत इति सिद्धसाधनमिति साध्यविशेषणेष्टं स्वविषयेति तद्भिन्न इति तस्मात् ज्ञानाद्विरुद्धो यो धर्मः तद्वत्त्वमप्रकाशत्वजडत्व
प्रत्यादित्यर्थः अविद्याहेतुत्वेन तद्रूपत्वेन तद्रूपतामेवमिति धर्मस्याविरुद्धत्वेनावच्छेद्याश्रयत्वादित्यविवादेऽपि तदाधाराज्ञाने तत्पार्थे
ने४ देशात् एवं ज्ञानेऽपि ज्ञानान्तरं यथा तद्भेदस्य च साध्यत्वादि [illegible] सिद्धान्तेऽनिरूप्यविरोधलक्षणधर्मविशेषणत्वासिद्ध्यानैकान्त्यसाध्य
सिद्ध्यमेवमित्यर्थः किं तज्ज्ञानप्रतियोगिको भेदः साध्यतेऽभेदमात्रं वा नैतावता तज्ज्ञानवादात् आद्ये दूषणमाह साध्येति न
था च साध्यस्य पक्षविशेषणस्याप्रसिद्ध्यापक्षासिद्धेराश्रयासिद्धिरित्यर्थः अथ ज्ञानतद्विषययोः परस्परभिन्नाविरुद्धधर्माश्रय
त्वात् तत्स्वरूपस्य वादेनैव तत्परस्परभेदस्य वेदादावेवाप्रसिद्ध इतिनाप्रसिद्धविशेषणत्वेनाश्रयासिद्धिरितितत्राह व्याप्तिसि
द्धेरिति कुतो व्याप्त्यसिद्धिरिति तत्राह नहीति व्याप्तिर्नाम साध्यसाधनयोः सम्बन्धविशेषः सम्बन्धश्चाभयनिरूप्यत्वादुभ
यत्र सत्तामविनवप्यतत्साध्यं न ह्येतेऽपि सत्प्रमाणाभावात् ततः साध्याप्रसिद्धावनिरूपिता व्याप्तिरप्यनिसिद्धेति

अस्तु तर्ह्यनुमानात् ज्ञानतद्विषययोर्भेदग्रहः तथा हि विमतो विषयः स्वविषयज्ञानाद्भिद्यते तद्विरुद्धधर्माश्रयत्वात्
तयोर्यत् विरुद्धधर्माश्रयः स ततो भिद्यते यथा घटात्पटस्तथा चायं तस्मात्तथेत्येवं विरोधस्य भेदनिरूप्यत्वेन
भेदासिद्धाविरोधासिद्धेर्न तद्विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य सिद्धिः साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्त्यसिद्धेश्च न हि द्वयोः परस्परभे
दः केनचिन्मानेन सिद्धो न साध्यं प्रसिद्धं न अन्वयाभावे अनुमानं न तत्कुतस्तत्सिद्धिः तदूषणमपि तावत् प्रत्यक्षस्य
तावदवस्थानात् आगमस्याभेदमात्रतात्पर्ये तात्पर्यवत्प्रमाणस्य भेदबोधकत्वे शङ्कितमप्यप्रकाशकत्वं ततः प्रमाणः
सकाशात्तत्र हि प्रतिपादयत्यागमः कार्यजातस्य ततोऽभेदमपि प्रतिपादयति अभेदेनैव जन्मैव तत्स्यादि
ति चेत्

व्याप्त्यसिद्धेर्हेतुरित्यर्थः एतेनाश्रयासिद्धिरपि व्याख्याता केनचिन्मानेनेत्युक्तं विशदयति अन्वयाभावइति प्रत्य
क्षस्य भेदग्राहकत्वमपरिहार्याविरोधकत्वेन अनुमानानपेक्षते अनुमानादन्येनैव मानेन तत्स्वरूपे पार्थेऽपि
ग्राह्यत्वे न तत्रापि व्याप्तिग्रहस्तेनैव चेदात्माश्रयोऽन्येन चेदनवस्थेति पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यमित्यर्थः ज्ञानतद्वि
षयाभेदप्रमाणमागमः प्रतिपादयति आगमस्येति पूर्वोक्तस्य कारणस्यागमस्य तत्प्रपञ्चकार्यस्य साध्यसाधनप्रवृत्ते
न सत्कार्याद्युपाश्रितो प्रत्ययप्रवृत्त्यापत्तेरनुपपत्तिः स्वकीयबुद्ध्यादिविषयत्वेन तत्त्वतः कार्यकारणयोरभेदः
बोधकत्वेन शङ्कितमप्रकाशकत्वमित्यर्थः ननु एतेषां प्रमाणानां ज्ञापन आगमस्य देवताधिकरणन्यायेन ज्ञानतद्विषयभेदप्रतिपादकत्वात् तत्प्रामाण्यमेवेति तत्र तत्तत्प्रमाणत्वमिति ननु एतेषां मध्ये द्विविधेषु प्रमाणेष्विदं निमित्तोपादानरूपा
नुगतः स्वहि साहनभेदेन दर्शितः ततः कथं देवताधिकरणन्यायेन तस्मिन् तत्प्रामाण्यमिति तत्राह अभेदइति
ब्रह्मजगतोरिति विशेषः ततो ब्रह्मणि जन्मनः कार्यस्य नहि तद्वादिना ज्ञापनेन कर्यसर्वं तत्र हि तिरोभावादित्यर्थः

ज्ञेयं विना ज्ञानस्यानुपपन्नत्वाभावस्योपपादयति तथा हीति ज्ञानज्ञेययोर्भेदे ज्ञानस्य ज्ञेयव्यतिरेकेणान्यत्वानुप
पत्तिलक्षणमाहोस्विदित्यर्थः ज्ञानस्य स्वाभिन्नज्ञेयमन्तरेणान्यत्वानुपपत्तिरिति किमेकदेशिमते उतऽन्यथा
द्यं तत्राह ज्ञानस्येति ज्ञानस्य ह्यनुपरक्तेना [illegible] कारेणोत्पत्तावपि स्वरूपेणानिरूप्यत्वेनान्यत्वाभावान्न
घटत इत्यर्थः सुप्तिनयमाह भावेवेति अन्यस्यैवोपपत्तेन्नैयमस्त्वापत्तिः इत्याह कल्पितमित्यर्थः नन्वन्यथाऽप्रमाणमेव
माणेन तदाभासकरणेनापि तेन तथाकारेणाविशेषाद्दिदृक्षायोगेन प्रत्ययेनेवन्तिकथं नन्विति केण
नेयाकत्वमिति शितिनत्राह ज्ञानस्येति अन्तर्भिन्नाद्वोध्यमित्यादित्यर्थः द्वितीयं दूषयति नापीति नैयायिका
दीनामिति हेतुमाह विषयस्येति नाहमित्युत्पन्नत्वाद्वेद्यं तथा नडति तथापि विषयस्य ज्ञानाश्रयत्वेन ज्ञानाश्रयस्य
प्रमात्रुत्वादित्यर्थः कथं तर्हि ज्ञानोद्देशेन तत्स्वरूपोपपत्तिरित्याशङ्क्य नोपपद्यत इति ज्ञान
विषयकेति ज्ञानस्य ज्ञेयं विना ज्ञानमनुपपन्नमिति ज्ञानं ज्ञेयभेदस्य मानमस्तु ननु [illegible] ज्ञानस्याविषयत्वेऽज्ञानवि
षयं विना किमनुपपन्नत्वं रूपमेवेत्याह ज्ञानविषयकेति विषयज्ञानाधीनत्वं नाम विषयव्याप्तज्ञानत्वम
नेननस्य ज्ञानवत् ज्ञानविषयस्यापि ज्ञानमात्रकारणत्वात् तदभावे ज्ञानत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ज्ञानज्ञेय

तथाहि न हि ज्ञानस्य ज्ञेयव्यतिरेकेणान्यत्वानुपपत्तिः स्थित्यनुपपत्तिर्वा [illegible] नुपपत्तिर्वा नाद्यः ज्ञान
स्य स्वरूपतउत्पन्नत्वाभावात् भावेवा प्रमाणेन तदाभासाभ्यामेव तद्व्यापारेण संविषयानपेक्षणात् ग्र
ज्ञानस्य सर्वत्र विषयजन्यत्वेनियमाभावात् नापि स्थित्यनुपपत्तिः विषयस्य ज्ञानानाश्रयत्वात्
तथात्वे वा विषयत्वव्याघातात् ज्ञानविषयकज्ञानस्याविषयज्ञानाधीनत्वेन ज्ञेयं विना ज्ञानानुपप
त्तिरस्त्विति चेन्न ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारार्थं स्वातिरिक्तज्ञानापेक्षणात् परप्रकाशत्वेन
ज्ञानान्तरापेक्षायां तस्याप्यन्यज्ञानापेक्षायामनवस्थानात् ज्ञानासिद्धौ जगदान्ध्यप्रसङ्गात्

भावाद्वैज्ञानज्ञप्तिकारणत्वेन ज्ञेयसिद्धिर्विसम्भिन्नस्य पूर्ववत्तन्निषेधः प्रतिजानीते नेति ज्ञानं किं स्वव्यवहारार्थं
स्वातिरिक्तज्ञानमपेक्षते उत विषयव्यवहारार्थं नाद्यः ज्ञानान्तरे विषयस्याग्रहणासिद्धेः आद्यं दूषयति प्रति
ज्ञाप्याहेतुमाह ज्ञानस्येति स्वयंप्रकाशमानत्वेनेति अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेनेत्यर्थः ननु ज्ञानस्य स्वप्र
काशत्वस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वाद्घटवद्वेद्यत्वादित्यत्राह परप्रकाश्यत्वेनेति ज्ञानं किं ज्ञायमानं विषयसाधकमज्ञायमानं
वा द्यः प्रथमज्ञानवत् ज्ञानावभासकज्ञानान्तरस्यापि स्वविषयाभिमतज्ञानसाधकत्वाय ज्ञानान्तरान्वेषणापाय
वेत्तत्तोपज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादित्याह ज्ञानान्तरापेक्षायामिति प्रथमज्ञानस्येति शेषः न २५
तु नेयमनवस्था दोषाय मूलक्षतेः प्रथमज्ञानस्य कदाप्यभावादिति तत्राह ज्ञानासिद्धाविति यदेव ज्ञानेन ज्ञायते
तदैव सत्वापत्त्या तद्विषयज्ञानस्यापि प्रमाणाभावादसत्त्वापत्त्या सर्वविज्ञानाद्यासिद्धप्रसक्तापत्त्या मूलक्षतेः ज्ञानस्या
प्यसिद्धिः स्यात्तदसिद्धौ च जगदप्रपञ्चस्य स्वयंसिद्धभावेऽत्वनवभासः स्यादिति परप्रकाश्यत्वे ज्ञानस्यानुपपत्तिरित्यर्थः

नन्वपदार्थस्यापि परगृहभोजननिषेधस्य विधेयत्वेति वाक्यार्थतावत् उद्देश्यजनकताभेदस्य पदार्थस्यापि स्वहि
वाक्यार्थता किं न स्यादिति चेन्नत्याह पदार्थमेवेति शब्दस्य वाक्यार्थत्वपक्षमाश्रित्याह शुद्धमिति वाक्यप्रतिपाद्य
तादिरूपस्य संभवादिति शेषः। ननु परगृहभोजने निवृत्तेरपदार्थत्वात् न समानाद्वाक्यार्थत्वे तेन दोषः। स तोपप
त्तिं निरूपयति कल्पनापायेति नैतावता हि वाक्यमेव कार्यकारणभावाभेदं कल्पयति अवेतन नेत्याह नापि वा
क्यार्थस्य स्वरूपाभेदं कल्पयति द्विकल्पनायाः। अनिविरोधेनाभासमानादित्यर्थः। एतेनार्थापत्तिभेदे प्रमाण
मिति निरस्तं ज्ञानात्मक ... शब्दजनकताभेदे तेषां कार्यकारणभावानुपपत्तिः। प्रमाणमिति प्रसंगात्प्रस्तज्ञा
नान्यथानुपपत्तिज्ञाने तेषामभेदे प्रमाणमित्याशंक्य परास्ते न चेत्यादिना इतिन च वाच्यमित्यन्वयः। इतिशब्दप
रामृष्टमाह ज्ञानमेवेत्यादिना प्रत्यक्षादिना विना न चांशु गम्यानेन लभ्येत तथा विना तेषां ज्ञाने स्वरूपमेव न लभे
ते तेनावश्यं तेषां न भवति न च जाते तेषां न स्वरूपमेव हि विरोधात् तस्मात् ज्ञानमेव स्वाभिन्नतेषां मनोरनानुपपत्त्
तेषां कल्पयतीति ज्ञानं तेषामभेदे सिद्धेरिति न चेत्यादिना अभेदो वांशु विना तु हीनं न संभवतीति फले ज्ञानेन न विष

पदार्थमेव चेत् स्वरूपेण न बाधः किमात्रपरत्वेन वा वाक्यप्रतिपाद्यत्वात् कल्पनापायनिषेधवाक्यावि
रोधनादस्यानात् न च ज्ञानमेवमातिरिक्ते तेषां चातिरेके तदनुपपत्तेस्तदभिन्नत्वेऽपि विरोधीकृतेति न
हि निर्विषयं ज्ञानं संभवति इदं वा सविषयत्वेन भासमानत्वात् अन्यथा निष्प्रकारकमेव भासेत
ज्ञाने विषयानिवृत्तेः प्रकारस्याभावादितिवाच्यं तथा चातिरेके तज्ज्ञानस्यानुपपत्त्याभावात्

यजन्येनेन: कथं विना विषयं ज्ञानमेव न संभवतीति तत्राह अर्थप्रकाशो हि ज्ञाने धर्मतासति चार्थं कस्य प्र नहीति॰२
काशनं ज्ञाने भवेत् नेतार्थो निरूप्यत्वात् ज्ञानस्य विषयाभावे न तत्स्वरूपसंभव इत्यर्थः। नन्वसंभावितो
पार्थः प्रमाणिकत्वेऽपि स्वीक्रियते एवं पक्षान्तरोनिके: स्वीक्रियते इति तत्राह स्वप्नमिति स्वप्ने वा न दोष इत्यन्वयः
निर्विषयज्ञाने प्रमाणाभावेऽपि ज्ञानत्वं सविषयज्ञानमात्रसंनिहितत्वेनाह सविषयमेवेति न च कार्यत्वं सिद्ध
र तस्मात् तद्वत्यत्र प्रत्यक्षानुमानेनैव निर्णये प्रसिद्धत्वात् तथा कस्मिंश्चिद्ज्ञाने सविषयेण ज्ञानान्तरे निर्विषयत्वं किं न स्यादि
तिशंका निरासायाह एवेति स्वविषयावगाहित्वं प्रतिपादयति अन्यथेति अन्यथा निर्विषयज्ञाने सतीत्यर्थः
नन्वस्तु धर्मिज्ञानेऽप्येवं विषयः। ... सविषय प्रकारस्य जनकमभिमततत्त्वेन तस्य विषयप्रकारत्वाभावात् किमिति व
प्रयाभावेति: प्रकारकज्ञानं भासिष्यतइत्यत आह ज्ञानत्वेति भासमानत्वे निष्प्रकारिकत्वं न प्रकाशकं ज्ञानप्रकारः
सविशेषणं वा समानत्वात् विषयस्येति स्वाप्यभावेति: प्रकारकमेव ज्ञानं भासत इत्यर्थः। तेनाज्ञाने
भेदेनानुपपत्तावेति विरोधात् स्वाभिन्नतेषां कल्पयतीति न च वाच्यमित्यत्रान्वयाहेतुमाह एवमिति

तेष्वेवं देवदत्तप्रमेति चतुर्थ्यां तद्धेतुं संगृह्णीते विवृतमेतदवतार्य्येन यत्तदिदानीमुपसंहरन् तदुक्तेनैव संगृह्णाति त
स्मादिति ननु ज्ञानज्ञेययोरभेदे किं ज्ञानमेवावतिष्ठते ज्ञेयमेव वेति विनिगमकाभावादित्याशङ्क्य प्रतीतेरेव सत्त्वमि
त्याशयेन स्वयमेवोपाकारेणाह प्रतीतिमात्रमेवेति घटादिरूपं भाति तत्प्रतीतिमात्रमेवेति यत्तदावधार्याह यथा
ज्ञप्त्यर्थं पश्यतीति मात्रस्वप्रकाशमेव ह्यत्र भाति एतेन विरुद्धत्वं निरस्तमित्यर्थः । जडप्रपञ्चस्य स्वरू
रूपे ज्ञानानपेक्षतायां प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः ज्ञानस्य च विषयानपेक्षतायाश्चापादानत्वात् ज्ञानेऽपि च विषयानपेक्षत्वमि
तस्मादेतन्नीत्यर्थः । ननु यदि प्रतीतिरूपमेव जगत्प्रतीतिर्नानात्वेन दृश्यते कथं तर्हि चराचररूपेणाभेदेन नानात्वे
न प्रतीतिरित्यत आह ज्ञानज्ञेयेति वस्तुतो विज्ञानस्वरूपमेव स्वाभासं स्वप्रकाशमविद्यया जगज्ज्ञानादिभेदेन प्र
तीयते तथा च स्वप्नेऽपि विज्ञानमेव स्वात्मना नानात्वेन भाति यथा तथा विज्ञानमात्रमेवेदं जगज्जाग्रत्
कालीनं चराचरात्मना नानात्वेनावभातीति तस्मादभेदेन च भानं न तावदुपपद्यत इत्यर्थः । ननु किमिति विज्ञान
मेव जगद्रूपेणावभातीति कल्प्यते विज्ञानाद्भेदेन स्वातन्त्र्येणैव जगद्भासतामित्यत आह ततोऽभेद इति घटः स्व

तस्मात्तत्त्वेन च प्रतीतेराभेदः प्रामाणिकः ततः प्रतीतिमात्रमेवैतद्भाति विश्वं चराचरं १८
ज्ञानज्ञेयप्रभेदेन यथा स्वाप्नं प्रतीयते विज्ञानमात्रमेवैतत् तथा जाग्रच्चराचरं १९ ततोऽभेदे परोप
ह्यस्तत्त्वस्वरूपतः आत्मनोऽपि तथैवेदं भानमात्रं चराचरं २० रज्ज्वज्ञानाद्भाति यथा सद्यः सर्परूपा प्रका
शते आत्मा तथा स्वबोधाज्जगद्रूपः प्रकाशते २१ आत्मन्येव जगत्सर्वं दृष्टिमात्रं सनातनं रज्जुसर्प

रूपतो वस्तुतस्तत्तोऽभेदेऽप्यनुपपत्तेरन्वयः कारणसत्त्वेन कार्यसत्त्वान्वयात् कारणं कार्यं सत् तथा सति तदभावे
पि घटः स्यात् ननु घटे प्रतीते तेन समवायिकारणेन तन्तुना भावे पटो न तिष्ठति न च तन्तुसत्त्वे पटसत्त्व
मिति चेत् न हि मृद्बुद्ध्या घटे कार्यकारणभावस्यादर्शनात् तथा च तन्तुपटयोरन्तरालेऽवयवपटस्य त
त्साधकत्वात् तेनास्य पटेऽनुपपत्तेर्वाचोऽधिष्ठानत्वेन तत्तन्मेदपटः शून्यत्वमर्थः । इदं प्रतीतिसिद्धं चरा
चरं जगत् आत्मनो यदि स्वरूपतो भिन्नं तर्हि तथैव शून्यमेव न तु हेतुः भानमात्रमिति भानप्रकाशत्वेन न्यायत
रूपतावस्तुत आत्मन्येव यथैव प्रतीतिप्रयुक्तमात्मभेदे जगत्स्यादिति ननु चिदात्मनो जगद्रूपेणाभाने विकारि
त्वप्रसङ्ग इति विवर्तवादाशयेनाह रज्ज्विति नन्वज्ञाता रज्जुः सर्पादिरूपेणाभासते इति युज्यते त
स्याः सर्पाद्यधिष्ठानत्वात् न तु चिदात्माज्ञानवशाद्विजगद्रूपेणाभासत इति कल्पयितुं युक्तं तस्य नित्यज्ञानमा
त्रत्वेन जगदधिष्ठानत्वानुपपत्तेरित्यत आह आत्मन्येवेति जगत्सर्वमिति नित्यविहितज्ञानान्यनिमित्त
मात्रता किं त्वयाऽज्ञाततया जगदधिष्ठानत्वमेवास्त्येतस्यात्मनो यतोऽमिति २५

25

द्वितीयमनुपपन्नं स्यादिति ज्ञायमानसंबंधेति ननु घटादिकं यापि प्रमाणप्रत्यक्षस्य स्वरूपसंबन्धो नित्यत्वाह अथवेति पूर्वं
ज्ञानस्य तन्निर्वेढुं न संभवतीत्यर्थात् एतावत्संभवेदिति ज्ञायमानत्वेनापादितो हत्यर्थे वोपपन्नं स्यादित्यतेरिति विवेकः विष
यीभूतज्ञानस्य ग्राविषयत्वरूपेणाज्ञानविषयकं ज्ञानं तेनैव न तत्तदर्थः विषयज्ञानस्येति ज्ञानतोऽपि हि तु विष
यज्ञानमेवापद्यते तेन विषयीभूत ज्ञानविषयमपि स्वविषयज्ञानमात्रेण च विलाशितान्नादित्यर्थः ननु ज्ञानं तेषां
किं ज्ञानसामान्यमेव विषयः किं वा ज्ञानविशेषः नाद्यः घटज्ञानमित्याकारकज्ञाने ज्ञानमात्रविषयत्वापत्तेः
स्याज्ञानपदलक्षणं अपराद्धं द्वितीयः नहि ज्ञाने विशेषस्य विषयाधीनत्वात् कथं विषयाभावे ज्ञानं ग्राह्यमिति
विषयवृत्तीयाकेन ज्ञानसामान्यरूपेण संबन्धज्ञानविशेषेषु ज्ञानाभावस्तेऽन्ति स च ज्ञाने विशेषो व्याहृतरूपेण विषय
कृतत्वेन तत्तज्ज्ञानविषयत्वमपत्तेत्यमिशेषत्वपरिहृतेति तत्त्वमिति कस्तर्हि ज्ञानान्तरस्योपहतज्ञानस्यैवत्यानुं ध्या ८
क विशेषोऽसिद्धिरिति किं कार्यपरिहृतेन तत्त्वमेतन्निरपाहेत्याह ज्ञानत्वेति विषयज्ञाने किं ज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुः उ
तज्ज्ञाने व्याहृतिप्रतीतिहेतुः नाद्यः व्याहृतेरन्योन्याभावत्वेनानन्यत्वात् तत्त्वेनैवानवस्थानेः प्राक् ज्ञाने सर्वाभिन्न
प्रज्ञायमानसंबंधज्ञानस्य स्वविषयसाधकत्वे प्रमाणाभावेन न तत्संगतत्वस्य स्वरूपत्वासिद्धेः अथवा हूं
ज्ञानस्य स्वज्ञानार्थज्ञानान्तरापेक्षानवस्थापि विषयापेक्षणं कुतः विषयज्ञानस्येवापेक्षणात् ज्ञानसा ह्रिं
मान्यस्यानपेक्षितत्वविषयव्याहृतज्ञानापेक्षाया विषयापेक्षाया अवश्यंभावित्वादिति तत्तज्ज्ञानस्य स्व
तएवव्याहृतत्वात् सिद्धज्ञानादिवत् तथापि ज्ञानस्यानेकव्याहृतत्वात् ज्ञेयबोधकमितीतिचेत् तत्त्वाप्य
सिद्धे ज्ञानज्ञेययोर्विभिन्नदेशत्वेन सामानाधिकरण्याभावात् प्रतीतानागतार्थज्ञानदर्शनेनैकका हि
स्वभावत्वानुपपत्तेरिति कथं न विषयाद्याहृतत्वनवैत्वस्वभावेऽनुपपत्तेः अतीतानागतविषयकज्ञानस्य व्याहृतत्वस
मर्थनात् अथ विषयः स्वज्ञाने व्याहृतिं अर्पयति तर्हि सत्यतीतानागतविषये तदभावात् अतः प्रकाश
नात् द्वितीये ज्ञानव्याहृतिरूपत्वेन विषयाधीनमिति स्वत एव व्याहृतज्ञाननियमानपेक्षणात् वैशेषिकादीनामपट
ताद्विषयव्याहृतत्वाद्व्याहृत्यादिजातिः स्वत एव न तदपेक्षा व्यवहारेऽनन्यान्यत्वप्रमाणे अर्थविशेषव्याहृत्वतएव
व्याहृतात्तथा ज्ञानमपि स्वत एव व्याहृतमिति ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वेऽपि विषयेति निर्विषयत्वं रूपादि
नज्ञानस्यानुपपन्नत्वग्रहणमित्यर्थः ननु व्याप्तिविषयानवज्ञानाज्ञातहेतुः नापि तर्हि लिङ्गहेतुनापित
तत्सिद्धत्वात्तथापि यथा दीपः स्वाश्रयवह्निदीपदहनितत्वात् व्याप्तज्ञाने ज्ञेयभासकत्वं लिङ्गस्य मिलितस्येति
ते तथापीति बोधयति ज्ञानमिति शेषः पदार्थवह्निलक्षणदाहक्रमेति फले वह्निदीपदहनीति ज्ञाने वनने
ज्ञेयेन व्याप्तविभिन्नदेशत्वात् कचिद्भिन्नकालत्वाच्चेति हेतुतदृष्टान्तिकवैषम्यमपीति नेत्यादि
ना ॥

वे॰ सु॰
टी॰
२५

एवं पतनमन्यथासिद्धान्तग्रुपक्रमते एवं प्रसङ्गेति नन्वात्मनि प्रमाणमस्ति नवेत्याद्यन्यतराद्येन विशिष्टोऽन्यात्मेति
जीवादिशब्दवाच्योवाक्यश्रुत्येन किं वाच्यं चिदात्मकमिति आद्ये प्रमाणप्रवृत्तावपि न दोषः नन्वाद्यः स्वप्रकाशत्वे
न मास्यत्वाविरोधात् प्रमाणप्रवृत्तावपि न दोषः नन्वान्त्ये तत्पादशब्दात् न च प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती चिदात्मप
र्याप्ते किं तर्हि स्वरूपज्ञानिपादसिद्ध्यपेक्षापात्र रात्रे वन्द्यविशेषणविशिष्टस्यात्मनोऽप्यात्रोके निरूपणीयत्व
स्य शङ्काके न सम्भवति यतत्त्वमिति यतत्त्वमिदमत्रकथ्यते तत्त्वमयं नन्वस्मृतारोपितस्वरूपत्वेनेतत्त्वेति
रूपतामर्हति प्रमाणप्रवृत्तेरसत्वादिति तत्राह वेदप्रामाणेति न वेदेन तद्वेदगम्यत्वे प्रयोजनमादिति तत्राह पर
मेति अविद्या तत्कार्यरहितत्वात्तत्त्वेन प्रकृत्यर्थस्याह निष्ठेति न च प्रयोजनमादेव प्रमाणके तत्र सवपि
स्यस्वरूपत्वात् मिथ्यात्वप्रसङ्गेनेति तत्राह सत्यमिति न हि सिद्धान्तस्य तत्प्रमाणत्वरसवादविसंवादात्
त्प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह स्वरूपमादिति प्रमाणान्तरापाप्यत्वात्तत्त्वेन ब्रह्मप्रामाण्यमित्यर्थः न हि परि
च्छिन्नत्वात्तत्त्वेन प्रत्यात्मेति तत्राह महदिति निरुपचरितमहत्त्वपरत्वान्नात्मनस्तत्त्वमित्यर्थः नन्वेवं तत्
स्वभावत्वेऽसति तद्विरोधे प्रतीतेर्नितरां महदिति तत्राह स्वप्रमस्तरमिति स्वप्रकाशत्वात् तत्त्वम् तत्त्वमित्यर्थः

एवं प्रसिद्धमिथ्यात्वे पतत्त्वे वेदप्रगप्रपरमस्य (स्वात्म) नित्यमुक्तस्वभावं सत्यं स्वरूपात्महत्त्वं महद्दिर
मस्तं तन्मात्रैकगम्यं प्रमाणत्वेन प्रमात्रैकजगदिदम्भोविलम्भान्तिमात्रैकदेहं प्रमुञ्चयेत् स्वरूपं
शिवमिदमफलाकस्थानमुक्तिरात्र २५

तत्र विषयत्वेन प्रमाणपरं तन्मात्रेति एवंतत्परत्वेन निरूप्यव्याख्यामाह शिवमिति ईश्वराभिधानमित्य
र्थः ईश्वरत्वमुपपादयति प्रमात्रैरिति न हि जगदुपादानत्वेऽविकारित्वमिति तत्राह भ्रान्तीति भ्रान्तिरज्ञा
नमेव देहस्वरूपं यस्य तत्त्वभ्रान्तिमात्रैकदेहं भ्रमैकं न हि जगदुपादानेन स्वरूपसत्वेनाज्ञानाधिष्ठानत्वेन
जगदुपादानेनात्र विकारित्यर्थः यद्वा भ्रान्तिमात्रेति जगतो विशेषणतेन जगन्नवस्तुतत्त्वात्मोपादानं।
भ्रान्त्यात्मनो जगतस्तत्त्वसत्यत्वप्रसक्ते न हि कल्पमानानां कारणत्वव्यपदेशः जगदुपादानाज्ञानाधिष्ठान
त्वादिति नात्मनो विकारित्वतिरस्कारत्वेन तदव्याप्तिरिति रूपाधिकाविति जडत्वानात्मत्वादिना बाधितत्वादिरूपमा
पद्यमानजगद्रूपत्वपाश्रितत्वेन जडविरुद्धत्वादिरूपत्वेनाभावेन वाचकतीवापलब्धयेति
प्रत्यक् प्रत्यक्त्वेनमाह ज्योतिरिति तत्कथनस्याभवतत्वपराकृष्ट अस्य इति शिष्यजिज्ञासोत्तरकालमित्यर्थः २६
ननु किमवस्तु पनेन वेदेनैव तत्कथनादिति तत्राह पक्तिनद्रूति प्रतिपत्तिविशेषप्रतिपत्तिनिरासेन वेदार्थ
प्रकटनाय पापगमनासंभवपरोक्ष्यतो निरूप्यतत्त्वेऽतिप्रतिपत्त्याह वेदप्रमाणमिति

२६

नन्वात्मनो जगद्रूपत्वेऽनात्मतापरिच्छिन्नत्वं जगद्रूपत्वात् तथा दुःखतापत्तिः दुःखस्वरूपजगदात्मत्वात् तथाना
नात्वं चात्मनोऽनिष्टमापद्येत नानाजगदात्मत्वात् अशुद्धिरप्यात्मनि दुर्निवारा तथाविधजगन्मयत्वात्
तथा धर्मादिमत्वप्रसक्तिश्च नहि धर्माधर्मवद्रूपात्मा जगत् जनयति वैषम्यादिदोषप्रसङ्गात् नच जीवाद्ब्रह्म
णो ज्ञातृत्वेन स्वातन्त्र्यमिति वाच्यं जीवब्रह्मणोरभेदात् किंच यथा घटादयो घटाद्याकारतामापन्ने दृष्टो व्यपायते
न दृश्यते तथात्मापि जगद्रूपतामापन्ने इति जगदेव स्यान्नत्वात्मेत्येवं शङ्कितदोषाननुपराचष्टे पूर्णत्वादिना
अज्ञानवशादेव परिच्छिन्नत्वाद्यात्मकं जगद्रूपमात्मनो न वस्तुतोऽनेकोऽपि दोषोऽस्तीत्यभिप्रायः पूर्णतां विवक्षन्निषेधाश्र
ति विवर्तमिवाभासमानस्यापि इति विवर्ताकारतायामिथ्यात्वात् न स्वरूपं जहातीत्येवमात्मनोऽपि जगदाकार
तायामिथ्यात्वात् जगद्रूपेणाभासमानोऽपि आत्मा न स्वरूपं जहातीत्येतद्दृष्टान्तमाह शक्तिविद्रुममिवेति उक्तेऽर्थे सा
क्षित्वेनाश्रयावचनमाह उक्तमिति अत्र वदतीत्यादिना ग्रन्थेनैकदेशिनिराकरणव्याजेन निरूपितः श्रुत्युपसंह
रति तदेवमिति यतोऽज्ञानजोऽयं विभागोऽनुभवमात्रिकः ततस्तस्मात् एकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मण्येतावदवभासोऽत्र
मू० पूर्णानन्दाद्वयरूपे दोषादिवर्जिते शक्तिविद्रुममिवाभाति द्वैतमात्रे जगद्रूपे २३ उक्तं भगवता ...
ल० जिष्ठेन ततिसिन्धुहृषीकेशमाम्भावलहरूपः स्मास्तः शक्तिविवर्तसरसीरुहतटद्रुमाः १ तथापि
म्० सच्चिन्मयीलीला जगदेतच्चराचरं यस्य निश्चात्मकमेव विद्वानेकपि निर्दलाः तदेवं दृष्टिमात्रात्म २५
कं जगदात्माश्रयविषयमज्ञानकृतमित्यात्मनो ज्ञानविषयत्वसाधकविकल्पेन तथाचात्मनि
लौकिकवैदिकप्रमाणासंभवेन शास्त्राविषयत्वादिवदसौ अशास्त्रत्वं न तत्साक्षात्कारोपयोगित्वात् अर्थ
प्रवृत्तसाधनापेक्षत्वात् हेतुनिरपेक्षत्वात् दृष्टिरेवावविषयत्वेन दृष्टिसिद्धिमिति एवं सतीत्यर्थः अतएवाह दृष्टिमात्रात्मक
मिति जगत्सत्ता निर्वचयितुमशक्यतया रज्ज्वादिसर्पादिवत् ज्ञानाद्यात्मा जगद्रूपः प्रकाशितेऽस्मिन् ज्ञानेन्द्रियेति प्रतिष्ठप
सिद्धत्वात् आत्मतत्त्वमिति नन्वेकदेशमितरनिरूपणं चिदात्मनः साक्ष्यविषयाज्ञानेन जगदात्मकत्व
रूपतद्भ्रमनिवृत्तये निरूपितमात्मनोऽज्ञानविषयत्वमङ्गीकृतमिति तर्हि ज्ञाननिवर्तकापरोक्षसाक्षात्कार
जनकत्वेनापि विषयत्वमात्मनि प्राप्नोत्यनेनैवापवादितमिति सिद्धान्तिमतं शिक्षितुं जिज्ञासाकारिणोऽप्याह इत्यात्मन इ
ति शङ्कते पूर्वोक्तप्रकारस्य ननु आत्मनोऽज्ञानविषयत्वेन विकल्पस्य नेत्थं यथा किं स्यात् किमा
प्रत्यक्षत्वेन साधनविकल्पेन ननु प्रमाणसिद्धस्वरूपत्वकारणमानस्याज्ञानविषयत्वादुपपत्तेः कुतो वा इति तत्
यादेतोऽसङ्गतमितिसिद्धान्तमाह तथाचेति वैदिकं प्रत्यक्षानुपलब्धितन्नाम नदर्पितमवदर्थ्य नेत्यत्वे तत्तद्विसाद
स्यैवेत्याह शक्तिस्वरूपे इति आत्मा सम्यग्भूमानात्मतत्त्वसाक्षात्कारे तत्प्रमान् उपासीत एकोऽस्मि त्रिकवा
पदेनेकथम्

ननु स्वसाधकत्वेन प्रमाणस्य स्वविषयप्रतीतिजनकत्वेन चेतनधर्मत्वे इत्निविरोधादिति चेन्न नखुव्यवहारे प्रधानपेक्ष तेस्य वस्तुस्वसाधकप्राह्यार्थत्वात् यतानपेक्षत्वमेव प्रमाणस्य साम्यमिति नहीति प्रमाणत्वासिद्धेयपदेपेक्षतेनत्व नीवत्प्रमेयत्वस्य सुप्रकाशकत्वात् प्रमाणं चेज्ञानं वाप्यनेनित्यर्थः प्रमाणप्रकाशकत्वस्य पराऽसिद्धयेनान्यप्रमा णमपेक्षतेन तदेतन्नावने प्यतिरूवेपेक्षितन्नेत्यपि नेसिद्धात्याह हेतन्नहीति आत्मा कथं प्रमाणेन सिद्धः स्यादित्य न्वयः ननु कथमनुपपत्तिरत आह स्वाधीनेति प्रमाणस्वरूपतज्ञानेन ज्ञात्मधीनस्यात्मसिद्धिप्रमाणाधीनेत्यन्या न्योन्याश्रयप्रसङ्गेनात्मा प्रमाणगोचरःस्यादिति आत्माधीनसिद्धिकेन प्रमाणस्यैव स्वेन साधयति सर्वस्येति स्वा ज्ञानवशाज्जगद्युत्पत्तिमात्रमास्पदीतिजगत्साधकस्य आत्मनः पृथ्वं किं व प्रमाणात्मासिध्यतीति कोर्थः किन्तुन्य थतेत्तज्ञायते नाद्यस्यत्रहेतुमाह प्रमाणादिति एवं सिद्धे वात्मनः प्रमाणप्रतिकारणत्वादिति ननु प्रमा

नहि सर्वस्य साधके प्रमाणे स्वसिद्ध्यर्थमन्यदपेक्षते इति प्र किमतः हेतुर्नहि सर्वस्य प्रमाणप्रमे यभेदभिन्नस्य जगतः साधक आत्मा कथं स्वाधीनसिद्धिकेन प्रमाणेन सिद्धः स्यात् प्रमाणानां वेमेवासिद्धत्वात् अन्यथाऽसिद्धप्रमात्मकं प्रमाणमेवात्मानं न लभेत कथं वा सर्वस्य प्रमातार मात्मानं विषयीकुर्यात् प्रमाणं कर्मकर्तृविरोधप्रसंगात्

णं प्रमात्मा कारणं तत् किं प्रमातृत्वेन करणत्वेन वा विषयत्वेन वा नाद्यः बुद्धेरेव प्रमातृत्वात् ह्रीर्धीर्भीरित्ये तत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः नापि तदेशत्वेन गौणत्वेऽपि तत्राह अन्यथेति आत्मानं स्वरूपतत्त्वे हेतुरसिद्धप्रमातृ कमिति नहि चेतन्यलताऽस्य मनायन्नायावुद्धेः प्रमातृत्वे तु जडत्वात् अन्यथेति प्रसङ्गात् आत्मनः प्रमातृत्वेऽनित्यत्वाद्बुद्धेरुपाधित्वाद्बुद्धिः प्रमाणीति लोके व्यवहारदृष्टात्मा प्रमाता प्रमाणेनाकारणमिति तदभावे प्रमाणस्वरूपमेव न लभेत कारणाभावे कार्यस्याभावादित्यर्थः प्रमाणमात्मा तथोक्तेति नुभूमः किं तर्हि ज्ञायते इत्याह कथं वेति आत्मनः प्रमाणेन ज्ञेयत्वे ज्ञानानां स्वयं तद्विनावा नाद्य इत्याह सर्वस्येति प्रमेयमात्रप्रत्यात्मनोऽज्ञात्वेकरूपत्वात् ज्ञेयत्वनयुक्तमित्यर्थः प्रमाणप्रत्यात्मनोज्ञात्वात् ज्ञेयत्वनयुक्तमि तिभावः प्रमाणादिप्रमातापितद्विषयः किं नस्यादितीनेत्याह कर्मेति ज्ञाने हि क्रियाकर्तारकर्मचापेक्षभ वति तत्र कर्ता क्रियासाधनत्वात् क्रियाप्रतिगुणएव

अथ सर्वपक्षोपक्रमे आत्मशब्देन विशिष्टः कश्चिज्जीवो वा न विवक्षितः किं तर्हि शुद्धचिद्रूपेण स्वेन प्रत्यक् ब्रह्मैक
मात्मशब्देन विवक्षितं न तु हि तत्र नैयायिकाद्यभिमतं रूपं गुणवत्काशादि निवृत्तं सिद्धान्ती विकल्पयति किं तत्रेति तत्र पूर्वोक्ते नि
रूपणीये सति उक्त आत्मनि प्रमाणस्योपयोगः किमात्मनः स्वरूपलाभाय उताहो आत्मप्रतीतये इति विकल्पार्थः
आद्यं दूषयति नाद्य इति किमेतदात्मा कार्यत्ववादिनो ब्रूयुरुत कार्यत्ववादिनो वा आद्यं पराचष्टे आत्मस्वरूपस्ये
ति नित्यत्वेति अकार्यत्वेत्यर्थः भावस्य नित्यतः कार्यत्वेनापपद्यते इत्यात्मा कार्य इति न स्वरूपलाभायात्मा
प्रमाणमपेक्षत इत्यर्थः द्वितीयं प्रत्याचष्टे प्रमाणस्येति प्रमाणस्य स्वप्रमेयाजनकत्वात् प्रमेयसिद्धिप्रकल्पादेरपि प्रमे
यज्ञानत्वेति तत्राह स्वेति नहि प्रवृत्तिज्ञानं प्रवृत्तिप्रसक्तं किं तर्हि प्रवृत्तिविषयविषयके प्रसाधनताज्ञानमिति न
व्यभिचारः अथात्मा स्वप्रतीतये प्रमाणमपेक्षत इति द्वितीयविकल्पे पीठे विचारणीये किं प्रतीतिमात्रे प्रमा

किं तत्र प्रमाणाभावेनात्मनः स्वरूपानुपपत्तिः प्रतीत्यनुपपत्तिर्वा नाद्यः आत्मस्वरूपस्य नित्यतये
त्यनिरपेक्षत्वात् प्रमाणस्य स्वप्रमेयाजनकत्वाच्च द्वितीयेपि मानेपि तर्हि प्रमाणेन स्वाच्यं
तदभावेन स्पृशन्ति स्वप्रमेयसाधकत्वासंभवात् तथा च प्रमाणेन प्रमाणान्तरानुसरणेन
वस्थितेः प्रमाणेनैव वस्तुसिद्धिरित्यभिमानमात्रं अथ प्रमाणं प्रमाणान्तरनिरपेक्षमेव स्वं स्वप्र
मेयं च साधयेत् स्वप्रकाशत्वस्वभावस्य तस्य स्वपरव्यवहारप्रकाशनेऽनिरपेक्षत्वात् प्रदीपप्रका

शाधीनेऽन्यत्र प्रतीतिः प्रमाणाधीनेति तत्राह अतिप्रसंगमाह प्रमाणेपीत्यादिना ननु विषयसाधना
यां प्रमाणमपेक्षितं न तु प्रमाणे प्रमाणमपि अनुपयोगादित्यत आह तदभावेति लब्धसत्ताकं हि प्रमाणं
विषयं साधयतीति विना प्रमाणेन प्रमाणस्य तत्सत्ताभावे च प्रमाणस्य न स्वविषयसाधकत्वमित्यर्थः अपे
क्षितां तर्हि प्रमाणे स्वसिद्धये प्रमाणान्तरेणानवस्थाप्रसक्तेरित्याह तथा चेति कथं तर्हि प्रमाणेनैव वस्तुसिद्धि
रिति महतामुद्घोष इति सत्यमुद्घोष इति परं तत्पूर्वोक्तानवस्थादोषात् भ्रममूलोयमुद्घोष इत्याह स्वाभि
मानमात्रमिति ननु तर्हि स्वस्व प्रतीतये प्रमाणमपेक्षतां नाम प्रमाणं तु पुनः स्वप्रकाशरूपत्वात् स्वयमेव
सिध्यतीति मानान्तरमपेक्षते न तथा चानवस्थेति द्वितीयमाशंकते अथेति

वे॰ मु॰ टी॰ २८ ज्ञानेष्वमाणत्वमप्यमायुक्तत्वेनात्मनोऽपवर्गाद्यो निराकृतः द्वितीयोऽपि तर्कं भवति असत्त्वस्य भ्रमसिद्धत्वेनसाधिष्ठानस्य
वाध्यत्वेनात्मनिसत्त्वमेव वास्तवस्यात् तृतीयं दूषयति तृतीयेऽपीति असत्त्वमात्रेस्वतः सिद्धत्वात्मविरोधितेवा
नाद्यः द्वितीयोऽपि सत्तास्ता निरूपणेन द्वितीयेनात्मनोऽपिस्वतः सिद्धत्वेविरोधस्वतः सिद्धत्वविशेषणस्या
पि स्वतः सिद्धत्वात् ततश्च द्वैपारार्थस्वतः सिद्धत्वमात्मन्याह आत्मेति सापेक्षनिरपेक्षयोर्मध्ये निरपेक्षस्यैवस्व
तः सिद्धत्वेयुक्तत्वेनप्रतियोग्यपेक्षयैवसत्त्वस्य सापेक्षत्वात्पाद्यतापत्तेरित्यर्थः अत्रैव हेतुत्वमाह असत्त्वस्य चेति
चकारोभिन्नक्रमः एवमपाद्यत्वं दूषयति पक्षेनस्वस्थाने च पक्षः अप्यसत्त्वं जडत्वं वा नाद्यः जडत्वादेवह्येव
स्वतः सिद्धयोगादिति पक्षजडं तद्दूषयति अन्त्यमिति अजडस्यस्वतः सिद्धस्यैवात्मत्वादित्यर्थः तथाचैव
माणसत्त्वेनात्मनः सत्तापादनेनानिष्टमितिभावः सिद्धान्तेनाकत्वपक्षेऽप्रामाणं दूषयत्स्वपक्षेऽसिद्धेःपक्षेदूषा
न्तरमाह किंचेति आत्मत्ववत्त्वव्यावतेन नमुपदूषयति नात्रेतिभेतेन : आनात्मनइति
ज्ञेयैकरूपत्वान्तस्यार्थः व्याहतमादिति इतिज्ञानहेतुपक्ष्यावृत्तिति तथाहीति आद्यइति परस्परविरोधेन
२४ ना तृतीयेत्वात्मेवस्वतः सिद्धास्तु असत्त्वस्य स्वतः सिद्धानुपपत्तेः अन्यथात्मनो नामानिकरणत्वप्रसं
गात् किंचात्मनोऽसत्त्वेकिमात्मनाज्ञायतेऽनात्मनावा नाद्यः अनात्मनो ज्ञातृत्वाभावात् ना
द्योऽप्यात्मा तथाहि किमात्मास्वसत्ताकालेस्वासत्तां जानातिस्वासत्ताकालेवा आद्ये स्वसत्ता
कालेस्वासत्ताज्ञानेन तथा च किंजानातीत्यात्तविषयस्यैवाभावात् द्वितीयकल्पजानीयात्स्वस्यैवा
मी॰ भावात् स्वसत्ताकालेऽप्यात्मैवकालान्तरभाविस्वासत्तां जानातीति चेन्न तर्हि सत्त्वेव्याप्तत्वः नित्यः
तत्राह तदहानं तत्प्रागभावप्रसंगेनपरिहृतं किंचात्मनोऽसत्त्ववादी स्वात्मानं निराकरोतिपरमात्मा
नं वा आद्येनिराकर्तुरसत्त्वात् निराकार्यपरमात्मापरमार्थसन् द्वितीयेनिराकर्तापरमार्थएवस्थितः
प्रकारान्तरस्थितिरितिव्याघातादित्यर्थः भवतुसतो स्वसत्ताकालेस्वासत्तानयापि साक्षात्प्रतिभातेनेत्याह तथाचे
ति आत्मास्वासत्ताकालेस्वासत्तांजानातीति द्वितीयमन्त्यं दूषयति द्वितीयइति स्वसत्ताव्यात्मनूरित्यर्थः नत्वा
त्मास्वसत्ताकालएवस्वासत्तांजानाति नचैवव्याघातः तत्कालीनात्मसत्तायाअज्ञानात् किंकालीना
तर्हितावदभावविनाशितिद्वाके ति स्वसत्ताकालइति तर्हितन्निष्ठाप्रोक्तविशेषाह तर्हीति नन्वनित्यसत्त्ववात्मा
भाविनाऽसत्त्वस्यानुभवादित्यत्राह अनित्यइति प्रमाणसत्त्वेनाऽस्यत्तासत्त्वमापाद्यमनित्यत्वेवानाद्यः
विनाशाप्रागभावात् नद्वितीयइत्याह तत्रेति अप्यर्थेच तदप्यनित्यत्वमात्मनः परिहृतं तत्प्रागभावसहानि
स्यादकृताभ्यागमत्वप्रसङ्गइत्यर्थः किंचेतिस्पष्टार्थः आद्ये आत्मनोऽसत्त्ववादी स्वात्मानं निराकरोतिइति
पक्षे द्वितीयइति परमात्मानं निराकरोतीतिपक्षे स्थितइतिपदादितिसप्तम्यर्थहेत्वर्थं मध्याहृत्यपरतःस्थितस्य २८

प्रतिपद्यते किं मनस्त्वरूपतो वा धर्मतो वा क्रियासाध्यत्वात् क्रियां प्रति प्रधानेनात्मनः स्वज्ञाने प्रति एकदेशो भूय
रूपतो ज्ञानप्रत्याग्र्येण साधनत्वात् प्रमेयत्वेन प्रधानत्वादिति विरुद्धरूपत्वप्रसङ्गेन प्रमाणमात्मानं विषयीकर्तु
महतीत्यर्थः द्वितीयं विकल्पं दूषयति तत्त्वस्येति विषयादात्मनोन्यत्र प्रमातृभावप्रसङ्गेन संगत्वा नाद्यः तस्या
नात्मत्वेनाप्रमातृत्वादित्याह अनात्मत्वेनेति न द्वितीयस्तु स्यात् आत्मनः स्वप्रकाशे स्वस्य स्वरूपत्वात्मत्वप्रसङ्गेनेति
विज्ञानः प्रमाणगोचरत्वेनेत्रयो ग्राह्य इत्यादिमुदाहरति तथा चेति केन करणेन को वा ज्ञातो यात् त
त्वस्यापि आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य ज्ञानाभावादित्यर्थः प्रमाणव्यतिरेकेणात्मसिद्धौ फलितमाह तथा चे
ति किं च नित्यदृष्टिः प्रमाणसात्मानितरहितस्यापि स्वप्नापत्तिरिति दृष्ट्वा आत्मनि प्रमाणसत्त्वेनाप्रमेयत्वात्
प्रति पतिभातीत्यत्रैके इति निरुपयितुं सिद्धान्ती विकल्पयति किं चेति प्रमाणसत्त्वेनापादकेनात्मन्या
पाद्यमानमसत्त्वं ज्ञानं वा नेवा आद्ये किं प्रमाणजन्यज्ञानमसाद्धारण्यता वेति विकल्पार्थः प्रथमप्रथममनूद्य
दूषयति आद्य इति प्रमातृग्राहकप्रमाणमसत्त्वमात्रेयदृष्टान्ति आत्मगतिर्योगिकमसत्त्वं वा नाद्यः तस्य प्रति

तत्त्वस्य च सर्वस्यानात्मत्वेनाप्रमातृत्वात् तथा च श्रुतिः विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति न
थाच प्रमात्रात्मनः स्वत एवसिद्धत्वात् प्रमाणाभावात् ज्ञानमलप्राप्तिः किं चैतस्यात्मनः स्वत्वमापा
दमाने प्रमाणासिद्धमसिद्धस्वभावस्वतो वा सिद्धम् आद्येः स्वतो ग्राहकप्रमाणस्याप्रतियोगिविषयत्व
नियमेनात्मनोऽपि प्रमाणसिद्धत्वेनासत्त्वानुपपत्तिः न द्वितीयः असिद्धस्यापादकत्वानुपपत्तेः न हि
वृद्धायनादृष्टस्वभावमापादयितुं शक्यो

यासिनि दृष्टत्वेन प्रतियोगिनमविषयीकृत्य तन्मात्रस्य प्रमाणेनाविषयीकर्तुमशक्यत्वात् अथ प्रतियोगिनो वि
षयीकृत्य प्रमाणसत्त्वे प्रत्यापद्यते तर्हि दूषयति प्रमातृ इति आत्मनः प्रमाणविषयत्वेनापादकाभावात्
पाद्यमसत्त्वं संभवति न हि वह्निमति वह्न्यभावेन निर्धूमत्वमापादयितुं शक्यं इत्यर्थः ननु सत्त्वस्य प्रतियोगिसत्त्वेनात्म
निकृत्य प्रमाणविषयत्वेति मैवं स्वत एव प्रतियोगिभवत्वदार्थस्य स्वरूपं प्रसिद्धं वा आद्ये प्रामाण्यात्मकं सत्त्वप
दार्थत्वमात्मकं वा आद्येऽनवस्था आत्मनः प्रामाणिकत्वात् आत्मस्वत एव सिद्धो नेति वाक्यसिद्धः पदार्थान्तरस्य
वा सत्त्वसिद्धत्वात्मनः प्रतिसत्त्वधर्मसूत्रं हि तत्त्वेनोपात्तस्यवा आद्ये आत्मसत्त्वप्रतियोगिनः स्वप्रमाणसिद्धत्वेन कथ
मात्मनः सत्त्वापादनं अन्यधर्मसूत्रं हि तत्त्वे वा सति नात्मनः सत्त्वे कथमात्मनः स्वत्वमापादनीयमिति अज्ञान
रूपासिद्धस्वभावपक्षं दूषयति न द्वितीय इति असिद्धस्यापादकत्वेन प्रसञ्जकत्वेनाप्यपेक्षायामाह न हीति यद्य
नित्यं नानित्यप्रसञ्जनमापादनमज्ञातवानस्य शक्यमित्यर्थः न चार्थमज्ञातात्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वं वा नानुरूपमापादयितु
शक्यमित्यर्थः

वे. मु.
टी. १२९

२९

ननु मानस्वरूपत्वेऽप्यजडत्वे प्रयोजकं न चात्मा मानस्वरूपः मानाश्रयत्वात् तथा च न ज्ञानस्वरूपाधिः कथं साधनाव्यापकस्यासाधकात्मनो मानस्वरूपत्वे प्रमाणमस्तीत्याह तथा चेति न प्रसिद्धमात्मानं भान्तमात्मानं मनुभानित्वेमनात्मज्ञाने ननु यथा गच्छन्तमनुगच्छतो ग्रामो गम्यो गतिगमनेन गमनमेव भानमनुभानीत्यत्रापि भानमुभयगतेवालत्व किं न स्यादित्यत आह तस्य भासेति तस्यात्मनः स्वरूपस्य तया भासेत्यर्थः तथा च नात्मा स्वगतभासाभास्यः किं त्वात्मभासेत्यात्मा भानरूपत्वस्य व्याप्तिः साधनाव्यापकत्वेनेत्यर्थः एतां चेतां प्रमाणलक्षणे ज्ञानत्वस्य व्याप्तिरिति परिहृतं तेन प्रतिक्षिप्ते स्वप्रमाण्यमुपपादयितुं केचिद्युक्तिं न्यायेन सर्वप्रमाणविषयत्वमात्मनस्त्वाह किं चेति प्रमाणतामात्ममात्रविषयत्वेऽहेतुमाह अज्ञानस्येति ननु प्रमाणविषयत्वे ज्ञानत्वस्य प्रयोजकं ज्ञातं तस्माद्विधायकग्राहिक प्रमाणविषयत्वस्यैवानादिनियामकत्वावच्छेदकत्वेऽप्रकारः ज्ञानकत्वनि प्रमाणं किं वस्तुप्रकाशनात्मकं किं ज्ञातेष्टावस्त्रायणेनाभयत्रापि आद्यप्रमाणेनैवोभयत्रापि निर्वाहात् अप्रयोजकत्वाद्वितीयेपित्तेकुत्रस्मात् न चैवं धारावाहिकबुद्धेरप्रामाण्यप्रसङ्गः तत्र तत्र कालवैशिष्ट्यस्य तत्राधिकस्य भानात् न च कालस्यातीन्द्रियत्वात् तदंशे ज्ञातविषयत्वमिति वाच्यं तस्य सर्वप्रत्यक्षवेद्यत्वात् कथमन्यथाऽद्य

मू॰ तथा च श्रुतिः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति किं चात्मनि किं प्रमाणमिति प्र-
मितिविरामात्मने प्रति सर्वाणि प्रमाणानीत्यवोचाम अज्ञानस्यैव प्रमाणविषयत्वात् आत्मन एवा-
ज्ञानत्वात् जडस्य च स्वत एवाज्ञानस्वभावस्याज्ञानेनावरणानपेक्षत्वेन तत्प्रयोजनशून्यत्वात्

नोऽद्य घटस्यादिप्रत्यक्षप्रतीतिरिति ननु ज्ञातोऽघट इति प्रतीतेर्जडस्याप्यज्ञानत्वात् कथमात्मैव प्रमाणविषय इतीत्याह आत्मन एवेति आत्माज्ञातत्वरूपप्रमाणस्य स्फुटत्वात्त्वात्मानं तु ह्व निमित्तत्वप्रकाशस्वरूपत्वस्वसंवेदनस्य तत्त्वे सेन्द्रियविषयादौ परमात्मभासमानत्वात् तत्त्वस्तु जो घटो न भवत्यापाततस्तत्र इति भातीति प्रतीतेः प्रज्ञानापेक्षया तेनात्मेति न भातीति प्रत्यक्षव्यवहारः सोपाधिष्ठानाज्ञानजन्यः इति तु अज्ञानजन्यस्तत्र व्यवहारेहष्टत्वात्तस्य तत्र अधिष्ठाने चात्मेति विपरीतव्यवहारस्याप्यपत्तेर्लक्षणमावरणमज्ञानजन्यमात्मनि कल्प्यत इत्यात्माज्ञानविषयत्वादज्ञानमिति एवकारव्यावर्त्यमाह जडस्य चेति अज्ञानाविषयत्वेन तावज्जडस्य स्वीकर्तव्यत्वेत्यर्थो हि यज्ञातिपाद्यमाधनेष्टत्वं स्याद्विषयः अज्ञानं च नाना तन्न्यायेन प्रमादोऽति प्रयोजनाभावादित्याह अज्ञानलक्षणेति ननु किमित्यावरणेन प्रयोजनेन विद्वेषप्रयोजनं तन्नास्तीत्यत आह अनेनेति विदेपाथे मावरणस्य विद्यमानत्वादज्ञानजन्यमावरणमिति प्रयोजनेनहीत्यर्थः किं पुनर्जडमावरणं जडे इत्यत आह स्वत एवेति अज्ञानस्वप्रकाशमावरणमिति तेन जडस्य प्रमाणगोचरत्वादात्मैव प्रमाणगोचर इति सिद्धं न च तर्हि कथ

नन्वात्मा न तर्हि निराकर्त्ता स्यान्निराकर्त्तृत्वेन कल्पितो निराकर्त्ता परमार्थ एव स्थित इति चेत् सत्यं न तोऽस्यापि निराकर्त्ता को
ऽपि निराकर्त्तास्ति न वा प्रथमेऽनवस्थापत्तिः द्वितीये तत्रैव विश्रान्तिः तस्यैव परमार्थे स्थितत्वात् । तथात्मनोऽप्यसत्त्वासत्त्व त:२
कमावनितरां तिष्ठते ऽसंवादादप्रसङ्गोन संप्रमुदाहरन्ति तथा चेति वेदितस्ते तावदेव तन्न यमे: यदादेरुच्येत तस्मा
प्रमातृत्वात् अप्रामाण्यं चेत् न विज्ञानवदनभ्युपगमे: न च विज्ञानवन्निविड्यते ... भेदश्रुते: एवं सति वेदितात्मा
त्मा न मस्तनवेदयेत् यदि तर्हि प्रसङ्ग एव सम्भवति आत्मनो निराकृतत्वादित्यर्थः । निराकर्त्ता यदि स्वात्मानं नि
राकरोति सोऽसत्त्विति हेतुत्वेनापन्यस्तं निराकर्त्तृत्वसत्त्वादिति यदि परमात्मानं न निराकुर्यादिति पदे निरा
कर्त्ता सत्त्वसंवादयति अस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मात्मा स्तोऽपि यदि वेदज्ञानादिति तर्हि स्वरूपं ब्रह्मात्मानं न स्मरप: सतोव
ह्यति सप्रमाणेन: सत्त्वस्यादित्यर्थ: । किं चात्मनि प्रमाणसत्त्वे सत्त्वमपि निर्वृतेनाप्रमाणसत्त्वेऽप्येवं वस्तुसत्तेति व
कल्पितं प्रमाणमेव सत्त्वं वस्तुसत्त्वेनेति कोऽर्थ: । किं सति प्रमाणे वस्तुसत्ता ज्ञाप्यते उत ज्ञाप्यते तत्र आद्ये निराकर्त्तु विक
ल्पयति किं च प्रमाणमिति अन्यमस्त्यनादृतोऽद्वयमिति सम्भवति अस्ति चेदिति प्रत्यक्षप्रमाणप्रवर्तमाने सत्त्वाप्र

तथा च प्रा. निरस्तेनैव सम्भवति प्रसङ्ग इति वदेत् चेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदस्तत्त्वमेवेतदनो विदुरिति किं च प्र
माणे सति विषये प्रवर्त्तते प्रमाणे वा असति वेद्वीहि प्रागभावे सामग्रीसाध्यत्वे अथ तत्साधनमसमर्थत्वात् असत्त्वाविशेषात् २
प्रमाणानां सति चेत् न तर्हि प्रमाणाधीना वस्तुसत्ता प्रमाणप्रवृत्ते: इति वैपरीत्यमभ्युपगमात्
अन्यथा सति प्रमाणप्रवृत्तेरिति स्ववचनव्याघात: । सत एव वस्तुनो भावे प्रमाणाधीनत्वमिति चेत् भ
वद्भावस्वरूपप्रमात्मनि प्रच्यवेत तथा स्वप्रमेयभाव न तद्रूपं आत्मनि कर्त्तृत्वमेवं भवितव्यमिति

त्यादयन्त्यर्थ: इत्येतदपि निरस्तमेतद्रूपयति प्रमाणविज्ञानमपीति तदेतत् : अन्वेति साधनमन्यादनेपवसंप्र
पदेपराकृत्य प्रवृत्तेरनुपपत्तिमत्ववदेत सति वेदेति तर्हि प्रमाणवस्तुसत्ता स्यात् किं निपत्तेरूप पते तर्हीति
प्रवर्त्ततां प्रमाणं सति तावत्ता कथं प्रमाणाधीनावस्तुसत्ता । नितराह प्रमाणप्रवृत्ते: इति एवं प्रत्यापद्यते
ततस्तत्कार्यं न भवति निपतत्यज्ञा विद्यैव कार्य इत्यर्थ: । तर्हि प्रमाणप्रवृत्तेः प्रागेव वस्तुसत्ता ज्ञापिता इति न प्र
तिज्ञाविरोधादित्याह अन्यथेति प्रमाणे सति सप्रमेयज्ञापनमिति पतत्यापत्तेः सत एवेति वस्तुसत्ताया ज्ञापके
प्रमाणमित्यर्थ: अपि भाव: प्रमाणाभावे वस्तुसत्ताभावमापादयता प्रमाणमेव वस्तुसत्ताया ज्ञापकं वक्तव्यं
तद्व्यापकाभावे सिद्धव्याप्यामावप्रतिपत्तिरिति तथा च सत एव वस्तुनो भावे निमित्तत्वं सिद्धमिति विमत: आत्मा
प्रमाणान्तरम्य: स्वतो नह्युदयनं इत्येतदनुमानं जडस्तोऽपि यदि न तद्रूपयति भवति इति आत्मनि तद्वदेहादिति प्रमा
णाधीनभावसम्भवति निराकृत्य एवं वादो नाम प्रत्यक्षतो ऽपि प्रसक्तोऽस्य आह एवं न तदेहे इत्यर्थ: देहादौ प्र
देशप्रमाणाद्यवगतेति अभावेन तद्रूपं इति जडत्वात् पर्यवसानाद्यवगमात् इत्याह स्वप्रकाशेति एवं प्रमाणाधीनभाव
हि स्वप्रकाशरूपात्मनः भानेन स्वप्रकाशायमानत्वात् . किं प्रमाणाधीनभावनेति: अप्रयोजनत्वात्

वे० मु० टी० २ नन्वेवमपि ज्ञाननिवर्त्यज्ञानविषयत्वस्योपपत्तिरिति चेत्। न स्वप्रकाशचिदात्मन्यज्ञानविषयत्वं संभवति भा
समानतयाभासमानत्वेनैकदैकत्र विरोधादित्याशङ्क्य परिहरति नास्तीति एवेत्यादिना न कोऽपीति सद
मिति नहि कथमज्ञानविषयत्वं चिदात्मनो वाच्यं हि स्वरूपज्ञानविषयत्वं न विरुध्यते यथाऽज्ञानस्याप्यसिद्धत्वप्रसङ्गादि
त्यपि हास्यमेवाज्ञानविषयस्वप्रकाशत्वं न विरोधीति व्यक्तमिति स्वरूपमर्थः। स्वप्रकाशोऽज्ञानसम्बन्धानुरूपो नाली
स्पष्टमेव उक्तं समाधानं तत्र तत्र पूर्वमेव तदाह वस्तुत इति स्वरूपापेक्षमनिष्टमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति तथापी
ति तमस्याद्यैः स्वप्रकाशस्यैव स्वरूपज्ञानेन स्वप्रकाशत्वविषयत्वकल्पने हेतुः। द्विवाधा इति। यथा दोषवशाद
विद्यमानमपि रजतं शुक्तौ कल्प्यते तथात्मन्यपि न चाधिष्ठानं दोषादृष्टेनैव वा रूपकादीनां तत्राविद्यमानस्य कल्पन
मिति वाच्यम् तमसः प्रकाशविरोधित्वेन ज्ञानविरोधात् यथा शुक्तेरज्ञानेन रजतमिति स्फुरतीति भावः स्यार्थः।
न चात्मनोऽज्ञानावृतत्वकल्पने स्वज्ञानस्यैव दोषत्वे आत्माश्रयापत्तिरिति वाच्यं आवरणस्याज्ञानकार्यत्वेनाना

नन्वेवं स्वप्रकाशस्याज्ञानविषयत्वानुपपत्तिरित्युक्ते सत्यं वस्तुतस्तथैव तथापि मिथ्यात्वसंबन्धेन वर्णित्व
मित्यविनिरिति स्वप्रकाशो द्विविधा पिचकादयस्तमसा वृतोऽयमविवेकेन कल्प्यते तथात्मनि स्वप्रकाशो
४० ऽज्ञानेनावृतोऽयमात्मेति कल्प्यते अत एवास्य तस्यात्मनोऽज्ञानस्य कल्पितस्य पूर्वमेवात्म माह।
तस्मादेव वस्तुतो निवृत्तस्य स्वतो निवृत्तये सर्वे वेदान्ताः प्रवृत्ताः स्वप्रकाशरूपेऽप्यात्मनि प्रज्ञा
न निवृत्तिव्यतिरेकेण फलान्तरानुपपत्तेः

नाज्ञानतत्कार्ययोरात्माश्रयाभावात् अथावरणमज्ञानमेव तथा चात्माश्रय इति एवमपि नात्माश्रयः सम
वायवत् स्वरूपेणैव निवर्तनीयत्वेन भानोपपत्तेः न च ज्ञाननिवृत्त्यैवान्यः मिथ्यात्वापत्तेः नहि तथा तस्मा
न्नादित्वात् सर्वविषयाश्रयत्वादिति तत्राह अतः इति एवं सत्यपि स्वरूपाभोगकल्पितत्वादिति अथवा वरणेन
स्वाज्ञाननिवृत्तिर्न घटते ना कल्पितस्यैव विशेषणेन कल्पितत्वापरिहारादिति आत्मेति निवृत्तस्याज्ञानत इति
यथा शुक्तिस्वरूपतया लब्धवत्तयावर्जिताज्ञानता स्वरूपतया लब्धवत्तया ज्ञानतत्कार्यमित्यर्थः। नान्यादि त
मोऽनिवृत्त्यनर्हत्वप्रयोजकप्रागभावव्याप्तिवारणाय आवरणस्य नादित्वेनित्यत्वप्रयोजकमिति चेन्न भावत्वानि
कारात् अनादेरप्यवस्थाविशेषकारात् अत एवाज्ञानविषयस्याज्ञानविषयस्यैव कल्पितस्येति ननु किमिति एवं कल्पते प्रमे
यप्रकाशस्यैव प्रमाणेऽकृत्स्नत्वादिति तत्राह स्वप्रकाशस्वरूपत इति आत्मप्रकाशस्य प्रमाणाव्यतिरेकेऽपि स्वप्र २०
काशमाहात्म्यादेव सिद्धत्वाज्ञाननिवृत्तिः प्रमाणेऽपादाने वर्यथ्यात् अज्ञाननिवृत्त्यर्थमेव प्रमाणोपादानमि
त्येवमुपपन्नतरत्वार्थः

ननु जडं जडत्वादेव न स्वतो भाति नापि प्रमाणेन तस्य तदविषयत्वात् ततः कथं जडस्यानात्मनो भानमिति तत्राह प्र-
माणाधीनेति यद्यपि जडं न स्वतः स्फुरति जडत्वादेव नापि प्रमाणेन तस्याज्ञानाविषयत्वात् तथाप्यात्मस्वरूपचै-
तन्येन जडं भाति न चात्मचैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वात् तत्संसर्गि जडं सर्वदैव भासेतेति वाच्यं साक्षिरूपस्यात्मनोऽवि-
द्यावृतत्वेन प्रपंचाभानोपपत्तेः । नहि कदापि प्रपंचो न भासत इति चेत्तत्राह प्रमाणाधीनेति घटाद्यवच्छिन्नचिदात्मा घट-
द्विषयसन्निकर्षसमुत्थ तदाकाराकारितः केवलमुद्भिन्ननिरस्ताऽविद्यावरणावच्छिन्नचैतन्यप्रतिबिंबितो घटं भासयतीति घटस्यो-
त्पपत्तेरेव घटादि प्रतीतिरप्यवधानेनैव देहस्य प्रमाणविषयत्वोपपत्तिरिति चेन्न प्रमाणेनैवाज्ञानविषयस्य
प्रमाणविषयत्वात् तादृशवृत्त्यवच्छिन्नचिदात्मन एवेति चिदात्मैव सर्वत्र प्रमाणविषयः घटस्य प्रमाणाधीन-
स्वावच्छिन्नचिदात्मना पुनः प्रकाशितत्वात् कथं तस्य प्रमाणाविषयत्वमिति तथा चात्मनि प्रमाणाभावेनासत्त्वापत्तिश्चा-
द्ययविष्ट तस्मिन्निति चिदात्मनि सर्वप्रमाणाविषयत्वनिरूपणस्य फलमाह तथा चेति यावदेकप्रमाणान्तरेण स्याभा-
वात्रापि यास्सन्नस्यात्मनि सम्भवान्तरीत्यर्थः । आत्मनः सर्वप्रमाणाविषयत्वे ज्ञानोपनिषद्वत्त्वविशेषणं च्याहतमिति शंकते

प्रमाणाधीनाविद्यानिवृत्तिविशिष्टात्मस्वरूपेणैव जडस्य सर्वस्य प्रतीत्युपपत्तेः । तथा च सर्वप्र-
माणासिद्धस्यात्मनः प्रमाणाभावात् असत्त्वमिति स्यादसमाप्ते कथं तर्ह्यौपनिषदत्वमात्मनः । सर्वप्रमा-
णाविषयस्योपनिषन्मात्रगम्यत्वाभावात् इति चेत्तन्न विधिमुखेन सिद्धान्ते प्रत्यग्रूपेण मानान्तराावि-
षयत्वादौपनिषदत्वमिति ब्रूमः ।

कथमिति ननु प्रमेयत्वादेरनिवर्त्यधर्मस्य सत्त्वे विरोधमाशंक्याह सर्वेति सर्वविशेषणैः साधारणैर्मितिव्याप्त्याद्युप-
रंजकत्वमात्रकृतस्यनानाफलाभावेनाध्ययनोद्देश्यविरोधाद्घटस्य प्रमाणव्यावर्तकत्वेनैवात्मन्यौपनिषदत्वविशेष-
णस्य वक्तव्य ननु सर्वप्रमाणाविषयस्यात्मनो न सम्भवत्यौपनिषदत्वविशेषणमात्मनः कथमुपनेयोपित्त-
कथमपीत्यर्थः तदेतद्दूषयति नेति परिहरतीति यद्यपि प्रपंचावच्छेदेनात्मनः सर्वप्रमाणाविषयत्वं तथापि विशि-
ष्टस्फुरणमात्रेणासम्भवात् तद्रूपेणात्मनः श्रुतिमात्रगम्यत्वादौपनिषदत्वविशेषणं न विरुध्यत इत्यर्थः
पतितः सर्वतः प्रवृत्तिनिवृत्तिशून्यतया वस्तु निरवशेषमेवेति ननु तादृशस्यापि घटादेरप्यनात्मत्वात्
मितिचेत्राह सर्वेति अतिभास्यत्वात्मप्रतिपत्तेर्मिथ्यात्वमित्यर्थः कथं तर्हि तज्ज्ञानस्य नष्टेरित्स्वप्रकाशचिदात्मकत्वादि-
त्याह विविहेति ननु पूर्णस्य सर्वात्मनाहं स्वात्मकत्वमपि वक्तव्यं तथा च कथं तदुपनिषदैकविषयप्रकाशकत्वादिति
तत्राह यानेदेति नोहमेव प्रमाविशेषणेनात्मानमसहिष्णुं सप्तविधधर्मविरोधस्यैव नात्मकतात्मनि स्यात् किं नस
वादेशेनात्मत्वेन तत्प्रमेयत्वात्स्वरूपनात्परूपमसौ विद्वदादेरपस्यान्यथात्वेन बाधाभावात्तद्वैद्यमिति श्रुतेरात्मा
नेदमपरमितिप्रकरणार्थनिषेधमापनिषदत्वमिति तथापि न दूषणान्तरमात्मनः जीवादेहेन परिच्छिन्नत्वादिति तत्राह
प्रत्यगूपेणेति प्रत्यगभिन्नमात्रविषयत्वात् तदेतद् कोयि नटेरित्यत्र ब्रह्मणो वेदकरूप निषेधमात्राविषयत्वमित्यर्थः

वे॰ सु॰ नविकल्लेनहिदेशतः कालतोवा प्रकाशसामानाधिकरण्यंसंविदालोकयोः संभवतिसंविदःप्रकाश
टी॰ त्वेसंविदतिविदः प्रकाशत्वाभावेनसंविदःप्रकाशसामानाधिकरण्यायोगात् आलोकस्यापिभास्वररू
३१ पात्मप्रकाशसामानाधिकरण्याभावात् तस्याऽऽलोकधर्मित्वादिति नचयदालोकस्तदाप्रकाशइति
कालतस्तत्सामानाधिकरण्यमालोकप्रकाशयोरस्त्येवेतिवाच्यं तत्पर्यन्तमुपादानस्याज्ञातोतिन्यायविरो
धात् तस्मादस्तु तत्तन्मानमिति तदसत् तथाहि यतःकःप्रकाशपदेनोपादितत्वसत्त्वात् आत्मशब्दाद्यस्यपद
त्वात् यदपिप्रमाणमिहरूप्यादिनस्याच्च सिद्धसाधनत्वात् प्रमाणस्वीकारविशेषणस्यासमर्थत्वात् यदपि
साध्यविकल्पने किंचेदमित्यादिना तदप्यसत् प्रकाशनेरूपनत्वानपेक्षणात् प्रकाशस्वरूपात्मकत्वस्यैव साध्य
त्वात् नचदृष्टान्तआलोके साध्यवैकल्यं तत्रापिप्रकाशस्यालोकत्वेनविवक्षितत्वासिद्धत्वात् नहिप्रकाश
प्रकाशशब्दार्थस्वरूपत्वप्रतिपदकार्थोक्तौ प्रकाशः तथात्वेप्रतीत्वैयधिकरण्यप्रसंगात् नचैवमा
स्वररूपप्रकाशइति तत्रापिरूपगुणत्वाद्रूपस्यैवस्वीकारेण दृष्टान्ते साध्यवैकल्याभावात् समवाय
स्यानित्यत्वमतएवतत्राप्यापादितं येनतथैववस्तीकरणोपपत्तेः पुनरेतद्रूपप्रकाशत्वव्यभिचारित्वहेतु
प्र॰ १२ सिद्धादिनद्देशतयावत् प्रकाशकालवृत्तिमात्रत्वस्यैवहेतुत्वात् नचात्मनिकालानवच्छेदरूपत्वे
31 वाच्यं अज्ञानवत्त्वानवच्छेदकस्याप्युपपन्नेः नचस्वत्वादावनेकान्तः यावत्प्रकाशकालस्वत्वादेरसत्त्वा
त् नहिसर्वकालेऽस्वत्वादिरस्तिसत्त्वस्यात्मत्वेनपरत्वात् नचतत्रानैकान्तिकत्वमपिअज्ञानवज्ज्ञानस्वप
लेचदादावनैकान्तिकत्वेहेतोःप्रसज्यमानेऽस्मिन्मात्मसमयदादेयावत्स्वाद्यसिद्धत्वेनैकान्तात् नचतमोविरुद्ध
त्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् नचतमःसाध्यतेतनमोविरुद्धत्वस्यरूपेणतमोविरुद्धस्यापिकल्पनया
तत्साधकत्वोपपत्तेः नचैवंदण्डत्वव्यकालभेदिकेरूपेनस्त्यः तथासतिमभेदोन्नेऽनुपपन्नेः नचनिदर्शनं
साधनविकलं यावत्प्रकाशकालवृत्तिमात्रस्याभ्युपगमाभिप्रायमानत्वात् नहिसंविद्रूपविगतप्राभाति
स्पष्टचेनात्मनीतिसम्भवतिनचआलोकःप्रकाशत्वेनप्रथमत्वमिति नचभास्वररूपमालोकप्रकाशः
नचतस्ययावत्स्थितिः तावत्कालमालोकोऽपितिष्ठतीतिनियमः प्रत्युतगुणःरूपं तिष्ठतीतिस्वीकारान्तगु
णनाशस्यगुणनाशप्रतिहेतुत्वात् इतिवाच्यं उपादाननाशस्यैवोपादेयनाशप्रतिहेतुत्वात् नचालो
कोभास्वररूपप्रत्युपादानतयाऽऽत्मत्वकालत्वात् हेतोग्रहणस्यैवतत्रैवविशेषणवदुपादानोपादेयभावा ३१
नभ्युपगमात् किंतर्हितदुपादानेऽप्यालोकावयवाःतर्हिकथमालोकोरूपवान् इतितदुपादानरूपेणो
पादेयस्यरूपवत्त्वोपपत्तेःस्यारम्भदादिति

नन्वात्मनिष्ठाज्ञाननिवर्तकवेदान्तजन्यज्ञानमात्मविषयमस्ति ब्रह्मवादिनि वर्तकं पाषाणादेरपि स्वविषयत्वाप
त्तिरित्यत आह तदाकारेति आत्माकारवृत्त्युत्पादकत्वेनैव वेदान्तजन्यज्ञानमात्मविषयमित्यर्थः । ननु स्वयंप्रका
शे प्रमाणाकूतमज्ञाननिवृत्तिं विना नेष्टं नेष्टं तेऽयात्मनः स्वयंप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् विप्रतिपत्तेरि
तिरि४ त्यत आह नचेति प्रमाणसत्त्वान्न विप्रतिपत्त्याह तथाहीति इतरज्ञानानपेक्षत्वे सति स चासौ प्रकाश
श्चेति इतरानपेक्षप्रकाशात्मेत्यर्थः । प्रकाशाव्यभिचारित्वे प्रकाशत्वात् ज्ञानस्वप्रकाशवादिनं प्रति
दृष्टान्तः संविद्वदिति नैयायिकादीन्प्रति दृष्टान्तमाह आलोकवदिति ननु क आत्मा पक्षः किं शरीरा याष
तान् उत कर्ता भोक्ता नाद्यः परैस्तथा स्वीकारात् सिद्धेः न द्वितीयः वादिनं प्रत्यभावात् नहि कर्ता भोक्ता आत्मा
नैवेदान्तिनाममन्यते किं च पक्षीकृत आत्मा प्रमाणसिद्धो वा अप्रमाणसिद्धो वा स्वप्रकाशत्वेनापि सिद्धो वा आद्य
त्रुपवाधाना नाप्यः आश्रयासिद्ध्यापत्तेरदर्शनात् नाद्यः प्रमाणसिद्धस्य स्वप्रकाशत्वसाधनेवाधात् नद्वितीयः
प्रमासिद्धस्याश्रयासिद्धत्वे दृगिनोऽप्याश्रयासिद्धेः प्रसङ्गात् न तृतीयः स्वप्रकाशतायाः पूर्वमनीसाध्यमान
त्वात् किं चेदमितरानपेक्षप्रकाशत्वसाध्यमानेतरज्ञानापेक्षतेयः प्रकाशस्तदात्मकत्वेन तद्वेवासाध्यं

तदाकारवृत्त्युत्पादकत्वेनैव वेदान्तजन्यज्ञानविषयत्वोपपत्तेः न चात्मनः स्वयंप्रकाशत्वे विप्रतिपत्तिः
तथाहि आत्मा इतरानपेक्षप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारित्वात् संविद्वत् आलोकवद्वा
उभयपक्षार्थीतरानपेक्षत्वे प्रकाशत्वात् किं सत्त्वे प्रकाशत्वेनैव वा आद्ये उक्तमेतरानपेक्षप्रकाशात्मक
त्वे साध्ये न स्वप्रकाशत्वमात्मनः सिध्यति किन्तु दृष्टान्तस्यालोकस्य साध्यवैकल्यं प्रकाशान्तरेतरानपेक्ष
भा प्रकाशत्वेनाप्यालोके स्वरूपेण तदात्मकत्वे दृष्टान्तालोकस्य रूपप्रतिसंरक्षापादनात् द्वितीयेतरा
नपेक्षप्रकाशत्वेनात्मनः स्वप्रकाशत्वसिद्धिः स्वप्रकाशप्रकाशत्वे तस्यैव सिद्धेः संविद्दृष्टान्त
साध्यवैकल्यं च नहि संविदात्मकं संवित्तः प्रकाशाव्यभिचारित्वे चहेतुरात्मनि कथं वर्तते इति वा अप्र
काशाव्यभिचारित्वे हि प्रकाशस्वरूपत्वे वा आश्रयत्वेन वा आत्मनः प्रकाशरूपत्वे वा यदात्मनः प्रकाश
इति वा नोभयथापि आत्मनोऽहंकारकाले न बहिः प्रकाशत्वात् स्वसत्तायामिति हेतुविशेषणव्याधेः प
रप्रकाश्ये घटादौ प्रकाशाव्यभिचारित्वाभावात् न च घटेऽपि प्रकाशरहिते साधनवैकल्यं घटे
रपि स्वसत्तायामिति विशेषणमिति वाच्यं तद्धेतोरप्रकाश्यत्वविशेषणात् साधनैकदेशाद्धेतोर्घटसद्भावत
दर्शनात् स चावादाविनैकान्तश्च पिहेतुः तस्य स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारित्वात् तस्मादिति हेतुश्चासि
द्धः न चात्मनि साधनव्याप्तिः तस्य तमः साधकत्वेन तन्मात्रविरोधित्वाभावात् निदर्शनद्वयं च साध्य

तत्रानुगीकारात् ज्ञानभासने विरोधाभावाच्च नच ज्ञानत्वमात्मत्वमन्यदन्यच्च घटादावित्युक्ते ज्ञानग
हस्यानकार्यत्वप्रसंगात् तस्याज्ञाभावात् तस्मात् ज्ञानं भास्यमेव ज्ञानत्वमिति भवत्येवं किं तत्स्व
ग्राह तदेति तथा च स्वीकृतस्वप्रकाशत्वनिवृत्तिसाधकमनुमानं स्यादिति भावः । नन्वज्ञानकर्मत्वमस्त
शुक्त्वस्वप्रकाशत्वं कोटिप्रसंगमाह तदेवहीति स्वप्रकाशत्वं ज्ञानकर्मत्वयोरेकत्रादर्शनात् स्वप्रकाश
त्वज्ञानकर्मत्वमेव तत्स्यादित्यर्थः । ननु ज्ञानकर्मत्वस्वप्रकाशत्वयोर्विरोधे इति तत्राह अन्यथेति यदि भाषा
मात्रसिद्धत्वेऽपि किं विरोधादित्यर्थः । नन्वप्रमेयोऽपि न ज्ञायते । कथं तस्य ज्ञानकर्मत्वं स्यात्तत्राह इतीय
हेत्वसिद्धवाक्यविरुद्धमिति यदि च मामित्यादिना अपि विरोधात् मामहं जानामीत्यनुभवस्य तीतस्य
विषयत्वेनाप्युपपत्तेः अनीशया शोचति मुह्यमान इति श्रुतेर्मामहं न जानामीत्यनुभवाच्च यदज्ञानत
मेवसौक्रियतामित्यर्थः । अस्य ज्ञानत्वे तदेव स्वप्रकाशत्वविरोधि घटादावप्रकाशेऽप्यज्ञानत्वं वा

तदेव हि स्वप्रकाशत्वं नाम यत्तेनापि रूपेण कस्यापि ज्ञानस्य कदाचिदपि कर्मत्वं न भजते अन्य
थायाविभाषिकमेव तत्स्वरूपप्रकाशत्वं स्यात् यदि च मामहं न जानामीत्यनुभवानुरोधेना
ज्ञानत्वमेवसौ क्रियते तर्हि स्वरूपेणापि स्फुरतिः नह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि स्फुरणास्फुरणे इति
भाति चेत्यनुभवितुं शक्यं विरोधात् नहि यदा भाति तदानीमेव न भातीत्यनुभवः । यदा
न भाति तदानीं च भातीति

32

ऽऽ रूपेण स्वरूपेः ज्ञानविषयत्वलक्षणज्ञानत्वाभावादिति तत्राह तथापीति आत्मस्वज्ञानत्वस्य शोकन्ता
वर्यायः । मामहं न जानामीति न घटमहं न जानामीत्यनुभवाविशेषाद्घटवदेवाप्यज्ञान
त्वं सौकर्यं घटादावस्वप्रकाशत्वमुभयसिद्धं तथा चाज्ञानत्वमप्रकाशत्वेन व्याप्तमात्मनि स्फुरण
मानत्वं स्वप्रकाशत्वस्य तत्त्वमावहतीत्यर्थः । ननु स्वप्रकाशत्वं नाम स्वयमिति रवेरूपेण तथाभा
समानत्वे अज्ञानत्वेनाभासमानत्वं तत्त्वेनाभासमानत्वे विरोधि यद्घटादौ कदाचिदाभासमानत्वेऽपि रूप
नादिति तत्राह नहीति यद्यपि घटादौ उभयमस्ति तथापि एकत्र एकदा भासमानत्वस्य कार्यत्वेन कदा
चित्कत्वात् आत्मनि तत्फलगत्वं उभयस्वरूपप्रकाशस्यानादिभावत्वान्निरूपणादज्ञानस्य नादित्वयोः ३२
कार्यत्वात् तत्स्वयुगपदुभयविरुद्धमात्मनि न संभवति अज्ञानत्वं चात्मनि उभयवादिसिद्धं तत्स्वा
त्मन्यज्ञानकाले भातीत्येव स्वप्रकाशमानत्वविरोधाद्द्वावनुभवितुमशक्यमित्यर्थः । विरोध स्फुटय

नचैतदनुमानविषयत्वमात्मनोस्तित्वान्चेत्कथं तस्य स्वप्रकाशत्वं श्रुतिश्चेन्न यापि कथं स्वप्रकाशत्वं एतत
ज्ञानविषयत्वादेवेति चेन्न एतदनुमितिनिवर्त्यज्ञानविषयत्वस्यैवेतदनुमानविषयत्वेनेतदनुमानभा
सत्वमिति न स्वप्रकाशत्वक्षतिरिति एवं निरवद्यानुमानसिद्धमात्मनः स्वप्रकाशत्वमुपसंहरति तस्मा
दिति उक्तेर्थं स्त्रहृदयमित्याः स्वपद्य स्वयंज्योतिरिति विशेषणेन निर्देशयति इत्यभिप्रेत्याह नत्वमत्र पूर्णा
पादस्येतोपचाराद्धाणस्त्र: पदस्रतिवत्स्वयंज्योतिरात्मानोमनिरुपयोगानन्तरमेवादितिनतदाह सैषवतनव
दिति अयमर्थः विज्ञानेनावस्थप्रकाशनेनात्मा विशेषितो ज्योतिः पदवाच्यो विज्ञानं चात्मैव विज्ञानशब्द
श्रुते: तदज्ञानेपा: संवद्य ग्रात्मानिष्ठ: ज्ञानं निष्ठत्वात्मनावदित्यनुमानाद्धतथा चोक्तज्ञानेकत्वमाव
तात्स्वयंज्योतिः स्वरूपत्वात्मानात्स्वरूपविनिश्चित्यानि एवंवेशाके ज्ञात्वय: ननु स्वयंज्योतिः स्वरूपत्वा
दात्मानहिंनज्ञानुमानोपन्यासः न्नोचन: उपनिषन्मात्रगम्यत्वादितिचेन्नाह तथा चेति श्रुत्वानुमान
धृ. नैषभावितेसति . नित्यत्वमामाननेप्रकाशमात्मकमित्यर्थं - श्रुतिमुदाहरति अत्रेति अत्रस्वभावस्थायां स्व
तोवदात्माप्रकाशनेनेति संप्रतिपन्नेनप्रकाशनेनतावेद्याद्विधाति तस्यात्मत्यत्रहेतु: उपरमात्वेनाभि
तस्मात्स्वयंप्रकाश आत्मेत्यभिप्रेत्याह ज्योतिरिति सैषवचनेनवाद्विज्ञानं ... ज्ञानस्वभावत
यास्वयंज्योतिः स्वरूपमित्यर्थः तथा च श्रुतिः अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति ननु कदाचि
दात्मानमहं जानामीत्यनुभवः कदाचिदात्मानमहं न जानामीत्यनुभवः तथा च तदनुभवद्वयाद
स्यापि ज्ञानाज्ञाने ज्ञानतामित्यादिप्रसिद्धमात्मनोविरुध्यते तथाहि यदात्मानमहंजानामीत्य
नुभवात्तद्विरोधेनज्ञानत्वानधिकर्मत्वमात्मनः सोयं एतेनदाः नात्मावस्थाप्रकाशत्वानुपपत्तेः
त मनसः तत्पदशब्दादिरूपेण परिणतत्वात परिशेषात्स्वयंज्योतिरात्मेत्यर्थः ननु इदं कथमनेन निर्वाच्यात्म
स्वप्रकाशत्वाभिप्रायेनायात्मस्वप्रतिपन्नेनात श्रुतमानविरोधनाशंकोपगम्यतामितिशंकते नन्विति यात्मा
नस्वयंप्रकाशः ज्ञानत्वादन्यात्मवत् तथात्मा न स्वयंप्रकाशः अज्ञाननाशेहेतुत्वादिति अत्रानुमाने हेतु
हेतो: स्वरूपासिद्धिमाशंक्य प्रमाणमप्याद्दहेतुं साधयति कदाचिदित्यादिना शंकितहेतुं मानाभावादात्म
नि प्रसाधनदनुवादेनतामपामात्मनिस्वप्रकाशत्वानिषेधप्रतिज्ञाभावे तथाचेति नन्वात्मनि ज्ञानतमात्मा
नमहं जानामीत्यनुभवात्सिद्धमपि स्वप्रकाशत्वानिषेधनायालज्ञानानिवर्त्यज्ञानविषयत्वरूपस्य ज्ञानत्वस्यात्म
नि स्वप्रकाशत्वे व्यभिचारादिति ग्राशंक्य प्रथमानुमानस्य हेतुकाश्यविशेषणमिति तथाहीति ज्ञानेनावद्यात्म
नि इदं कानुभवस्त्वनावशेषाः संकिं एतेनघटात्मन्यप्य: नहिज्ञानत्व मस्तुअनुमत्वतथा चस्वप्रकाशत्वानिषेध
सिद्ध इतितदाह ज्ञानकर्मत्वमिति अयमभिप्रायः ज्ञानत्वात्मात्ततोदस्थसनुभवाभ्यासमप्याप्यज्ञानत्व
विशिष्टस्वप्रतिपत्तेनचेवदात्मनोहेज्ञानानिवर्त्यज्ञानाविषयत्वरूपज्ञानेनसंभवानिवृत्तादेतेदुस्याज्ञानाह

वे· सू· टी· ३३

नन्वविशेषणस्यापि देहादिपेक्षया चैतन्यतेनात्मनाऽननुभूयमानस्वप्रकाशत्वस्यादित्तितत्राह नहीति अंतःकरणस्यात्मतेन
प्रयोजकं किं नहि तत्र विरुद्धत्वेन चिद्रूपत्वं मज्ञानादेस्त्वनित्यरूपत्वेऽपि सिद्धत्वात् तथा चानात्मकमज्ञानादेः तत्तान
स्वप्रकाशत्वमिति ननु विशिष्टस्य स्वप्रकाशत्वे विशेष्यस्यापि ज्ञानकर्मत्वे तत्रस्थात्मापि परप्रकाश्यत्वमिति
तत्राह शुद्धस्यैवेति विशेषणत्वेऽपि त्याज्यत्वे विशेषणानि रक्षोहरूपशुद्धविशेष्यमात्रस्वप्रकाशं आत्मनोऽत्रावि
शिष्टस्यापि कल्पितत्वेनानात्मत्वादित्यर्थः ननु ज्ञानत्वानुभवोऽविशिष्टविषयोऽनुशुद्धस्य ज्ञानकर्मत्वं स्फुटं करि
ष्यतीत्यनुमानस्वरूपासिद्धिरिति चेन्नेत्याह अज्ञानत्वानुभवानां विशिष्टविषयत्वं स्वभावे विशेषणस्य ज्ञानत्व
ले·७ भवत्वेन तद्विशिष्टस्याज्ञानानुभावात् अज्ञानविशिष्टस्याज्ञानत्वेऽप्यात्माश्रयप्रसंगात् अज्ञानविषयस्यैवाज्ञानत्वा
दिति पूर्वः अनीशपाशो बतेमुह्यमानेः शोहाशेलप्रशूतत्वाऽस्यादिश्रुतेस्तु शुद्धात्मन्येवाज्ञानत्वेनतत्रकथंतत्स्व
रूपासिद्धमित्याशंक्याह मामहं नेति यद्यप्ययमनुभवोऽज्ञानत्वेऽप्यात्मनि व्यवस्थापयति तथापि विनात्म
प्रकाशत्वमात्मन्यज्ञानत्वेबोधयितुंनशक्नोतिइत्यज्ञानत्वेन स्वप्रकाशत्वविरोधिकिंतु तदुपपादकमित्यर्थ

नहि तत्स्वयंप्रकाशत्वमस्ति शुद्धस्यैवात्मनः स्वयंप्रकाशत्वांगीकारात् मामहं न जानामीत्य
नुभवः आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वसाधक एव तथाहि अयमनुभवः आत्मविषयमज्ञानं विषयीकरो ह॰
ति तथा चैतस्मिन्ननुभवे अज्ञानवदात्मापि भातीति वाच्यं अन्यथाऽनजानामीत्येवमुदाकारः ५

योजकमित्यर्थः ननु ज्ञानत्वेनात्मप्रकाशत्वाभावरूपमभासमानत्वं तत्राह केचप्रमाणं कथं स्वप्रकाशत्व
साधकमिति प्रसंगादित्याशंक्याह तथाहीति विशिष्टज्ञानेवैतत्तत्र विशेष्यमज्ञानत्वेनतद्विषयत्वे तद्रूप
मिति विषयमात्माऽज्ञानव्यावर्त्तकत्वाद्विशेषणं अतस्तमात्मापि विशिष्टज्ञाने भातीति विशिष्टज्ञानस्य विशे
षणविषयत्वनियमादित्याह तथा चेति ननु ज्ञानत्वमात्मविषयमवभासयदपि प्रमाणमात्मानं नवि
षयीकरिष्यतीति आत्मनस्तत्रोपलक्षणत्वादिति तत्राह अन्यथेति काकवतोदेवदत्तगृहादन्यत्रकं विदिति
शाययन्नुपलक्षणोदेवदत्तगृहपरिचायकं शरीरमप्य काकोदेवदत्तगृहव्यावर्तकलक्षणोपलक्षणमिष्य
ते नचात्राज्ञानेकशिदृष्टनित्याश्रयात्मज्ञानाद्ध्यादिविषयाद्व्यावर्त्तकोधर्मोऽस्ति अतस्तत्रानेन तस्मात्मैवा
ज्ञानव्यावर्त्तकोऽज्ञाने विशेषणं वाच्यं अन्यथात्मविषयमज्ञानस्य न सिध्येदित्यभिप्रेत्याह न ३३
जानामीति

33

र्थं पक्षमुपसंहरति तत्कथमिति तदित्यध्येयं प्राप्यादि ज्ञानवत्त्वाज्ञानवत्त्वलक्षणहेतुद्वयं प्रयोक्तव्यम् त
स्मादित्यर्थः तदेतद् दूषयति नैवमिति अनुमाने सत्यपि तल्लक्षणाभावे प्रत्यक्षानुमानविरोधादित्येवं
लक्षणदोषं प्रतिपाद्यार्थः अनुमाने साभासत्वादिति भावः आभासत्वमुपपादयितुं प्रतिज्ञायां बाह
तमाह ज्ञातेति अनुमानेऽपक्षधर्मत्वमात्मनि ज्ञाताज्ञाततेन वर्तते आत्मनस्तद्विलक्षणत्वादित्यर्थः प्रत्य
क्षविरोधेन प्रकारान्तरमुपलिप्तिरिति न्यायात् कथमनुभवविलक्षणमात्मन इत्यत आह तथा चेति अर्थ
परिग्रन्थादित्यर्थः श्रुतिविरोधेनाप्याभासत्वादित्यर्थः ननु प्रमाणान्तरविनाकृतो न्याय आभासतां भजते
अपि तु न्याय आत्मानं जानामीति प्रमाणसहकृतत्वेन कथमाभासः स्यादित्याशङ्क्याह आत्मानमिति अ
नात्मविषयोऽयमनुभवो न त्वात्मज्ञानमनुभावयतीति परिहरति विशेषेति ननु यमनुभवः
किं विशिष्टमात्मानं विषयीकरोति किं वा ज्ञानविशिष्टमहङ्कारविशिष्टं वा नाद्यः आत्मानमहं जानामी
त्यज्ञानास्फुरणात् न द्वितीयः आत्मानमहं जानामीत्यहङ्कारस्यैकदेशेनैवावभासनात् तस्मा
तत्कथं स्वयंज्योतिरूपमात्मन उपपद्यते इति चेद्दोषः ज्ञानाज्ञानविलक्षणस्यैवात्मत्वात् तथा
चश्रुतिः अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति आत्मानमहं जानामीत्यनुभवस्याकारान्त
रितिचेत् विशिष्टविषयत्वमेव न त्वात्मस्वरूपानुभवे निर्विकल्पकज्ञानानान्तरव्यावृत्तस्वस्व
रूपमात्रेणानीत्यनुभवः येनात्मनो ज्ञानकर्मत्वं भवेत् अपि तु विशिष्टमेव तस्यैव ज्ञानकर्मत्व

दात्मानं जानामीत्यनुभवो न विशिष्टविषय इत्यत आह नहीति अयमर्थः ननु च स्वयं निर्विकल्पकप्रत्य
यः किं चोदनवेदि निर्विकल्पकाकारः प्रत्येकमुपलभ्यतेन चात्मतया व्युत्पादनं आत्मानमित्यात्मशब्देन
ज्ञानाकारस्योल्लेखनात् मानसं चेतत् ज्ञानं परिच्छिन्नमेव न स्यात् संशयविपर्ययव्यवहारनिरासेन ग्रन्थो
दुःखादिरेवं दुःखाकृतपरागमधुनेन्यायिकादिवदात्मनः स्वतोऽस्मान्तः अपि तु दुःखाकृतपादानानन्द
नात्मन्यपि ततानात्मन्वज्ञानविनानन्तथा चात्मानमहं जानामीत्यनुभवबलादेवाज्ञानात्मानं देवे
शिष्टमात्मनश्चेद्रूपं निर्विकल्पकतायेति तेनाविशिष्टमेव ज्ञानकर्मत्वमेतद्रूपमिति ननु भवतो
ह्यनुभवविषयो विशिष्टः तथापि स्वरूपज्ञानकर्मत्वं न युज्यते आत्मत्वात् नहि स्वतो देवदत्तो देवदत्त
इति तत आह तस्येति तस्य विशिष्टस्य स्वप्रकाशत्वे विशेषणस्यापि स्वप्रकाशतापत्तेः विशिष्टत्वे धर्म
स्यापि विशेषणत्वनियमात् तेनाविशिष्टज्ञानकर्मत्वं स्वप्रकाशत्वाविरोधादित्यर्थः

वे॰ सू॰
टी॰
३५

पदेइति सर्वनाम्नोऽर्थं इति इदमः इवाचकत्वात् तद्विशेषस्योपस्थितौ नियामकाभावात् नैव विशेषो वक्तव्य इत्याह कि
मस्येति शङ्केन प्रतिपादनेन वक्तव्यं किं नस्यादित्यत आह अननुभूयमानमेवोपन्यस्य : कस्मिन्नप्रस
नेति त्वमिश्रेत्याह सर्वमिति तद्रूपमवगमयितुं प्रमेयत्वादिरूपेणेति । तत्साधारणरूपेणेत्याह इतरविविक्ते
नेति असाधारणेन स्वरूपेणेत्यर्थः कपालेति कपाले तदारम्भके समवेतत्वेन घटस्येति कपालादयः आ
दिपदेन संग्राह्याह तावयवकपालादिसमवेतत्वेन रूपेण घटः स्यादिति तद्भावं तद्वति अवयवीति अवयवादि
व्युदासायाह विजातीयेति किमेतद्वाक्यं कपालसमवेतत्वं अवयवावयवित्वमेवमादिधर्मसंवलितपाठेन परं कि
वा तत्स्वरूपस्पर्शेन परं ग्राह्यमित्यत्र तत्स्वरूपमेव तत्स्वरूपमित्याह नेति द्वितीयपक्षमाह नन्विति अवय
वित्वेन प्रतीतेरवयवसापेक्षत्वेन स्वस्वरूपाश्रयत्वादित्यर्थः : नन्तु किं स्वरूपनिरूपणेनेत्याह तत्तद्गतस्व

किमस्य स्वरूपेणासन्नगत्यनुभूयमानत्वविविक्ततया अपूर्वता कपालाद्याधारत्वोऽवयवविशेषइतिचे
त् न अवयवावयवित्वादयो हि तत्स्वरूपत्वाश्रये नतेनैवतत्स्वरूपावगमस्य तत्स्वरूपत्वाच्च एतद
न्यतत्स्वरूपविशिष्टवद्भाक्तोऽसीतिचेत् कथमयतिः अननुभूयमानत्वान्निर्विशेषत्वाद्
नाद्यः घटस्वरूपस्य सवैज्ञानानुभवसिद्धत्वात् द्वितीयेपि वस्तु निर्विशेषमनुभूयमानं यत्स्वरूपं
तत्किं स्वतोऽनुभूयते स्वाभिन्नेन मानान्तरेण वा अन्त्ये निर्विशेषवस्तु मानान्तरविषयत्वं नहि सम्भ वि निर्विशेषत्वव्यापा तः

रूपमितितत्राह एतदभ्यादिति अन्यथातिप्रसङ्गसमनुपादानमशक्यत्वादित्यशेषः वाच्यं तत्स्वरूपमव
गम्य तत्स्वरूपं तद्वक्तुं न शक्नोमीतिपरः शाकते एतदभ्यादिति अशक्तौ कारणं इत्येति कथमिति लोकवि
रोधेनाद्यं दूषयति नाद्य इति निर्विशेषत्वात्स्वविषयत्वादिप्रसङ्गविशेषपर कार्यत्वेन प्रसङ्गादित्यादि
तीयमनुवदति द्वितीयेपीति निर्विशेषवस्तुस्वरूपस्वतोऽनुभूयमानेत्यनुभूयमानविशेषसिद्धत्वे स्थिते विस्म
यातित किमिति स्वतः स्वमहिम्नास्वप्रकाशतया निर्विशेषस्वरूपपेतयाभिन्नयन्मानेनेतेनमानान्त
रेणेत्यर्थः अन्यापेक्षया स्वस्यापिमानान्तरत्वात् स्वप्रकाशत्वसिद्धिरितिविशिनष्टि स्वाभिन्नेनेति अन्तर
पक्षेऽभिन्नपदव्यावर्त्यानाप आद्यमङ्गीकृत्य अन्त्यं दूषयति अन्त्येति मानान्तरविषयत्वेपि निर्विशेषता
किं नस्यादित्यत आह नहीति

नन्वात्मविशेषणकमज्ञानं वेद्यमानं भासमानं नाम तथापि नात्मनः स्वप्रकाशत्वे विशेषणविशेष्ययोरपीन्द्रियसं
निकर्षस्यैव विशिष्टज्ञाने हेतुत्वादित्यत आह अ तएवेति अतो विशेषणत्वादज्ञानस्य भासमानस्य मुक्तिविषयीक
रोतीत्यन्वयः नविशेषणेन्द्रियसंनिकर्षो विशिष्टप्रतीतौ हेतुः अतीतानागतविशेषणेषु इन्द्रियसंनिकर्षासंभ
वात् ततो विशेषणज्ञानमेव तत्र विशिष्टप्रतीतौ कारणं न संनिकर्ष इत्यभिप्रेत्याह भासमानमिति साचा
त्मनो भासमानता प्रमाणाद्वा भ्रमाद्वा स्वप्रकाशत्वाद्वा नाद्यः प्रमाणप्रवृत्तावज्ञाननिवृत्तेरविरोधात् नद्वितीयः आ
त्मनः कल्पितत्वापत्तेः भ्रमस्यारोपसिद्धस्य कल्पितत्वात् ततः पारिशेष्यात् स्वप्रकाशत्वेनैवात्मनो भासमानत्वे
त्याह स्वप्रकाशतयेति उक्तिं व्याचष्टे विषयीकरोतीत्यर्थः नन्वात्मभासमानत्वाभावे ज्ञानत्वं न संभवति भासमानत्वेन संभव
तीत्यत आह अज्ञानलक्षणमिति लक्षणं स्वरूपं तस्य भावकत्वावरणत्वेति आवरणमिति अज्ञानं तावदावरकं तो
हावरणत्वं नास्तीत्यत आह आवरकं चेत्स्वात्मानमेवावृणुयात्ततो भासमानत्वमात्मनो नस्यात् ज्ञानत्वं संभवतीत्यभावपो
षकत्वं रूपस्य तत्र स्यात् तत्र विरोधादिति नन्वेवं घटादावपि तत्र प्रत्यक्षत्वादात्मवद्विरोधादित्यत आह इतिप्र
अतएवात्मानमहं जानामीति स्वप्रकाशतया भासमानमात्मानं मुक्तिव्याप्येन तत्र ज्ञानलक्षणमावरणम्
नत्वविषयीकरोति इतिप्रतिपाद्यासमानत्वाभासमानत्वेन स्वप्रकाशरूपत्वादित्युक्तं इति मामहं न जानामी
त्यनुभवबलादेव स्वप्रकाशत्वमात्मनः सिद्धं न चैवं घटं न जानामीत्यनात्मन्यपीन्द्रियप्रत्यक्षेऽनुभवोऽस्तीति
तथात्वस्यापि स्वप्रकाशत्वप्रसङ्ग इति वाच्यं अप्रकाशपदार्थानामप्रस्य स्वप्रकाशत्वमापाद्यते घटत्वा
दिरूपेण तस्य प्रतीयमानत्वे प्रमेयत्वेन वा
गादिति अनात्मनि भासमानता प्रमाणाद्वा स्वप्रकाशरूपत्वाभावात् प्रमाणप्रवृत्तौ च तद्विरोधाज्ज्ञान
त्वाभावात् ततो भासमा नतामासमाने तेषां परप्रकाशेऽघटादावेव विरुद्धेतेन प्रात्मनीत्यर्थः आत्मन्यज्ञा
नस्य साधकप्रमाणस्य स्वप्रकाशत्वं साधकं तमुपसंहरति मामहमिति नन्वज्ञानसाधकप्रमाणेनाज्ञान
विषयस्य स्वप्रकाशत्वं साधकं घटादावपि स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्य नन्विति घटं न जानामीत्यनुभवबला
दनात्मनीव घटादावविशिष्टः घटादिज्ञानेऽविषयत्वेऽपि विशेषणज्ञानसाध्यविशिष्टप्रतीतिः विशेषण
ज्ञानं च प्रमाणेन तस्मिन्नत्यन्तं ज्ञाततामावात् भावेवात्मस्य विरुद्धे प्रसङ्गात् न च स्वतोऽज्ञातत्वं भ्रमात्
चेत्तर्हि तस्य कल्पितत्वमितिवक्ष्यमाणभेदेन तद्देशस्याचैष प्रत्येति घटस्वरूपप्रत्यक्षस्य कालत्वे प्रत्याच
ष्टे प्रत्येति स्पष्टमेवान्तरङ्गकं तद्घटादपरोक्तिकं अशुद्धीवाकारस्वतेव्यक्तिपदार्थं पदेचस्पष्टरूपात्मसादि

भवतीतिशेषः

प्रकृतं प्रदेशानि घटस्य विदितत्वं:

तस्यान्तःकरणविषयाज्ञानत्वानुभवस्याविशिष्टत्वादिति निरस्तं तदस्यानभ्युपगतेर्निर्विवक्षास्यानिरूपणादिति इत्यमर्थोऽय दार्थान्तरेऽप्यतिदिशति एवमिति अनात्मनेनैवेतिपद्मस्य लाभादेरात्मन इतिपाठेन फलमाह कस्येति प्रज्ञानात्म नि स्वप्रकाशत्वमापाद्यते मण्वात्मभिन्नो नास्ति आत्मनि च नदोषपाठेन सिद्धमिति तत्तु लभादेरनात्मत्वेन सर्वेन रोसिद्धः कथन्तस्यात्मरूपत्वमिति तत्राह तस्येति लभत्वाद्याश्रयः लभादेः अत्मलभायत्वमुकारस्योपपादेव विशेषोवेत्याशङ्क्याप्यन्तत्वलाभात्म्यर्थः ननु यदि शुद्धादिविशुष्मात्मैव न ततोऽन्यत्तर्हि आत्माकारेणानुभ वेस्यात् नाकारान्तरेण तस्याशक्तादिति शङ्कापराकरिण्यन्नस्मोनिरिति विशेषणमुपपादितमुपसंहरति

या अतद्इति तस्यापुरुषार्थत्वनिरूपणम् ह आनेरेति आनन्दादेश्चेति अज्ञानादिनिवृत्तोऽनन्यार्थः ननु चैद्विदनेव गेर्इतिवेउपाधिसंसर्गात्तानेदवेनस्वतरेति नेत्याह असंगइति असंगात्मा पुरुषइतिनिष्प्रनेरूपाधिसंसर्गा नास्तीत्यनेदेकस्त्रीहिरिति नन्वकाशात्मनोऽदुःखमपिसंभाव्यते न कथमेवेकस्तीर्णविरीतत्राह उदासीन इति अविकारित्वादात्मनोऽनेकार्थेषु किं तस्योदासीन एवास इति अनात्माकारत्वेनानिरूपणादिपाते अनादेति नन्वेकस्मिन्नपि शाकलेऽपि एक एव अन्यथाकारेऽपि ज्ञानमिति अज्ञानवशात्मतोपनेनवनेकैयोकाराइतितक

35 तत्त्वज्ञानादिनिश्चलः स्वप्रकाशोऽनिःस्वभावः आनन्दरूपोऽसंगोदासीनस्त्वात्माऽनाद्यनिर्वचनीया ४९
विद्यासंबन्धाद्नेकाकारेण भाति रज्जुरिव सर्पदण्डाद्यात्मना परमार्थतस्त्वद्वैत आत्मैवकेवलो विद्या ५०
ज्ञाननिवृत्तेरितिसिद्धम् आत्मापि सर्वसत्त्वे भावानुभासकत्वात् निरूपमविनाशित्वादुपादेयः कथं ५१

यमात्मनोऽनेकाकारतयाभानमित्याशङ्क्यैकाधिष्ठानस्यानेकभ्रमविषयत्वे दृष्टान्तमाह रज्जुरिवेति अथैव स्याज्ञानसिद्धत्वफलितमाह परमार्थतइति ननु परस्परविरोधेन प्रकारान्तरस्थितिरिति त्यागात् द्वैतस्यैव स्तुतोऽसत्वेऽद्वैतमेवात्मस्वभावइति वाच्यं तद्यपि न संभवति आत्मनोऽभावात्मकतापत्तेः द्वैतनिरूपणेन स्वभावत्वानुपपत्तेश्चेत्याशङ्क्याद्वैतमप्यात्मनोनस्वरूपमित्याह नाद्वैतमपीति किं तर्हि स्वरूपमित्याशङ्क्या ह विद्यापेति द्वैताद्वैतविनिर्मुक्त केवलशब्दार्थः आत्मनि वेदादिजगत्स्थानेवेकस्मिन्नपि अध्यस्तोऽसमस्का धिकरणसंबंधाद्ज्ञानतत्पादेरोऽनुत्पत्तेनन्वेदोवेदोवस्तुतोऽज्ञानाविषयत्वमस्तीतिवेदान्ताद्वापिनस्वप्रका शत्वेनदनुभवस्यान्यथानुपपत्त्यादित्यभिप्रेत्योपसंहरति इतिसिद्धमिति एवमाभासात्सर्वमिदंभातिस्यादर जेगमनत्देहेन्द्रियाद्यपुरुषार्थत्वात्मके आत्मनिप्रमाणसंवेदनेदृश्यत्वेनानात्मत्वप्रमाणभाव ३५
ननस्तुगतवन्नासत्त्वस्वप्रकाशत्वादिरूपतावरूपातिः पदेनस्यापिते इदानीमानेदमिति विशेषणेनात्मनि स्वाश्रितेपुरुषार्थरूपत्वनिरूपयिते सिद्धान्तिमतसिद्धात्मस्वरूपानुवादेनतस्यपुरुषार्थत्वमाहेत्यपति आत्मे ५२

अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं अवच्छेदकत्वं

तद्धेतुः चक्षुरादेरिति अयमर्थः चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां तावद्रूपादिगुणवत्त्वेव प्रवृत्तिः तत्संस्कारेणैव तेषां प्रवृत्तेः अनुमानमपि सामान्यादिसंस्कारेणैव प्रवर्तते अनु[illegible]मितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात् शब्दोऽपि विशेषवत्त्वेव प्रवर्तते शक्तेर्व्यभिचारपरिहाराय सामान्यादिविशेषस्यापेक्षितत्वात् उपमानस्यापि सादृश्यादिधर्मविशिष्टविषयत्वात् सर्वप्रमाणानां विशेषविषयनियतत्वमिति नन्वेवं तर्ह्यात्मन उपनिषद्वेद्यत्वात् निर्विशेषआत्मनि वेदान्तरसाशब्दस्य योगादिति तत्राह लौकिकेति लक्षणया निर्विशेषाकारस्य तु प्रस्थापकत्वात् इष्टसिद्धिरस्मानं प्रामाण्यमुपपन्नमिति भावः प्रतिः प्रमाणानि सर्वाणि विशेषवत्त्वेव नियतानि गृह्यन्ते चानिर्विशेषस्वरूपं तु सामान्यविशेषाद्युपप्रकारकाणि निर्विशेषवस्तुस्वरूपविषयस्थितमित्याश्रयतामीकारेण यस्तु ति तस्मादिति ननु तथापि सप्रकारकाणि निर्विशेषवस्तु तत्स्वरूपं न भवितुमर्हति अनात्मत्वात् घटादिवत् प्रमाणगोचरस्वरूपाभिधायकत्वापि लोके चाक्षुषेति ननु किमिति तद्भेदकधर्माहृदत्वाद्विलक्षणात् नेत्याह निर्विशेषत्वादिति घटत्वादिकं तद्भेदकं न निर्वीतिकार्थः किं तथ्याभासिरूपत्वे तु तदथ्यासिद्धिः नाशः सर्वज्ञत्वं तस्य प्रसंगा

चक्षुरादेः सर्वस्य लौकिकस्य प्रमाणस्य सविशेषवस्तुविषयत्वानुपपत्तेः तस्मान्निर्विशेषे सकलवादिसम्मतसाक्षिविषये स्वप्रकाशमाने वस्तुतत्स्वरूपमित्यवशिष्यते नहि आत्मनोऽभिधानेन वेति विवादोऽपि भिन्नत्वं च भेदकधर्माभावात् निर्विशेषत्वात् धर्मिप्रतियोगिनो रूपभेदारोपितत्वप्रकाशत्वेन तद्विशेषितस्य भेदस्य प्रमाणेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् तस्मात्स्वप्रकाशमानस्वरूपमेव घटादि ८ रिच्यते एवं पदार्थानां सर्वस्यात्मस्वरूपमेवेत्यनात्मा आत्मभिन्नो नास्त्येव कश्चित्स्वप्रकाशानात्मा पारि

त् घटस्याभिश्रितत्वेन कादाचित्कप्रकाशत्वान्मनस्यादि इति चेन्न आत्माऽप्यात्मधर्मोऽतिरस्कृत इति चेन्न तत्राप्यवच्छेदकधर्मेणात्माश्रयादिदोषात् तेनानिर्विशेषस्य वस्तुनः इति न भेदकधर्मोऽस्ति निर्विशेषस्य स्वभासमानस्य स्वप्रकाशमानत्वमित्यभिप्रायस्य बलेन तत्राह धर्मीति भेदावबोधमानेन भेदमात्रमवबाधयितुमलं तस्य धर्मिप्रतियोगिविशिष्टैकरूपत्वात् तावन्मात्रगोचरत्वेनात्मप्रतियोगिकत्वे ह्यधर्मिको भेदो न मानसिद्ध इति ह्यस्यात्मनः प्रमाणतोऽभिन्नत्वात् प्रथमभेदावबाधकमानप्रतियोगिनमात्मानं प्रतीत्य च तस्यापि भासयतोनिनकेयसात् उभयोरपि स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारादित्यर्थः नन्वेवं घटात्मनोरभेदे किमवशिष्यमाणं नियामकाभावादित्याशंक्य सर्वपदं घटादिसमात्मतिरिक्तानां प्रमाणानामिदम् सर्वस्य प्रत्यगाभिन्नस्य घटादेनात्मस्वरूपतस्य विधेयतया प्रतीतेरात्मैवावशिष्यते न घटस्याभिन्नत्वोपसंहरति तस्मादिति आत्मन्यज्ञानतादात्म्यभावापादितत्स्वप्रकाशमानसाधकत्वं हि घटस्यापि स्वप्रकाश

नापरिच्छिन्नो यस्मादाह न चेति परिच्छिन्नत्वहेतोरप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याह आत्मत्वादिति परिच्छिन्नत्वेप्यात्मत्वं किं न स्यादित्यापत्त्या तत्त्वमशक्यत्वमाह आत्मा हीति वस्तुकालदेशैरपरिच्छिन्नत्वादात्मन इत्यर्थः तत्समर्थं वेदव्यासो क्त्याद्युपयति यतः श्रुतिरिति यस्मादर्थप्रत्यक्षः स्वः सर्वरूपेण स्यात्तत्र स्वात्मनात्मनो निरवशेषत्वं तथा व्याप्ता तोन्यात्मा यस्मात्सर्वत्र प्रसिद्धोऽप्रज्ञानकार्यानेकानात्मनोऽज्ञानवशात् स्वात्मस्वरूपभूतत्वेनावानस्याद्यात्मे ह घटादयश्चेति यस्माद्विषयान्विषयाभिसम्बद्धो हन्तेति प्रकाशयति तस्माद्व्याप्नोत्याह यद्वानीति यस्माद्व्याप्यनिरूपणं यदनेन श्रुतेनस्य तनतो नैरन्तर्यं भावाऽवशिष्टमिति स्वस्मिन्नेवनान्यस्मन्नस्यान्यान्मनोऽभावात् तस्मात्सामान्येनातनोत्यात्मा सामान्यफलोदितं तत्स्वरूपावशिष्यमिति नचात्मव्याप्तिरिकं वस्तु केन स्यादात्मनोऽत्र स्वरूपभूततया वशिष्यतिरेवस्तु तेनाभाव इत्याह यत्तु यस्येति तथा चापरिच्छिन्नत्वस्वरूपासिद्धे न तस्यात्मा नित्यः अपरिच्छिन्नत्वात् व्यतिरेकेण घटादिवदिति सिद्धे अत्रानुमाने व्यभिचारशंकते व्यापकस्यापीति गगनादेरस्याप्यभाववत्त्वं भावेन परिहरति नेति गगनादेर्व्यापकत्वाभाववत्त्वे व्यापकस्वरूपमाह सर्वेति नन्वसर्वसम्बद्धत्वेनासर्वसंयोगित्वे तत्र गगनादावप्येवमित्यत आह सर्वस्मिन्निति नन्वाका

नचापरिच्छिन्नत्वादस्मान्नित्यत्वमनुमेयं आत्मत्वादात्मा परिच्छिन्नः यतः श्रुतिः यस्मा
ति घटादेर्यद्वृत्तिविषयानित्यं यद्यास्य संततोभावत्वसत्त्वमात्मनि केवलं तं व्यापकस्यापि
गगनादेरनित्यत्वं हि दृष्टमिति चेत् न व्यापकत्वं तस्य विज्ञानात् सर्वसम्बद्धत्वं हि व्यापकत्वं सर्वस्मि
न्सर्वात्मना सम्बद्धत्वमनन्तं गगनानामधिष्ठानमिति यावत् न तस्य नान्येन सर्वात्मना व्याप्यते
व्याप्यस्वरूपासम्बन्धसमाना व्यापकस्वरूपविनिर्मुक्तस्वस्वरूपाभावात् अन्यथा सर्वात्मना व्याप्य

घटादेरपि सर्वस्मिन्सर्वात्मना सम्बद्धत्वं वदनेकनिरवयवत्वेनैकदेशेन सम्बद्धत्वाभावादित्यत आह गगनानामिति अनेन गगनादेः परस्परं व्यभिचारिणः अधिष्ठानस्य यत्र ननु व्यभिचार्येव व्यभिचारित्वस्याधिष्ठानेन किं न स्यादिति तेत्याह न हीति अन्यत्र घटादिरन्येनात्मना घटादिना सर्वात्मना नेः व्याप्यतया व्याप्यते सतां किं यतोऽश्रुतेर्न हीति याजनात्सर्वात्मना व्याप्यस्याभावे हेतुमाह व्याप्येति व्याप्यस्वरूपतोऽसत्वस्यादित्यर्थः सतां द्वयस्य केवल योगादित्याह व्यापकेति व्यापकस्य स्वरूपं स्वरूपतां तया विनिर्मुक्तस्य व्याप्यान्तर्गतस्य घटादेः स्वरूपस्याभावात् तथा च यस्य युक्तं सत्यत्वं घटादिव्याप्यस्य तदेव वस्तु सत्स्यात् न व्याप्यमिति नन्वव्याप्यस्य व्यापकत्वयुक्तं सर्वस्वरूपसत्तान विरुध्यते देशेन नवै व्यापकस्य तत्र कदेशसम्बन्धे तिष्ठ व्यवच्छेदमपेक्षितमित्याह अन्यथेति यस्मिन्नेकदेशे व्याप्यस्वरूपसम्बन्धस्तस्मिन्नेव देशे व्यापकव्याप्तिरवलितं वा अथोक्ति चेत् किं व्याप्यसन्तया व्यापकसत्त्वमेव तत्सम्बन्धव्यवहारो प्रपञ्चैर्नानालिङ्गैरनतर्हि सर्वात्मना न व्याप्तिः सिद्ध्येदिति नान्यदन्यस्याधिष्ठानमिति सर्वाधिष्ठानमात्मैव नेतरगगनादिरित्यर्थः

36

साधनत्वेनत्वस्य संपन्नस्याधिकारिणोपमुपादेयः पुरुषार्थः कथं भवेन्न कथंचिदित्यर्थः उपादेयत्वे हि साध्य
त्वप्रयोजकं न चायं साध्यः तत्र तस्य नित्यत्वादित्याह नित्यइति नित्यत्वासिद्धमाशंक्याह अविनाशित्वादिति
एतच्चाप्यपार्थविध्यमिति स्थलकारः यदेवं न स्यात्किं न स्यान्नित्यत्वमित्याशंक्य स्वरूपासिध्यारूपयति आत्मेति
आत्मत्वसाधारणविशेषणरहितत्वादात्मानमात्मा व्यापकः स्यात्पर्यः तावतापि कथमनित्यत्वपरिहारो वा नत्तु४
पदेशो कालानवमतेः नित्यत्वदेशानादित्वेनेत्याह सर्वेति सर्वेषु सर्वात्मना सर्वदा जगदधिष्ठानमिति पा
वत नवा कालजगदधिष्ठानत्वस्यात्मानवच्छेदवत्त्वभावात् तत्रप्रसंगापादानत्वाज्ञानितेन नवा कार्यम्
स्यः नत्वात्मजडत्वाकुत्रचित्प्रसंगापादानमिति तेनाह भासेति भानुवत्वभासकः भानुभासकः तथा
चैतन्यानावभासकत्वमिव सर्वभासकत्वेनापेक्षानुप्रयुक्तत्वरहितेन तत्स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः नत्वात्मानमाह उ
चानइति स्फुरणेतिशेषः अर्थात्तत्प्रयोजनत्वादात्मा कर्तृत्वे ज्ञानेन पुरुषार्थतमातिप्रति नन्विति विशेषो
विरतः वैराग्ये हेतुमाह अनुशयेति विषयदोषदर्शनेनेत्याह अनादीति तेनैव ताह्येयाभ्यधिकारिणः
किमित्यात्मनो पादेयत्वमाह परमपुरुषार्थेति एतदेव स्पष्टयति सम्यगेति वहाम्यानुमत्यानेन
नन्वैहिकामुष्मिकसकलसांसारिकसुखेन साधनकलापातु भवस्थानादित्वसंचितपुण्य
निचयेनविनकस्मस्तस्यप्रणविषयदोषदर्शनात् तेहेतुःतस्य परमपुरुषार्थकामिनो
मुमुक्षोः कथमनुपादेयःस्यात् नत्वस्य परमात्मानित्यः विनाशमात्मनोऽप्याह तत्रात्मा
त्मविनाशस्य स्वहीनमप्रकाशत्वात्तत्समकालग्राहाभावात् ग्राहकाले ग्राहकाभावात्
रूपार्थइतिभावः नन्वनित्यसांसारिकसुखवत्पित्राहनलतु इयत्तादिप्रमाणत्वान्नित्यमेनत्विताहादि
नाधानोकलितत्वात् कथं तापादयते साशंकानिराकरोति वदतीति त्यागुणादेश्वरानिराकृतितज्ञप्ता
हिना तत्रपक्षात्मानित्यत्वं मावितस्याप्युपादेयत्वमेवेति वावदतीनानुपः नित्यत्वात्मास्याविनाशित्वा
त्मकारणत्वेन तत्स्वरूपासिद्धः आत्मविनाशस्य तत्समग्राभावेन इतिरूपप्रमाणाभावमिहेत्याह
विनाशेति समवायिकारणनाशेन वा असमवायिकारणनाशेन वा द्रव्यनाशसमर्थः परिहृतेन चाका
शस्यात्मनः समवायिकारणसम्भवे तदाद्ययहानिष्टुव्यवाहारवत्त्वादिति प्रागभावेभिति ननुकार्यदर्शने चेद्येव
हि सामग्र्येक इत्याह इतिनेत्याह आत्मविनाशस्येति यथा वा तदुणप्रादेश्वरति ग्रहणेति हेमात्सैनाका
लेप्यात्माभावाः ग्राह्यः ग्राहकालेप्यात्माविनाशकालेप्यात् कस्मात्मनोःभावादिति नचात्मनात्मनात्मस्य
त्मनोऽभावोऽङ्गीकृत इति सोऽपिने ग्राहकत्वात्मनोऽभावादुत्तरमभावप्रत्यङ्गीकारप्रसङ्गात् किंचतदु
हल्ले प्रत्यक्षमनुमानं वा नाद्यः अन्यात्मनोऽन्यात्मानं प्रत्यनीद्रियत्वेन तत्कालीनयोग्यसमवायभावस्य स्वीकृत
मत्वाच्चतादृशस्य संसर्गाभावप्रत्यक्षस्य योग्यप्रतियोगिकत्वनियमात् यंड२

नेनदुःखाभावज्ञानेपिदुःखविशेषणत्वनाशनियोगिकेननविशेषः तस्मान्निर्विकल्पकेहेनवैशिष्ट्यानवगाहित्वा
तद्दोषनिरासाह इच्छाजनकस्यानिर्विकल्पकेपि[illegible]निर्विकल्पकमिच्छाजनकत्वमत्रन विषयप्रकारेविशेषणभासक
त्वात्विषयस्य[illegible]ज्ञानजन्याहीच्छा[illegible]विशेष्यत्वे: नोहिविषयस्य[illegible]वगाहित्वात् ज्ञाननिर्विकल्पकं फले
वैशिष्ट्यानवगाहित्वात्तत्त्वमाह सविकल्पकत्वेति अन्नदुःखाभावज्ञानेसविकल्पकत्वाधिकरणस्यदुःखाव
च्छेदेनेत्याह दुःखेति अभावज्ञानस्यविशिष्टविषयत्वेनेत्यादि दुःखविशेषणाविषयत्वादित्यर्थः नन्वि
पापानिच्छाविषयत्वात्तस्यापुमर्थत्वे[illegible] ननुदुःखानुत्पादेपिनिष्ठानेद्विष्टोपायताकत्वे विषये [illegible]
व्याप्यापत्तेरिति नेत्यादिना नहिसुखविशेषणाविषयेच्छाया: सुखमेकदेशः विषयत्वाभावादित्यर्थः ननु
मात्रपुरुषार्थः[illegible]निष्ठविषयित्वेनिर्विकल्पमात्रेच्छा[illegible]देशनाभावइतिचेत्
[illegible]नुपादेयत्वेइच्छाविषयतापि
विशिष्टत्वाभावादित्यर्थः[illegible]
[illegible]

इच्छाजनकस्यज्ञानस्यसविकल्पकत्वेनदुःखाभावोविशेषणंदुःखविषयत्वात् विषयैकदेशइतिचे
[illegible]इच्छाविषयविशिष्टस्वरूपमात्रमनुपादेयत्वेन[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ननु तथाप्यात्मनो न सर्वाधिष्ठानत्वं ज्ञेयत्वेनाज्ञाततायोगात् ज्ञेयत्वं च सर्वज्ञस्य सर्ववेद्यत्वादिति तत्राह नचेति स्वयं
प्रतिभासत्वं साधयति सर्वेति सर्वज्ञात्मभास्यत्वेन च कथमात्माभासिपि तु प्रकाशते नहि हेदः अदीपभासप्रतीतिप्र
कथं तेन तस्मात् स्वप्रतिभानमेवात्मेत्यर्थः । यद्यपि तत्पथ्यात्मा तथापि तत्साधनानां केदितत्वादुपादेयत्वमिति फलं
तथापि तस्य पार्थत्वं संभवतीत्याशङ्कयति तथापीत्यादिना आत्मानुपादेयः स्वतः स्वाभावत्त्वात् इ
त्यादि चेदत्यर्थः । सिद्धान्ती साध्यमाशङ्कयति नन्विति यच्चोपादेयत्वं विकल्पपराकल्पं विकल्पयति यदीति
त्यादिना अविषयत्वमिति चेदिति । एतदेति एतेन स्वरूपं तिसाध्यविशिनष्टि विज्ञेयत्वमेवेति स्वतः स्वाभावत्वात्
मात्रमित्यर्थः । संभावितपक्षान्तरसंग्रहायाह अन्यदिति आत्मनः कार्यापरविषयत्वमात्मनिवर्तते । सिद्धान्ति
भिन्नपक्षीकृतपक्षः पक्षोक्तः । किं यावत्येव हत्वादिभिरात्मनि नाकिं स्वात्मनः तीक्ष्णप्रत्यायप्रत्यय
नायहत्यादिना तथा चानुमानेन सिद्धसाधनतेति भावः । किंच नेदमनुपादेयत्वं लक्षणं लक्षणे स्वतोदोषात्

न च कालदेशवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्मनि प्रकाशतेन रूपेण भागवतस्य प्रतिभासमानत्वात् सर्वज्ञत्व
वभासकत्वेन स्फुटतोऽप्रसिद्धत्वात् नमवभानमनुभातिसर्वं तमवभासात्सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । तथा
पि स्वतः स्वाभावेन त्वादनुपादेयत्वमेव नत्वनिमित्तमनुपादेयत्वं यदा चाक्रियाविषयत्वं इच्छावि
षयत्वविरहो वा स्वत्वेति साध्यविरहो वा पक्षान्तरेष्वपि स्वतः स्वाभावेन स्वत्वावशेषत्वमेव वा अन्य
ज्ञानाद्युक्तापत्तेः स्वतः स्वाभावेनारम्यानुपादेयत्वापत्तेश्च नहि स्वत्वादयः स्वाभावा वा यदा न
क्रियाविषयीकृतानि नहीत्यत्र इच्छानिवृत्तौ परस्पराणुपादेयत्वापत्तेः । तथानुपलब्धिनो विषयत्व
एवमेवेति चेत् न दुःखस्याप्यनुपादेयत्वापत्तेः । ज्ञानविषयस्येच्छाविषयत्वात्
तादिति इत्याशङ्काह स्वेति तत्पक्षान्तरे प्रथमपक्षे नहीति इच्छाविषयत्वविरहो यत्र सोऽनुपादेय इति
द्वितीयपक्षे दूषयति नहीति यदीति परस्परविरोधेन अकारणसंगमनिरिति न्याया इच्छाविषयत्वानधिकर
णस्यानुपादेयत्वे इच्छाविषयत्वमनुपादेयत्वमपि वस्तुतिरेकत्वादिरुपपत्त्याभावो विरोधो वा विषयस्य उपादे
यत्वमुच्यते तथाभूतत्वादिति विषयत्वे रूपमात्रं वा या चान्यतमा इवे नेहेनमाह इच्छेति द्विता यद्युत्पादयति ता
न्यानिति तत्रापि सर्वे वेदनीयपायादिनिच्छाविषयत्वावान्तरोऽपि उपादेयः । अनिच्छाविषयकदेशः अथवा इ
च्छाविषयविशेष्यमात्रमिति तत्राहनिरोधे नेति हेतुमाह दुःखेति नत्वदुःखे वा विनेच्छानितीकाया
कृतमन्यदाह ज्ञानेति दुःखाभावत्वावच्छिन्नं पार्थतया सर्वे हि दैन्यतादुःखेदैन्य पावानयोरविषयीकृतमेता
वेनमर्थमिच्छाविषयीकरोति ज्ञानेच्छाकृतीनां समानविषयत्वनियमात्

वे॰ प॰ टी॰ ३४ आत्मनि दुःखाभावत्वोपलक्षणं स्वत्वोत्पत्तेरिति ज्ञानसुखयोरपि चरमोत्पन्नमते नचेति आत्मानन्दत्वेन दुःखाभ्यः
पत्वादीकापाव विनष्ट यद्वा आत्मानन्दत्वेन दुःखविषयज्ञानाजन्यत्वात् यस्य सुखत्वविषयज्ञानजन्यत्वात्
प्रतिपन्नस्ते त्वमित्यर्थः आनन्दत्वाविषयप्रतीत्यः जन्यत्वेऽपि सुखरूपत्वात् न स्यादित्यत आह सुखेत्यादि न तन्न्याय
स्त्रगादि विषयज्ञानजन्यत्वे नियमादित्यर्थः अन्यथेति तदजन्यत्वे इत्यर्थः तदर्थं नचाप्यसुखत्वोर्थे न चानन्दपादा
ने स्त्रगादिविषयोपादाने नित्यत्वं स्यादित्यर्थः न तत्कार्यार्थे कारणमुपादेयमिति पाशो व्यर्थः इत्यर्थः भविष्य इति नन्वसौ
पादानप्रसंगाद्विति जन्याजन्येति जन्याजन्यत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासात् सुखात्मनोर्भेदस्तादात्म्यानुपपत्ति
रित्यर्थः नन्वस्तु जन्यत्वमसिद्धं तस्याकार्यत्वात् कथं नेहि सुखार्थी स्त्रगादि उपादत्ते कुतो नित्यत्वात् कार्यत्व
सर्वथा पतितेत्याह नचेति तेन उपादानस्त्रगादेरित्यर्थः नन्वनित्यत्वादितिहेतुरनुपपन्न सुखमिति कथमनुपपत्ति
प्रतीतेरुक्तत्वाद्धेतो साधनोपादानमन्यथासिद्धमित्यर्थः किंच सुखात्मनोः सर्वथा समवायाभावान्न यागत्वा
साधनत्वेऽपि साधनोपादानं न तेषां न स्यात् तेषु नित्यत्वेनाजन्यत्वादित्याह सुखात्मनोरिति द्वितीयत्वमाह न
नच सुखात्मकत्वे स्त्रगादिविषयज्ञानाजन्यत्वात् सुखस्य च तज्जन्यत्वात् अन्यथानुपपत्त्यापादा
नानुपपत्तेः तदुपजन्यत्वेऽप्यात्माभेदानुपपत्तेः नच सुखस्य सर्वथा पूर्वत्वेन जन्यः सर्वेषाम् ज्ञानमितिप्रतीतेः
सुखात्मनोः सर्वथा समवायप्रयोजन्यत्वात् नचसात्म्यः सर्वदा स्वतेत्रे सुखेन्द्रियग्रहणमित्याह यागो
क्रियते तथा प्यात्मनादात्म्यापन्नस्य नित्यत्वसिद्धेर्वैषाकारात् किंच सुखात्मनोस्तादात्म्यग्रहणम्
मितिप्रतीतिप्रसंग नचेतदस्ति तस्मान्न सुखदुःखाभावान्यतरानुपादेयपक्षात्मा
वेति अप्रामाण्यं स्वतस्त्वं स्वतस्त्वं ग्राह्यं हि सर्वदा स्वात्मा सर्वदा प्राप्तिमुक्तनत्वमाह स्वतेति प्रमाणेनास्ति ति न
सुखात्मसंयोगसाधनोपादानमन्यथासिद्धमित्यर्थः नन्वस्तु नन्वेति नित्यत्वेऽपि सुखस्य प्रमाणानित्यमानेन
निश्चितमात्रत्वाधिकरणप्रतीतेः यथापि च ग्रह नित्यस्वरूपमात्रप्रतीते नापेक्षवार्थः सोऽपि यदि तत्कथं नानो
प्रमाणासिद्धेत कथं तन्मात्रमात्र कार्यान्तरमाह तथापीति सानन्दात्मानन्दनित्यत्वे किं तास्मिन्नुपादानं स्यात्
नावस्थिति नच सुखत्वादिस्वरूपापेक्षितुल्य देशसामानाधिकरण्ये नात्मना तादात्म्यापन्नस्य सर्वदा स्वात्मा
दात्म्य एवचस्वसिद्धादित्यर्थः नन्वेनमिह नित्यत्वाद्वेद्यसिद्धमात्मनः सुखपतीतावस्थान्तरमात्रप्रतीतिप्रति विषया
दितिचेत्तन्नेत्याह कथमनन्तविरोधं न प्रतीयोगपत्यसंयोगसंसारपरत्वाद्भवत्यत्याह सुखमिति कोऽपि प्रतीयादितिहेतो ३७
तस्माह किंचेति यस्मात् सर्वाः प्रवृत्तिमिवात्मन् सुखदुःखाभावान्तात्मकत्वे सिद्धे तस्मादुपसर्जनत्वेनोपादेय
एवात्मेति सिद्धमित्यनुपादेयत्वसाधकमनुमानं निरस्यति तस्मादिति आत्मानुपादेयः सुखदुःखाभावे
तरत्वात् घटादिवदित्यनुमाने अतिरेकस्वत्वादिवदित्यर्थः

न्यत्वं॥

नन्वसत्त्ववादः स्वभावो वा ग्राह्य एव ननु कथं तस्योपसर्जनत्वं इति तत्राह सत्त्वेति ग्राह्यत्वेन स्वभावस्य रूपतापरा चेत्यर्थः
इति ननु स्वभाववादिनः इति भावरूपत्वेनेति स्वरूपासिद्धो हेतुरिति सोऽयं शङ्कितमालम्ब्येति निःस्वभाववादे नन्वे
वं प्रतीतिः स्वनिरूप्यात् स्वप्रतीता वा विज्ञानमात्रतानात् तेनोक्तः स्वनिरूप्यमाद्यावयवात्मेति ननु ग्राह्यभिचारी
त्याग्राह्यमित्यादिना स्वनयनस्य स्वरूपात्मन्यसत्त्वात्मानभावः तेनोक्तः स्वभावात्मकत्वेनाप्यसत्तानिक भिन्नत्व
न सर्वेति शून्यत्वे परत्वात् स्वग्राह्यनिषेधानेति नेति तेयते ग्राह्यत्वेन स्यात् विज्ञानत्वेनात्मतान अन्यथा व्यतिरेको ना
स्वप्रत्यात्मतापतेरिति द्वितीयविनिरस्ति नचेति ज्ञानानामुपपत्तावित्यर्थः नच ज्ञानानामुपपत्तेः शून्यस्यापि तत्र इत्याह
नचेति शून्यत्वेऽसत्स्वभावः नचस्वभावस्याप्यभावे विनाशे इति स्वभावस्याभावधर्मास्वप्रतीतेर्ना इति हेतुमा
ह स्वभावस्येति ननु यद्यभावान्नभावानाश्रयः स्वात्मत्वं तथापि स्वभावकत्वनपात प्रत्यनुरिक्तस्वस्थिके विरुद्ध
स्वभावसिद्धिः शक्यते ग्राह्यविनाशे तर्हि यत्र स्वनयोगाद्यपि तत्स्वभावे स्वग्राह्यविषयः सिद्धान्ते तावत्स्वस्य
ग्राह्य चेत्तर्हि तद्भाव इत्याह तर्हीति द्वितीयपक्षस्याप्यत्र तर्हीति सर्वत्रेनेत्याकारस्याप्यभावादिति भावः अथ
स्वतन्त्रः स्वभावेनस्वग्राह्यस्याभावरूप तेनोक्तः स्वभावानात्मकत्वात् सर्वस्यात्मकत्वेनोक्तः स्वभावात्मकत्व
मप्यसत्तेति चेत् तद्विज्ञानात्मतात् नचशून्यविज्ञानेनचविज्ञानेऽप्यत्र स्वभावस्यभावधर्मत्वात्
तदपत्तेः ग्राह्यस्य धर्मधर्मिभावरहितेन तद्वत्स्वरूपस्याधिष्ठानेनाचा तर्हि निरधिष्ठानाभ्रमोऽपि
स्यात् शून्यवादेन तर्हि शून्यस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गः सर्वप्रतीतेः यानन्यत्र ग्राह्यत्वेन सर्वस्य प्रतीतेः किंचसर्वं
स्वात्मनि ते ग्राह्यस्याधिष्ठानत्वं स्वमेव सिद्धं चासत्त्वेनावतिष्ठते शून्यस्यात् तर्हि शून्यत्वेन तः सि
द्धेति अन्यथापरिभाषामात्रत्वापत्तेः तस्माद्भावरूपत्वात् स्वभावानात्मकत्वे
नसत्त्वपक्षे तद्वाच्यमित्युक्ते न तर्हि शून्यात् स्वरूपाधिष्ठानमनुशून्यमेवेति नायं शून्यतायाः कल्पितत्वप्रसङ्गा
त् अधिष्ठानेऽपि स्वकल्पितत्वात् द्वितीयपक्षे तत् शून्यमेवेति ग्राह्यस्यापि अधिष्ठानानुगत तत्पातत्वात् त्वन्नु
नोपलेन तत्सत्यत्वे शून्यानुगति शेषे ग्राह्येन तस्य स्वतन्त्रप्रतीतेरनिरूपणात् तर्हि स्यादिना किं चतुष्कस्य सर्वस्य
स्याधिष्ठानत्वकल्पितेन ग्राह्येन स्वप्रतीति वा स्यात् ते स्वाधिष्ठाननात् साक्षात् तेनः परतो वा प्रतीत शून्य
परस्य सर्वस्य कल्पनात् ग्राह्यसिद्धः सिद्धा वा कल्पितत्वात् तेः तस्माद् तर्हि शून्यत्वादिनिरस्याह किंचेत्यादिना नत्
शून्यस्य तत्परत्वे सिद्धान्त कोऽयं तत्राह तर्हीति ज्ञानानात्मकत्वादित्यर्थः अन्यत्र तर्हि स्वप्रकाशत्वापत्तेः तस्य
ज्ञानात्मकताविरोधेनाप्युक्तलक्षणोऽस्त्येव तदुपपत्तेरिति चेत्तत्राह अन्यथेति स्वप्रकाशत्वान्न स्वतन्त्रयोग्यत्वे स्व
शून्यमिति नामकरणे परिभाषामात्रत्वं तत्त्वतः शून्यभावरूपत्वादित्यर्थः पदार्थविदेवस्य शून्यस्याधिष्ठाने
नसर्वत्र तर्हि स्वाभिचारितत्त्वं स्वग्राह्यत्वेति सिद्धो भावरूपग्राह्यत्वेति उपसंहरति तस्मादिति भावत्वावस्था तस्य

वे॰ म॰ टी॰ ३५

ननु स्वर्गकामस्य लोकस्य न स्वर्गस्य सकलपुरुषालोकात् मात्रादित्मपुत्रके स्वर्गस्य सकलजनग्राहकार्येवादस्य यत्नः तेन सं
भिन्नमित्यादेर्वि धूमानस्नात ननु श्रुत्यैकान्मात्रादिलस्य निवलाभात्मभूतानुमानात्पुरुषार्थमाह इत्यादेरपूर्वात् ननु आह
किं वेति ऐहिकं विषयजन्यसुखं स्वर्गादि सर्वं सापेक्षं स्वर्गादिलक्षणं स्वर्गादिसाधनेषु स्वर्गादियागादि च स्वर्ग
इत्यनेन सम्यक् ननु परमपुरुषार्थकामेन मुक्तिर्वसेयतया स्यनेति ननु आह श्लोकेति केति वेदमात्रसिद्धा ननु लोक
लोकोऽस्तु अनुभवेन नाशसिद्धः शास्त्रेण नाश्यं सिद्धप्रयुक्तेन नश्यात्वप्रसिद्धं स्वर्गादिस्यागेन लोकाः श्रसिद्धं प्रकृष्ट
धर्मसुखिष्यवहारच्यादि हे कर्णत्र न पुरुष इत्यभाव ; निर्विषयमिति विषयः स्वर्गस्वर्ग्व निनादेः निर्गतो यस्मा
मातुलान्निनमित्युः : किं च श्रेयसे वेन मयो विद्वेनांके मन्थ्यं च तेन अहे हि निस्मायादेयते नलब्ध ग्राम्य मात्मानं मुख
त्वयेन मस्म श्रमात् नेपादेषु श्रेयकसत्ते प्रयोगाद्यैकि मिति निम्न मतेऽप्रमाणत्वं नमीनत्वात् ग्राम्यागत्वादिष्वहं निरा
नाः पुरुषार्थेन साध्यमानो स्याह किंचेति नन्वप्रहृत्नि मात्रेन प्रमाणप्रमाणत्वसत्ता याचवग्रहेते : प्रमाणतान्य

किं च किं मम लोकोऽस्तु : येनैहिके पारत्रिके च सकलसाधनेषु सर्वेषु पुरुषार्थीयमित्यस्याऽऽनन्दस्वरूपस्य चयोत्पत्तिः
तु : तज्ज्ञानेनात्मानुभवसाक्षात्कारलोकेन पुरुषार्थी यमात्मानं न हि तं ब्रूते नार्थः स्यात् तथा च
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् विविधयमात्मममहं १ किं च प्रयत्नात्मा
पुरुषार्थः स्यात् कर्पनतापयनलक्ष्यमात्मानं भये त्वैव यिकस्य वेलो भावनं कामनार्थीय मिश्रं प्रयागादै
ते प्रामाणिकेः नच नेत्रेभ्यो : प्रामाण्येन नष्टं तु भोद्दतां नलोके वेचनानां वेदवचनात् दर्पि मानिक
कल्पनीया तेषु प्रयागस्मरणं श्रुति कृष्णपुरुषहता धुत्रः त्वाभावगृहीतमस्मिन् पत्तेऽरति नर्सवेजनेने नानि
मनसिमेवोपादेयः कः : प्रयोयः : स्वतः : त्वामावृयोस्वनस्याध नानां वेऽवकलेन ग्रहेते तु गौ हरस्त्वाहौ
नामुपादेयतस्या विनिगनवात् नन्वैहिकामुष्मिक सकलस्व वेलस्याध नज्ञानस्य पेत्य केवलमात्मा न

यानि इसमात् न चाप्रमाणमस्ति आत्मा हन्ननिषेध विरोधाहुत्र तस्मात्स्पष्टेन दिग्पाशं क्याह नचेति न केवल
प्राक्षु मेवाज्ञाते मोदके किं न लोके तु मोदनमोपिसग्टहीतमविद्याह : न चात्महननं निषेधशास्त्र विरोधः तस्मा
त्सर्गेह्यात् एतस्य श्रुत्यागादिस्मरणत्वस्य स्वपवादत्वाने नष्ट प्रिद्विरोध इतिभावः तस्मादात्मानं पुरुषार्थः किं
तवैषयिक सुखेन स्थितेऽत्र : त्वाभाव स्यापि लोकं प्रहृत्यैवोत्साय त्व्याय पुरुषार्थं तामाह ऊपैति श्रुतात्मैव पुरुषार्थः
इति निद्धयति नमाकांक्षाभुन्यायपयोन नाकिमिति नष्टं नान्त्यकत्वाविशेषाद्रु : वोदिकमपि पुरुषार्थ इतिनन्याह सु
विस्मादिना नन्वैहिकामुष्मिक सकल नसाधनस्योपादेयत्व मविनीनमिति पदं विगासनतत् किं यामगात्मपरी
कारणं वा नाशः : यामनः विगीनस्याकिं चिके ज्ञानात् परीत्य कारणमिति चेत् तन्न ऐहिकामुष्मिक सर्वोदिपरित्यज्या
त्ममात्रोहेशेन श्रवणादौ प्रवृत्ते विगनायोगादि निषेधकत ऐहिकेति श्रवणादौ प्रवर्त्तमानानपरीक्षिकार
निषिविहरति नदस्मादिना

म॰ ३५

39

ननु हेतत्वस्तु मास्तु चानुपादेयत्वरूपं साध्यमास्तु तिर्किं विपक्षे बाधकमिति तत्राह न चेति हेत्वभावे साध्यमेव
न स्यात् नो हि सत्त्वदुःखाभावाभ्यामन्यः कश्चित्पदार्थः पुरुषार्थोऽस्ति येन तत्र व्यभिचारोऽपि स्यात् हेतोः साध्या
गमकत्वात् उक्ते हेतुमत्यप्यात्मनि दृष्टौ ते साध्येन सिद्धो हि त्यागात्मनोऽनुपमत्वपादेयत्वाभावात्तत्रैव व्यस्तोऽस्य
र्थः तत्र साध्याभावे हेतोरेव न स्यादिति हेत्वभावापन्ने विपक्षे बाधके नाभावः अस्तु नाम त्यागात्मन्यनुपादेय
त्वे साध्ये शान्तत्वमुपाधिः न च साध्यव्याप्तिः दुःखाभावस्यात्मनस्य साध्यानुपादेयत्वाभावेन पुरुषा
र्थेन व्याप्तत्वात् तेनानभवेदो वा हेतुः साध्य इति तेनाह न चेति प्रयोजकं वा भवति ग्रन्थः नपदे शान्तत्वं पदेतत्
मुपाधिः श्रवणमात्रमात्मोऽविज्ञापते कथं नर्हि तेनोनुस्मृतान्तु भावेनेनाभिप्रेत्य उपाधिः तस्य बाधोऽज्ञान
त्वात् न च तथाप्यत्र नेवाधास्ति लोके शान्तमने पुरुषार्थत्वेनोपादेयत्वप्रत्ययाः स्वप्रतीत्युपमानत्वात् इत्याह न
त्विति न च गत्यात्मनेऽनुपादेयत्वं लोके वाच्यं शान्तमात्माभिज्ञानामपुरुषार्थत्वात् न च मुक्तावादिके पुरुषा
र्थः परसाधारणं न्यायानापत्ते शान्तोऽपि नत्वेति चेत् ताहात्म्यपुरुषार्थत्वापादकं हेतोरिति तत्राह सत्त्वमेस्या
दिति अयमत्रापायः नैरूपार्थ्ये विवक्षितः पुरुषार्थत्वानुपादेयः सपक्षे चेतथा व्यवहारयोग्यः सत्त्वदुःखाभा
न चानयो भवः पुरुषार्थोऽस्ति येनात्मा सत्त्वमनुपादेयः स्यात् न च त्वात्मनेव परमपुरुषार्थत्वात्प्रयोजकं न
च लोके व्यवहाराभावात् हेत्वसिद्धः स्यात् दुःखमभ्यटिति शान्तात्मसद्भावेऽप्ययं सत्वदुःखाभावानुपादेयकाम्यमान
त्वात् न चात्मा समस्त्यादिति कामनास्ति न चाकाम्यमानः पुरुषार्थः न चायमलौकिकः पुरुषार्थः लो
कव्यवहारानुकूलत्वेनैव वेदे पुरुषार्थत्वेनोपादानात् अन्यथाऽलौकिकत्वे तस्योपादेयत्वप्रतिपत्तेः स्यात् ९
वस्तु तथा न चात्मसत्त्वविधिना वेदवेनोन्नत्यानपुंडाविति वाच्यं शान्तमनः सत्त्वदुःखाभावो ग्रन्थोऽधिकरणेन तयाकारकता
त्कारकस्य चोपसर्जनत्वेनैव वस्तुतोऽनुपादेयत्वादिति नन्वात्मविशेषस्यादिति कामना शान्तस्य त्वविशेषापत्ते न तत्र सत्त्वदा
त्मापि द्विपद्योऽस्तु किमिति पाधिकत्वं तु काममस्तित्यत्राह न चेति सत्त्वानुपादेयत्वे वेश्यात्मनि कामनायामदृष्टभा
तेऽनुपादेयत्वमस्ति नत्वात्मनः सत्त्वादिकमेव काम्यमानत्वात् पुरुषार्थोऽनुपादेयः प्रत्यर्थः न त्वात्मलाभानुपदेश
ते शान्तकामस्यात्मनो विलक्षणात्मनः काम्यमानत्वाभावात् पुरुषार्थत्वमिति चेदिति तत्राह न चेति समञ्जसं तिरस्कृति
साधिकस्य सत्त्वविरोधित्वाल्लोकस्य व्यवहारस्य पक्षेनेन वा अपलपने हितस्य भावे च शान्तात्मनः काम्यमानेऽपुरुषार्थ तथा
नाशनिषाद्यत्वमिति न चेति शतिजायते हेतमाह लोके तिन्तथा चमत्वात् कारणमित्यलौकिकं विरोधः स्वरूपं च विनेति भावः नेतु
ष्कृति किमिति स्वार्थेऽधीनेलोकव्यवहार मपहतेन विरोधः परिहारः स्वीकृते लोके व्यवहारस्य सत्त्वविधानेविवेकविरोधेऽविहारो
पपत्ते न च प्रतिरूपबाधानवस्थत्वात् तथा चेल्लोकव्यवहारापहतत्वेनेति तत्राह शान्तत्वेनेति लोकव्यवहारापत्तेः सत्त्वोऽत
द्वात्मनस्त्वे कामोपजनेनापि त्वकाम्यमानः सत्त्वलाभः पुरुषार्थः स्थितिरन्यत्राप्युक्तिः न वैदिके तत्त्वसाक्षात्कारस्य पुरुषार्थत्वेऽस्य
त्वरूपत्वात् स्यात् सत्वे सर्वोपदर्शी वेदेनात्मके तिन्नत्वात् यद्यपि लोके पुरुषार्थव्यवहारो वेदे सत्त्वमितितदा लोके द्विविध
स्यैव पुरुषार्थत्वात्स्वर्गस्य दुःखाभावस्य चैतत्स्वात्मभावस्वरूपस्य काम्यत्वेनैव पुरुषार्थत्वं नन्वन्तरत्वात्स्वविधिर्नाधिकारस्तत्र
तथा
मं

दुःखाभावेनात्मसुखस्य देवनादिसाध्यत्वे मुमुक्षुभिर्यत्नेन साधनमुपादेयः कथं भवेत् एवं सर्वपदार्थानामसत्यत्वेन ब्रह्मात्म
एकत्वेन ज्ञानमात्रेण सर्वमिति एवं सिद्धे यद्यप्यात्मस्वरूपत्वं तस्यात्मानुपादेयम् सर्वदुःखाभावात्मत्वात् दुःखाभावादिति ६२
नत्वात्मानुपपत्तिर्ननु स्वपदे यत्नेन सुखस्य साधनमनुपादेयत्वे आत्मनो ऽसुखत्वाद्दोषवत्त्वादुपसर्जनमित्युपादेयत्वं नित्यत्वेन
दुःखमनुपपन्नं वेदान्तनिरासप्रसक्तिः तत्राह तेन संगच्छति यथात्मेत्यादिना सुखावाप्त्या दुःखादेः पूर्वमनुपपन्नत्वं वस्तुतोऽनुपपन्नत्वेन
नित्यमित्यादिविवक्षितत्वम् ननु कारणमनुपपत्तिः कारणमानेन नानात्वसिद्धिर्भेदेनाह स्वतन्त्रत्वं स्वतन्त्रत्वानुपसर्जनत्व
त्वार्थः तथा चानुमानेनाधर्मेति भावः ननु कथमात्मनोऽन्यानुपसर्जनत्वमसत्त्वे सति दुःखाभावस्य सुखत्वादिति
आह यद्भूतमिति यदा सर्वं जगदात्मार्थं ज्ञानस्य फलं तदा ममात्मा दुःखादिभिः किं करिष्यतीति भावः तदर्थं तद्
चतुष्कर्षार्थिनामात्मव्यतिरिक्तानां सर्वेषां पदार्थानां परमार्थत्वेन वैयर्थ्यं कार्यमात्रे च सर्वत्र तेन सम्यगात्मार्थं
सकलं जगदित्यर्थः किं च सर्वदुःखाभावात्मत्वेन स्वरूपसिद्धिः कथमिति चेत्तत्राह आनन्दाब्धिरिति नित्यानन्द

एवमात्मनोऽपुरुषार्थत्वे ज्ञाते भ्रमः यथात्मा सर्ववस्तूनां परार्थं सकलं जगत् आनन्दाब्धिः स्वतो
ऽज्ञानादेयः कथं वद २६ यदेव तत्त्वतः सर्वं भेदेन प्रभुगर्वतः सत्ता सर्वपदार्थानामनादेयः क
थं वद २७ यद्वशे प्राणिनः सर्वे ब्रह्माद्याः कृमयस्तथा ईश्वरात् सर्वभूतानामनादेयः कथं भ
वेत् २८ यद्भूतः सर्ववस्तूनामनन्तो यस्य नो विदुः यज्ज्योतिर्ज्योतिषां देवो नोपादेयः कथं व
द २९ मोऽहं ब्रह्मेत्युपासाभ्यामानन्दात्मानमागतः जीवन्मुक्तिविलासेन लोकाननाद्यः स
चिदानन्दः ३० यस्मिन्नेव समुद्रस्य लेशमात्रं जगत्त्रयं ब्रह्मलोकादौ सुखे द्विकस्तोऽहमेन

सुखात्मक इत्यर्थः दुःखाभावत्वमनुपपादयति यथात्मेति घटादीनामात्मस्वरूपं तद्भेदेऽप्यसदेवेति नित्यरूप
त्वेनासत्त्वात् भिन्नस्यासतोऽभावः सदेव चाभावो भावस्वभावत्वात् सत्स्वात्मनामात्मनः स्यात्मत्वं दुःख
भाव इति कथं नानुमाने स्वरूपसिद्धिरिति पूर्वार्द्धोक्तमाविषयत्वेन सर्वथाप्ने ब्रह्मणो दाहार्थमुपपादयति
पदार्थादिति यस्माद्रात्मनोऽन्यत्वेन परे समन्तादनुपदादिपदार्थेभ्य आत्मनो भेदे यत एवात्मा सर्वेषां घटा
दीनां सत्तास्वरूपमित्यर्थः तथा च स्वस्वरूपस्य सर्वनिषेधाभावात्मत्वेऽपि दुःखाभावरूपत्वमिति भावः हेतोरुपपादयति
वशे यद्वशे इति ब्रह्मादयो ऽनुपादेयत्वम् अर्थात् ईश्वरस्य नियन्तृत्वेन सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनात्मनः ईश्वरस्याधिष्ठानत्वेनात्मा
शुद्धः कथं ब्रह्मादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वादिति यदुक्तं तदात्मनेत्यर्थः सर्वस्याभिप्रेत्याह यद्भूत इति स ५०
ति सर्वेषां वस्तूनामनन्तस्वरूपमाह यज्ज्योतिरित्यादिना यस्मात् आनन्दाब्धिरूपत्वात्सोऽहमिति स्वप्रकाशत्वात् इति स्पष्टं तदाह यज्ज्योतिर्ज्योतिषां
सर्ववस्तुसारात्मा च सुखहेतुः सोऽहं ब्रह्मेत्युपासनया आत्मनि तस्य पूर्णानन्दकल्पनात् ज्ञानेन वृत्तिरित्याह तमात्मानमिति
स्वस्य ब्रह्मभावे ज्ञाते जीवन्मुक्तलोकान्सुखयतीत्याह जीवन्मुक्तिरिति आत्मार्थमेव सर्वं स्वरूपं यस्मिन्निति समुद्रस्यालेश

नन्वर्थ्यत्वेनाभातत्वात्पुरुषार्थता का : अतिसन्निहितत्वात्तदीयग्रहणमिति चेत् तर्ह्यात्मस्थितिकसुखाद्यर्थं प्रवृत्तिरपि अतिसन्निहितत्वाद्भ
मुख्यत्वेन विभातत्वादात्मन : सुखादेश्चाभयोरपि पुरुषार्थत्वात्तस्ते नात्मस्थितिकसुखाद्यर्थं साधनानुष्ठानमपि बहुत्वेन
तादृशत्वेऽपि श्रवणाद्यनुष्ठानं शास्त्रेनेति तत्स्वरूपकमेतेषु परत्वादित्यभिप्रेत्याह बहूनामिति आत्मा नोपादेयः सुखाद्य
पत्वात्तदुःखादिवदित्यनुमानेन पदेतरस्य सुखस्यानुपादेयत्वबाधानुद्धीतत्वादित्येतावता सदेवेत्यवसायापि न आत्मा पुरुषा
र्थः सुखरूपत्वात् वैषयिकसुखवदिति सत्प्रतिपक्षः इत्याशयेनाह सुखरूपत्वेनेत्यादि त्वतावत्समर्थ्येत विज्ञानमा
त्रेऽपि अनात्मकत्वादात्मनः अथात्मबोधेन इत्यत्र वेदनीय के इति सुखत्वाभिमते नहि सुखति पदेन सिद्धेति ते
त्याह नहीति एतावता सुखस्वरूपत्वेनात्मनः पुरुषार्थत्वं सुखरूपत्वमनुपपन्नं न सम्भवतीत्यर्थः नन्वात्मस्वरूपत्वे किमि
ति न पुरुषार्थत्वमित्यत्राह नहीति आत्मनः सुखरूपत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वेन पुरुषार्थः किंवा सुखत्वमात्मनि सम्भवति सुखा
नर इत्याह नहि सुखत्वमित्येव पुरुषार्थताप्रयोजकं सुखत्वेऽपि तन्मात्रेण च भेदे सम्बन्धितासम्भवति ततः सुखात्मकतत्त्वेन
पुरुषार्थ इति न प्रतिपक्षानुमानं साध्यत्वमित्यर्थः नहीत्यादि तत्राह नहि सुखत्वमिति सुखात्मनः स्वरूपसुखे नैव तत्र सुख
तस्य सुखत्वेऽकामनाप्रयोगत्वात्सुखत्वेनैवात्मनः पुरुषार्थत्वमित्यर्थः नन्वात्मनो नोपादेयत्वमिति तया साधितेन बाधिक
बहूनामनुग्रहोऽत्यापत्तिव्याघातात् द्विगुणवत्तेन नतु विज्ञानमात्रे देहेहेतिसुखस्वरूपत्वमप्यात्मनः अतो
सुखत्वरूपत्विति चेत् सुखत्वानाम नहीतावतात्मा पुरुषार्थः [illegible] नहि सुखत्वमित्येव पुरुषार्थः सु
सम्बन्धित्वेऽवत्स्य पुरुषार्थत्वात् अन्यथा दुःखस्यापि पुरुषार्थत्वापत्तेः नहि सुखत्वं सुखस्य पुरुषार्थः
सांसारिकमपि सुखं नानादुःखसम्भिन्नमनुपादेयमेवेति चेत् नतत्त्वेन तदभावात् नहि भिन्नत्वकमि [illegible] या
सुखस्य नहि मुक्तिरनायात्विचेत्तदुःखविपरीतत्वात् सर्वत्र पादेयमेव कथं तस्यात्मस्वतां नार्थश्रवणादे
विधि : दुःखाभावार्थमेव
सुखेतत्वदुःखत्वानुविद्धत्वात्पुरुषार्थत्वादनुपादेयमेव तथा च सुखस्याहेयोपादेयत्वनियमात् नाद्यमिति सिद्धान्तोऽत्र
कते सांसारिकेति अन्यसांसारिकसुखं दुःखानुविद्धमिति तथाप्यात्मनामवकम् पूर्वेक्षणपादेयमेव तथा चाग
त्याह सुखेयथा दुःखानुषङ्गेन भवति तथा पनतोपैतत्तु दुःखसम्पर्कमिथ्याह सुखमागमर्हति नहि भिन्नत्व : से
तीति स्थालीनाद्यविधिमनेमनगणश्रसंग्रानतस्तान दुःखविपरिहारायैव पनिततानवैषयिकसुखत्यागइतिपरि
हरति नेत्यादिना तत्त्वात्मा इतिवा : श्रोतव्यो मन्तव्य इति वाक्येश्रूयमाणानमात्मदर्शनमनन्तश्रवणमननादि
विधीयतेऽनन्तात्मज्ञानमेव स्वतः फलेन स्यात् पुरुषार्थत्वात् नच तत्र अधिकाराविधानमात्रेऽनवतत्फले मोक्षसा
मस्वरूपातिरिक्तस्याभावात् आत्मभिन्नस्याजन्यत्वेन मात्रस्यानित्यत्वप्रसंगात् ततः श्रवणविध्यन्यथानुपप
त्त्यात्मैव पुरुषार्थ इति सिद्धान्तो चोदयति कथमिति आत्मभिन्नएव पुरुषार्थः श्रवणाद्यनुष्ठानफलेन तत्त्वात्मान
स्याजन्यत्वादनित्यत्वाभावरूपत्वानेगीकारात् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरेव मोक्षत्वादिति एवंपक्षीपरिहरति दुः
खेति तथा च श्रवणादिविधिरन्यथोपपन्न इति भावः

वे॰ मु॰ टी॰ ४१

नन्वस्तु बाधाधिकरणत्वमात्मनः सुखदुःखाभावो गतिकारकत्वादिविशेषणमेवात्मनोस्तु न त्वेषपरीत्य
मिति शङ्कितावशङ्कुपादे पाठे मात्रे स्वरूपासिद्धिं दूषणान्तरमाह सुखदुःखेति मेहेति लाघवात्पोषभावः नच
सुखाद्यात्मनो मिथ्यात्वे तेनात्मानुपपत्तिर्न नचे सुखदुःखाभावान्यत्वे हेतुरात्मनि प्रत्येतव्यो नेत्यर्थः नन्वात्मा २
नन्दस्य सत्ता ग्रहणात्स्वयमसद्रूपः कथं स्यादिति शङ्कितां परिहरति नचेति दुःखस्यात्मनि कल्पितत्वाद्दुःखाभा
वेनात्मनो निर्विकल्पत्वं नियोगेन भवेद्यामिति नन्वदुःखगुणः नञ्जाबाधितत्वाच्च केवलत्वेन किंवारोपे आरो
प्याधिष्ठानयोः सादृश्यं कारणं दृष्टं नचात्र तदस्ति दुःखप्रारोपनिरवयवत्वात् किंवारोपसमये धिष्ठाने विशेष
तो ज्ञातं वाच्यं नच दुःखस्य ज्ञातो निरवयवेश्च आत्मा विशेषज्ञानं ज्ञायते [illegible] तस्माद्
ज्ञानवाटिति कथं दुःखस्यात्मनि समारोपं दूषितं करोति किंतिति परिहरति अज्ञानेनेति स्वात्मनि दुःखो सुखमा
रोपयतीति संबंधः नन्वत्र सादृश्यं नास्तीति सत्यं किं सादृश्यं नारोपः मूलभूता विरोधात् नस्त्वहि दोषारोपहेतु अ
ज्ञानादीति दृष्टान्तं नन्वज्ञानमात्रेण दुःखादेः साधारणं कारणमुपपादितं हि दुःखारोपः स्यादिति चेन्न
सुखदुःखाभावात्मकत्वाच्च नच भावरूपस्यात्मनो दुःखाभावात्मकत्वानुपपत्तिः भेदस्य पदार्थो वा
त्मनि दुःखपारमार्थिकत्वात् नत्वेवमस्ति किंतु अज्ञानफलितत्वान्मन्दत्वं तदेहाद्यभिमानविष
ये दृष्टास्वल्पानि रागादिलक्षणाहलोहे लविषमात्मा प्रतिबद्धस्तस्माद्दृष्टिः अविवेकेन सोपचारं निर्दुःखेति कैव
स्वात्मनि रोपवाधेनैकभेदमभिन्नं न रक्तत्वात् समस्तु तद्दुःखमारोपयत्येवं लक्षणारोपे नन्वाभा
वेनाधिष्ठानादतिरिच्यते अधिष्ठानाद्भेदेनैवारोपितत्वात् भेदे न च तस्यास्तत्वान्तमप्रतिबन्धस्य च
रीरादिद्वारा तद्वैलक्षण्यादित्याह फणिफणेति उदासीनावस्थायां व्यावर्तयति रागेति इति वक्तुं [illegible] लब्धि
तेन विशेषाः दर्शनमुपपादितं नन्वयं वस्तुतो नास्ति तत्रारोपणीयदुःखं वा ज्ञातस्यैकस्य वेनके
ति कथं तत्रैव तस्यारोपहेतुनेत्याह निर्दुःखेति दुःखेत्यभावाधिकरणेत्यर्थः गुणे भवेद्यपि दुःखे
नात्मनि समवेतपादे मे दुःखमिति [illegible] प्रतीते अत्र करणधर्मत्वाहात्मनि तद्रूपत्वाभावः के
वलो निर्गुणश्चेति श्रुतिविरुद्धश्चात्मनि गुणसमवायः तेनात्मा निर्दुःखवाटात्मनि अज्ञानादिवशात् दुःखा
रोपहेतिफलं सत्तामिति अतएवाह आरोपयत्येव केवलमिति नन्वभवतु दुःखमारोपितं तथाप्यात्मा तद
भाव इति कथं तत्राह आरोपितस्यापि आरोपितप्रतियोगिकाभावस्याधिष्ठानानतिरेके हेतुमाह अधिष्ठा ४१
नेति अधिष्ठानात्मकत्वेनारोपितत्वात् [illegible] स्वरूपत्वेन कल्पितत्वात् किं रूपेण तर्हि जगतः कल्पितत्वे मिथ्या
त्वाकारात्मभेदश्चानात्मेतररूपेण दुःखवादेनापि अस्तु सद्रूपादात्मनो भेदेन दुःखाद्यारोपितं किं तत्र
त्राह भेदेनेति सद्रूपादात्मनो भेदेऽसद्रूपत्वस्यादित्यर्थः अस्तु सत् दुःखादि ततोऽपि किं तत्राह अससत्त्वे
य स्येति अभावाभावस्य भावत्वादिति दुःखाभावः सद्रूपस्तस्मात् स दुःखेनापि [illegible] इति भूते

41

आत्मनो निरतिशयसुखस्वरूपत्वे हेतुमाह हैरण्यगर्भमिति नन्वात्मा सर्वोत्तम इत्यनेन सीमेति कथं हैरण्यगर्भैश्वर्य
इति स्वतो निरतिशयपरमपुरुषार्थत्वमित्यत्राह एकाक्षरमिति सर्ववेदाः यत्पदमामनन्ति ब्रह्मचर्यं चरन्तीति
श्रुतेरित्यर्थः नन्वयमात्मैव पुरुषार्थः कथं नहि नकुतेऽप्यस्वर्गार्थं यागादिविधानमिति तत्राह यदिह दोषेति
[illegible]
[illegible]
इत्यर्थः सर्ववेदे तथा यदि नाट्यपुरुषार्थः स्वर्गादेः कर्महेतुयागादौ चेद्विधानात् तस्मादात्मैव चानार्थमेव स्व
र्गादिष्वपि न फलानि ... इति न स्वर्गादिरेव चानार्थमित्यत्र ... यागादिहेतोः फलत्वात्
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

तदिति तस्येत्यनेनात्मस्वरूपमात्मनो वपुरुषार्थत्वमेव च नार्थमेव स्वर्गादिष्वपि ... आदयो देवता
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
वत्तादिपुरुषार्थत्वे न च स्वर्गादि इति भावः ... एतदेवाह ... एतेनानुपादेयतापि च ... मानेन बाधितमिति

नन्वात्मानन्दत्वेऽप्युत्पन्नज्ञाननिवृत्तेः सुखं चेन्निवृत्तौ तु दुःखपरित्यागस्य उपपत्ति नचेति आत्मन एकत्वान्निरतिशयसाधारणाभाव
सत्वेऽपि हि नमावास्तेन न ब्रह्मात्मतासिद्धा दूषयति अन्यत्वेति यत् एवं पदेनात्रेतरत्वं नास्तीति निश्चयेऽपि श्रुतीतिरूपत्वं नानात्व
श्रुतिमाह नचेति श्रुतीनां सर्वोपनिषदां सुखस्वरूपे विषये नान्यथासिद्धत्वं ब्रह्मात्मैक्यसिद्धिरिति नचेति श्रुति
न्यायानुग्रहमाह श्रुमेति यच्चात्मनः सुखो भेदेऽप्यनुभवसिद्धिरितिश्रुतीति प्रमाणं वेदप्रमाणमेव श्रुतीनां नेवरविरोधि त्वादि
तत्र श्रुतिं दूषयति नचेति सुखात्मनोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मा सुखस्वरूपो हि नोपपद्यते तदभावे नित्यत्वं न किंचि
दुःखप्रत्ययः विरुद्धः इति चाशङ्क्य दूषयति ने ति इति न्यायाद्यनुमाह नित्यत्वमिति हि नोपपन्नं ज्ञानाद्यर्थप्रामा
लस्वरूपस्य नात्मनो नास्ति रूपत्वं ज्ञानादानन्दत्वं स्वयंप्रकाशत्वं नित्यत्वं च सर्वाधिकरणत्वात्मैकत्वं नेवरमेद
इति प्रदर्शनार्थमागादिना आह अविरुद्धरूपं प्रतिबन्धकमिति विरोधः परास्त किं च प्रकृतरवेकृत्यमात्मैकत्वं साक्षात्
प्रत्यक्षानुमानयोः प्रतिबन्धः नित्यत्वमपि तत्र विरोधादित्याह अतएवेति नन्वनेकत्वात्मसुखस्य नित्यत्वादिनिति
नन्वर्थोऽपपद्यमानत्वं सुखस्वरूपत्वेऽ दुःखरूपस्य कथं तद्धेतुत्वमितराश्रयत्वं तत्रापि श्रुतिरेव प्रमाणमाह एवमाद्वःखत्वाभावस्वरूपाभिव्यञ्जक
नच सुखस्य जन्यत्वान्नित्यत्वाभावः अभिव्यक्तिरूपप्रतिपत्तेः जन्यत्वासिद्धेः नच सुखमेवमात्मनि प्रतीति
त्यागतोऽसिद्धिः अत्राहाऽऽवरणादावसत्यपि सुखस्वरूपाभिव्यञ्जनप्रयोगात् करणदेहादिसत्त्वे नान्यथासिद्धेः न
चाह सुखमिति प्रतीत्यापत्तिः विरुद्धत्वमिति न्यायादनात अविद्यादूषणस्य सत्त्वाह कारणदेहादौ वेदात्मानि
मानात् तत्र चात्मन उपसर्जनतया वस्तुतः आनन्दस्वरूपेण च सर्वदा नित्यमात्मनिकाभाव
नचैतदुःखविपर्ययाति रूपात् दुःखस्य स्वरूपोऽपि सुखाभिव्यञ्जनादाविरोधात्मस्वरूपत्वानुपपत्तेः दुःखाभावात्मत्वात्
त्मकत्वात्कथं नित्यत्वविरोधात् तथाचात्मस्वरूपमेव परमपुरुषार्थतयोपयोजक नच लोकान्तरप्राप्तिरेव मुक्तिः
हानुभावे वैराग्यसाधनोपदेशादिभिर्महावाक्यैः स्वरूपमात्रैकमेवानुभवसिद्धं लोके सदैव साधनं स्यात्
स्वान्यानेनानन्यथासिद्धत्वे दोषाभावान्महादेवादिप्रसङ्गेऽपि तत्वं दूषयति नचेति दुःखस्वभावत्वेनाभ्य
भिचारित्वं स्वरूपत्वं भवनाभावनादिति तत्र साह दुःखत्वमिति किंचन प्रतिमात्रैकवस्तु साधकं किं तत्प्रमाणम्
लाभानन्तरमेवानुभवात्मना स्वरूपमानन्दरूपमाह श्रमाणेन त्वं केवलस्य प्रमाणाभावात् एतन्मात्र किं तत्प्रमाण
तादात्म्याभिमानविरोधादपीत्याह सुखेति न तु नश्चरत्वं पुरुषार्थत्वं प्रयोजकं दुःखाभावस्य भिचाराच्च नापि
दुःखाभाव स्वरूपाभिचारात् नाभिव्यञ्जकत्वात् पुरुषार्थत्वस्यानेकार्थत्वप्रसङ्गात् ततः कथमप्युपपुरुषार्थ
इति चेत् नैयात्मस्वरूपं तत्प्रयोजकत्वात् तत्सर्वाभ्युपगमात्तदित्याह तथा चेति सुखदुःखाभावात्मकत्वेन
तात्पर्यः एवं तु सत्यनुपाधिकसुखानुमानेन बाधितत्वादितरेतराश्रयत्वं सत्ताभिमानं पिपासाद्यभावाच्च एवं चात्मन्य
पपुरुषार्थत्वे सांसारिकसुखपरित्यागेनात्मज्ञानेऽहेतुस्तत्र सुखदुःखभावनामानानालोकान्तरप्राप्तिः परास्तः
त्याह नचेति लोकान्तरत्वे चासिद्धलोकिके देवमासादिभिरेतस्य तस्यानुपपत्तिरवादिति हेतुन्तरमाह महानुभा
वेति

42

ननु दुःखाभावात्मकत्वे न पुरुषार्थत्वे साधनेन तत्त्वापसिद्धान्तः सर्वात्मकत्वं तु पैरेवनस्य पुरुषार्थत्वादिति चेन्न मै
वे तृष्णानुदुःखनिवृत्तिसाधनाविशेषादिति शङ्कानुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मादिति ननु संसारनिवृत्तिः पुरु
षार्थो न केवलदुःखनिवृत्तिरित्यत आह तस्येति एकविधानित्वं कारणदुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः संसारोऽप्यनादात्म
तया विरोध इति नन्वात्मैव चेत् दुःखाभावस्तर्ह्यात्मनः कार्यत्वाः साध्यत्वात् कथं पुरुषार्थत्वात् पुरुषप्रकर्षे वा
ध्याने पदार्थविशिष्टमिति शङ्कते असाध्यत्वादिति साध्यत्वे न पुरुषार्थत्वे प्रयोजकं तथापि नेहपुत्रादिति परिहरति साध्य
त्वे नेति निरस्तत्वात् साध्यकारणोत्क्षेपः नन्वात्मस्वरूपदुःखाभावस्यानादित्वेन स्वतः सिद्धत्वात् तत्पुरुषत्वस्य
नापमसुलभत्वमुक्तिनिष्पत्ते सिद्धस्य साध्यत्वायोगादित्याशङ्क्य स्वतः सिद्धत्वेऽपि मोक्षार्थत्वेन प्रवृत्तिदोषमुक्तः प्र
वर्तनस्फुरणार्थं किं वा दुःखात्मसाक्षात्कारदर्शनं वा नाद्यः प्रवृत्तेः साक्षात्कारे तेनैव प्रमाणाभावादित्याह
नेति द्वितीयमपि साक्षात्कारः सिद्धो न वा आद्य आह अज्ञानादिति [illegible] एवमिति आत्मसाक्षात्कारेण मुमु
क्षुः श्रुतेः फलवत्तान्तरस्य साक्षात्कारत्वेन [illegible] नाद्यः [illegible] फल नर
त्वानुपपत्तेः सम्पन्नेऽनुपपत्तेः नो द्वितीयः तस्या [illegible] ज्ञानस्य [illegible] स्वरूपविनिश्चय
तस्मान्न दुःखाभावः परमपुरुषार्थः इति यामन्यते तस्याप्यात्मपरमपुरुषार्थः तस्मात् संसार दुः
खनिवृत्तिरूपत्वात् असाध्यत्वात् आत्मना पुरुषार्थत्वमिति चेन्न साध्यत्वेन पुरुषार्थत्वस्यानिरुक्तत्वात् स्वतः
सिद्धदुःखाभावस्य [illegible] ज्ञानमेव [illegible] न३४
[illegible] दुःखाभावोऽपि [illegible]
रूपार्थः [illegible] दुःखाभावस्य [illegible]
[illegible] १८
र्थः [illegible] नेति [illegible]
[illegible] नेति [illegible]
[illegible] ननु
दुःखाभावो न पुरुषार्थः [illegible]
[illegible] दुःखाभावः [illegible] दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे [illegible]
[illegible] दुःखाभाव [illegible] पुरुषार्थः [illegible]
इति परिहरति नेति दुःखाभावस्य [illegible] पुरुषार्थ [illegible]
[illegible] पुरुषार्थः इत्याह [illegible] नेति [illegible]
[illegible] नेति [illegible]
[illegible] दुःखाभाव [illegible]

यच्चात्यन्तात्मसुदुःखेऽप्रवर्त्तमानत्वात् ऽऽत्मनोऽन्येऽपि नित्योमादिष्ठ नित्यलाभस्त्वभिक सुखसाधनयागाद्य
नुष्ठानं लक्ष्यते तन्नेत्यामन्तव्यम् स्वर्गस्यात्मनित्यत्वाद्विरोधे प्रवर्त्तमानादिष्ठ नीनामुपचारार्थत्वादित्यत इत्यपि नमन्त
व्यमिति नैवं ज्योतिष्टोमादिष्ठ नित्यतापानभिव्यक्तत्वात्तेषां पुरुषार्थत्वाभावेन ध्यानहानप्रवर्त्तनादिविधित्वात्
प्रज्ञानेन ता सत्वानामपि प्रामाणिकत्वात् सुखैवानभ्यात्ताइति हष्टत्वमात्रेणेह देहात्मेति तदभावाद्दृष्ट ज्ञह
ध्याप्राभावादित्यर्थः ॥ ननु स्वरूपव्यवहारिकसुखमात्रसत्वेन पुरुषार्थत्वं नाप्तिनिरूपणीयमिति नैवेति सत्पुरु
षार्थे सुखदुःखपादेयमिति तर्हि कथं तन्न प्रसुखस्वरूपदेयमिति आत्मनित्यसुखस्वरूपसुहितानां सुखत्वादात्मस्वरूप
मात्रत्वात् इतिहेतुमाह सम्बन्धस्येति इष्टमेवार्थस्पृहयोति सुखमिति सम्बन्धापेक्षया नात्मनस्तान्तरगतहेतोन
तयाहितापुः कथन्नहि लोकः सम्बन्धमात्रेण तदुष्यति नहि स्वादिषु नित्यकेन चतुष्यति प्रतिपन्नात्मवादिप्रज्ञाह्याह
भेदस्वरूपमिति सुखमालाभेनापि सम्बन्धव्यक्तिं नादिति भावः ननु किमत्र प्राणस्वकेन त्वनयात्मस्वसम्बन्धप
वसानात्पुरुषार्थः किं नस्यात् इत्याशङ्कायां सम्बन्धत्वनाप्रसङ्गत्वात् पुरुषार्थेति परिहरन्ति नचेन्यादिना न
त्वात्मा चेतनविकल्पित्वं हि वैषयिकसुखं न पुरुषार्थः स्यात् हि सुखस्यास्य त्वपुरुषार्थो कामयमानत्वादित्यर्थो
के स्मारयति यो वेत्ति सन्यासांसारिकसुखमपुरुषार्थं इति तन्मोत्यात्मसुखमपि पुरुषार्थो न भवति तद्वावाविशेषादि

नचवह्नि ग्रहहस्ताण्णः देहात्माभिमाननष्टभावात् नचसुखरूपत्वे त्मनः सुसंबधित्वाभावात्
पुरुषार्थत्व सम्बन्धस्यात्माभेदोऽहङ्कारत्वात् सुखमपि त्मनः सुपादेयकथमीश्वरेपनमे आत्मस्वभाव
देनप्रविशोदिनकामयमानो भेदरूपस्य भावल्यादभेदकर्तृमणाङ्केवात् सम्बन्धमात्रेण सन्तुष्य
ति नचसम्बन्धः स्वतः पुरुषार्थः सुखेडः स्वाभावन्यतात् यत्सुखस्वरूपत्वेन पुरुषार्थं इति तस्याध्रुवे
विशुनात्मनारोपणिबन्धनत्वात् नचकुशाग्रपहितानामरणानुपपत्तिः तत एवात्मनः सुखरूपत्व
सिद्धेः नहि परमेश्वरे तमेवात्मनिष्ठःस्वकारणे देहे इति न स्वये देहे तेनेवात्मानं पारलौकिकसुखकाम

तिनत्राह नस्येति यत्तुवादीसुखस्यासुखपुरुषार्थो न भवतीति तुतेनस्यवादिनोमतेसांसारिकेसुखेस्व
भिव्यञ्जकहेतुपरागाद्विशिष्टेत्युपादेयत्वेसुखत्वेनप्रयोजके येनात्मसुखमपुरुषार्थः स्यात् किं तु विशिष्टन
याभ्यमादात्मसुख आत्मनस्यैवपुरुषार्थत्वप्रयोजकत्वस्यव्यवस्थापितत्वादित्यर्थः यद्वा सुखस्यापुरुषा
र्थत्वमन्यथा वैषयिकसुखेतुपादेयत्वे नानात्मतारोपणात् पुरुषार्थत्वेऽप्यात्मत्वस्यैव प्रयोजकत्वादिस्मके तत्रात्म
त्वेऽपुरुषार्थत्वप्रयोजकत्वं तस्मात्मत्यागेऽपि स्वाभावत्वुहिस्वकुशाग्रपहितानात्यन्तनिःस्यादित्यपतेच प्रवृ
त्तिः तस्मादात्मत्वेन पुरुषार्थत्वप्रयोजकमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते इति नैवेति कुशाग्र्यपहितानामरणप्रवृत्ता
नामपि नात्मत्यागे प्रवृत्तिर्मरणस्य देहत्यागरूपत्वात् कुशाग्रपहितदेहस्य च सुखात्मत्वेऽत्यन्तदुःखहेतोनया ते
त्यागप्रवृत्ताववैदिकानां वा परलोके स्वामित्वापेक्षा हि पदेहत्यागप्रवृत्तेनात्मत्यागस्य
न्यथा आत्मन्येवक्षणिकत्वात् कस्यचित् तस्मान्नात्मत्यागस्येतिच्चेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह

नचसुखस्यजन्यत्वाज्जन्याजन्ययोरात्मसुखयोर्भेदानुपपत्तिः जन्यत्वासिद्धेर्नचसुखंमेजातमितिप्रतीत्या
नसिद्धिः शुभादृष्टवशादात्मस्वरूपसुखादिव्यंजकवाऽन्तःकरणवृत्त्युत्पादनान्यथासिद्धेर्नचाहंसु
खमितिप्रतीत्यापत्तिविकारसंप्रतीत्यापादनात् अविदुषस्तत्त्वाहंकारदेहादावात्माभिमानात्तत्रवा
पे॰४ त्मनउपसर्जनत्वेनैवस्फुरणात् अत एवज्ञानसुखादिगुणा आत्मेतिनाकिंकोभातानचदुःखवीवंगतिः
समानादुःखस्यसुखप्रत्यादोव्यभिचारित्वेनात्मस्वरूपत्वानुपपत्तेःप्रमाणाभावाच्चसुखात्मकत्वंच
श्रौतकश्रुतिविरोधात्तथाचात्मत्वमेवपरमपुरुषार्थतावृत्त्यंजकंनचत्त्रलोकोत्तरत्वोपालंभः म तत्त्वभा
वे रवव्यासवसिष्ठादिभिर्गुणागारेऽस्मत्प्रभादिभिरैहिकामुष्मिकसकलसुखनस्याधनस्यात्मत्वेनस्वपेवा।
।

वे॰ मु॰ टी॰ ५५

तस्यापरमतमुपपादयति नचैतत इति आत्मलाभश्रवणविरोधे आत्मकाम आप्तकाम इत्यादि श्रुति लिङ्गमर्थं
हेतवेनाह सर्वेषामिति ज्ञानस्यासाक्षात्कारो नेति अपरोक्षज्ञानमत्र समानः प्रोक्तं नचेति आत्मसाक्षात्कारोऽन
शब्दजन्यः साक्षात्कारत्वात् घटादिसाक्षात्कारवदित्यर्थः अत्र विपक्षे बाधकमाह इन्द्रियजन्यत्वाभावे तस्माह इ
न्द्रियजन्यत्वेति नत्वजन्यसाक्षात्कारे इन्द्रियकरणकत्वेन प्रयोजके दृष्टान्तमस्त्वसिद्धिरिति वा कथं जन्यसाक्षात्कारस्या
पि दृष्टान्तादिति शङ्कां परिहरन्नेवकारः नत्वात्मनो दृष्टान्तमसाक्षात्कारं साधयेत् किन्तु दृष्टान्तमप्रसिद्धेन्द्रियप्रसक्ते
कर्षयेन्द्रियजनकत्वमेव साक्षात्कारे प्रयोजकमित्यर्थः तेनान्वयव्यतिरेकप्रयोजकमपि तत्त्वमनाकपामिन्द्रिय
मेव दृष्टान्तसाक्षात्कारहेतुत्वेनाह इति तत्राह शब्दस्येति तत्त्वाभावप्रयोजकत्वाभावान्न हेतुत्वेन रूपदर्शना
दिति इन्द्रियस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वाभावं प्रतिवेद्य नच शब्दः तथा च शब्दस्वभावादेव तत्त्वज्ञानस्य करण
तां किं इन्द्रियस्येति भावः ननु वेदवाक्यप्रमाणेन दर्शयितुं विषयं ह्यात्मानं आकारज्ञानं जनयेत् आत्मनो
परोक्षः तस्मादपरोक्षात्मसाक्षात्कारः श्रुतिजन्य इति शङ्काद्वयं दूषयति नचेत्यादिना नच साधनमित्यर्थः तत्र
हेतुः करणेति प्रमेयस्वभावापेक्षया स्वस्वभावस्यापि हेतुत्वात् तदन्यथाकरणमशक्यत्वादयुक्तमित्यर्थः किञ्च
नचैतत् परकाश्रयेणस्य मत्ते सर्वेषां कामानामात्मप्राप्तेः सामर्थ्यात् तत्त्वात्मसाक्षात्कारः श्रुतिज
न्यः कथं स्यात् इन्द्रियजन्यस्यैव ज्ञानस्य साक्षात्कारत्वात् शब्दस्य चापरोक्षज्ञानजनकत्वस्वाभावा
त् नचापरोक्षे आत्मनि शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वमेव स्वाभाविकं करणस्वभावस्यान्यथा
करणमशक्यत्वात् अपरोक्षेऽपि ब्रह्मादौ शब्दादिना परोक्षज्ञानस्यैव जननात् नच परोक्षमपि ज्ञा
नमभ्यस्यमानमपरोक्षं भवतीति युक्तम् श्रुतमित्यादौ तथा दर्शनात् उत्तरोत्तरज्ञानस्याविषयत्वाविशे
षात् नचमात्रस्वपरोक्षज्ञाने अपरोक्षत्वं भवत्यभ्यासात् तत्कार्यस्य च प्रत्यक्षत्वसम्भवात् तस्मात् आत्मविषयं वाक्यं परो
क्षमेव परोक्षं मात्रेण तद्विषयकज्ञानस्यापरोक्षत्वं न युक्तं अपरोक्षे ब्रह्मादिविषयकत्वेऽपि ज्ञानस्य परोक्षत्वस्यैवाभ
यस्मतत्वादिति हेतुत्वेनाह अपरोक्षेति ततो नात्मसाक्षात्कारः श्रुतिजन्य इति स्थिते नचेदमाशङ्कते न
त्वात्मसाक्षात्कारेण वस्तुप्रयोजने सम्पन्ने अनुष्ठानमपि अभ्यस्यमानं च परोक्षमात्मज्ञानमपरोक्षतया सम्पद्यते तथा
च नाहं ज्ञानाभ्यासस्यैवात्मसाक्षात्कारहेतुत्वमिति यमन्यते तन्मतं दूषयति नचेति तथादर्शनाद् परोक्षज्ञानाभ्या
सस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वादर्शनादित्यर्थः किञ्च ज्ञानपदार्थानां परोक्षत्वसम्भवसाधनेऽपि हेत्वात् तथोत्तरज्ञान
स्यापि नेतदाधारस्य तत्पदार्थविषयादिति हेतुत्वेनाह उत्तरोत्तरेति अविषयत्वाविशेषादित्यर्थः नचेति साक्षात्का
रकरणविचारेण साक्षात्कारेषु नित्यं प्रयोजनं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य उत्पत्तिमिष्यतामिति नचेति नापरोक्षे इत्याशङ्क्याह
त्यपरोक्षज्ञानादपि भयकम्पादिनिवृत्तिदर्शनात् किमपरोक्षज्ञानेनेति शङ्कां तदेवमनुवादः अपरोक्षत्वे इति दिशा तु
तोऽस्य परोक्षज्ञानस्य मात्रेण देवदत्तं प्रत्यक्षं नाभिके स्यादपरोक्षं तस्य विना आत्मसाक्षात्कारमनुच्छेदः स्या
दित्यर्थः नापरोक्षमिति वाक्यात् अपरोक्षमेव ज्ञानं ज्ञायते इत्यर्थः सृष्टाने एवं च वेदान्तसिद्धान्तमते साक्षात्कारस्या
पेक्षणीयत्वेन परोक्षस्य स्वप्रकरणनिरूपणेन सामर्थ्याद्वैफलभावादिति न्यायेनार्थात् प्राप्तमात्मसाक्षात्का ५५

भा

44

एतेन कृष्णाख्य पहिनानोदुः स्वोऽसौ सुख ममात्मक ... [illegible] देहत्यागरूपमरणे तत्र नुपपादनेन प्रयागादितीर्थे मरणं तत्र
निरर्थकं ... [illegible] देहत्यागरूपमरणे तत्र निर्नात्मत्यागरूपरूपमाह एतेनेति ननु तथा
प्रासानुरूपार्थो ... संसारित्वे आत्मन ... [illegible] ... साधनेषु तत्र निर्ना
दितिचेत् ... आत्मन एवेति ... [illegible] ... पुरुषार्थ ... किं तत्स्वरूपं ... सात्
केन ज्ञानस्यैवानर्थत्वात् पुरुषार्थस्य लोके दर्शनात् न च संसारित्वात् स्वरूपत्वेन विद्वांस्तत्र ... विद्वान् ... तस्य
पुरुषार्थत्वं ... संसारित्वे ... विनिपरिहरति ... नेत्यादिना ... आत्मानं ... [illegible]
नाज्ञानं ... विशिष्टं ... अज्ञानीति अज्ञानीदं ... एतः ... आत्मानं ज्ञानात् तस्मात् ... [illegible]
तेनान्वयः ... कथं संसारित्वं ... अज्ञानेन ... अज्ञानीति
ज्ञानस्य ... अज्ञान्यवाज्ञानं ... नहि ... आत्मक ... [illegible]
...त्मनः ... अज्ञानवशात् ... [illegible]
...स्यादित्यर्थः अज्ञानात् ... [illegible] ... अज्ञाने ... [illegible]
ज्ञानकृतत्व ... विद्वानिति ... [illegible] ... विद्वांस्तु पुरुषार्थरूपो भवतीत्य

एतेन काश्यां तीर्थे मरणव्याख्यातम् ... देहपरित्यागरूपत्वात् आत्मनः पुरुषार्थत्वं संसा
रित्वं ... न ज्ञानाज्ञानाभ्यां विशेषात् अज्ञानी हि आन्तः ... संसारी ... [illegible]
... आत्मानं जानाति विद्वांस्तु ... संसारित्व ... [illegible]
... [illegible] ... सर्वं जगत् ... [illegible]
... [illegible]
... परिपूर्ण ... [illegible] ... परमपुरुषार्थो भवति

... पुरुषार्थस्वरूपमाह परिपूर्णत्वेति परिपूर्णस्वरूपत्वमेव ... पुरुषार्थ ... ज्ञान
हेतुज्ञानाभावमाह अज्ञानेत्यादिना अज्ञाने ... [illegible]
... एतेनान्वयः ... अज्ञान ... [illegible] ... पुरुषार्थो भवति ...
... आत्मनो ... [illegible] ... अज्ञानस्य ...
निवर्तनहेतुमाह ... साधनमाह ... [illegible] ... आगमेति एते
... महावाक्य ... [illegible]
... [illegible] ... स्वरूपमाह सर्वं जगदिति
अज्ञानवशात् सर्वं जगत् ... [illegible] ... स्वरूपमाह ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... पुरुषार्थ ... [illegible] ... सर्वं ब्रह्म ...

ननु शाब्दोऽपि नष्टाविरसाता कारकरणेवेनञ्जमः कथं नञ्करणमत आह लौकिकस्येति न च न शेषेऽयं करणस्य
पि तस्मिन्नप्रामाण्यापरिज्ञानात् न ह्यनिषेकेण वेदे मम्भिवाक्यादृश्यमानाऽस्तीति सत्ताकारदर्शनात् न च नश्वरा
त्वज्ञानस्य सीतिप्रतीतेरपुरातनाकारत्वात् तेनाव्यभिचाराच्छेषेत्यनञ्करणमिति धानतायेवकारः ननु वेवशात्
स्वभावविरोधः स्यादित्याशङ्क्य प्रमाणेति प्रमाणस्य प्रमेयापज्ञोवकत्वेन तत्र तद्विरस्वभावो न स्वतः कश्चि
त्स्वभाव इति नेति द्वेषं पत्तुनिषेधे हेतुमाह प्रमेयेति यथार्थज्ञानजनकस्वभावत्वमसिद्धमिति भावः कोऽनुकूलं हि
प्रमेयस्यात्मनः स्वभाव इति तत्राह प्रमेयस्येति अपरोक्षत्वे कदाचित्तद्दशात्वपीति विज्ञानेऽपि नित्यानि अपरो
क्षैकरसत्वमर्थः ननु प्रमेयेऽनपरोक्षैकरसत्वं वाऽपरोक्षैकरसत्वं कथं देववह्न्यादौ प्रत्यक्षेऽपि तत्प्रामाण्यमिति साता
कारविषयत्वेऽपि यत्स्वरूपपरवृत्तीतः न च विरुद्धरूपद्वयमेकदैकत्र संभवतीति तेनानुप्रमेयस्य स्वभाविकोत्तीर्ण
बो१ मीकिंतज्ञानविशेषाधिकाविरेषांकिता दृश्यते न चेति सत्ताकारादिति सातादिना अव्यवहितस्वरूपस्य चापि
तज्ज्ञाऽव्यवहितं नगोऽणो मानं प्रात्मवदापत्तौति तन्निष्ठत्वेऽपि विशिनष्टि अपरोक्षादिति अयोग्यामित्यर्थः अतएव
इष्टेऽपमतः श्रावणादेरप्यस्तीति तत्र द्रावत्वेनापि विशेषयति सवेति ततस्तुच्छ इति सिद्धमपरोक्षत्वस्य स्वरूपेनेवाप
लौकिकस्यापि वाक्यस्य दृष्टासत्वमसीत्यादेरानन्यवोतज्ञानजनकत्वमेव दृष्टत्वात् प्रमाणस्वभा
४5 वहानिः स्यादिति चेन्न प्रमेयानुसारित्वात्प्रमाणस्वभावस्य प्रमेयस्य चानित्यापरोक्षत्वात् न च तज्ज्ञानगा
तथ्यमीपरोक्षत्वं यत्ताकादपरोक्षात् बुद्ध्यपश्यास्तासवेनेष्ट्यास्यतोप्यपरोक्षत्वेऽप्यनुपात् किन्तु
परोक्षत्वमितिचेत् वस्तुतः प्रमातुरव्यवहितत्वमेवतत्त्वप्रमातरि विश्रान्ते यावद्यावत्प्रमातृविशुद्धप्रमाते
तावत्तावदपरोक्षतोत्कर्षदर्शनात् तथा चापरोक्षस्वभावे श्रान्तनियपरोक्षज्ञानजनयत्वेदोषाभावेऽपि
धिकमित्यर्थः तर्हि वह्न्यादौ उभयं विरुद्धमेकत्वस्यादिति शंकितं दोषं परिहर्तुमपरोक्षस्वरूपजिज्ञासामुत्पादय
ति किंतदिति अपरोक्षत्वस्वरूपमाह वस्तुतस्त्विति सत्ताकारज्ञानविषयत्वमपरोक्षत्वमित्यत्र तु प्रमात्रव्यवहितत्वमेव
वकारः कथं तर्हि विरोधपरिहार इति तत्राह तत्रेति वस्तुतो विश्रान्तपर्यवसन्नप्रमातर्येवाव्यवहितत्वस्य
७५ पर्यवसानहेतुमाह यावदिति तथा च वह्न्यादौ परोक्षत्वमेव मुख्यं गौणं त्वपरोक्षत्वे श्रान्तसन्निधानत्वात् तत्तो
नोभयमेकदा विरुद्धमिति भावः ननु यथा वह्न्यादावतत्स्वतोऽपरोक्षैकरसः परोक्षत्वं गौणमपि वर्तत इति तदा
त्मापि द्विप्रमाणकत्वं तथा प्रमातर्यपि गौणपरोक्षत्वमादाय प्रमाणं प्रवर्ततामिति नेत्याह तथा चेति गौणमप्यप
रोक्षत्वमात्मनि न संभवति आत्मव्यवहितत्वस्यात्मनि कल्पयितुमशक्यत्वात् तथा च प्रमाणं भवन्नेव दो
विपरीतस्वरूपं कथमनुभावयेदनुभावयन्वा कथं प्रमाणं स्यादित्यर्थः इममेवार्थं व्यतिरेकेणाह अन्यथेति
ति

पूर्वपक्षानुवादेनैकदेशिमतेन समाधत्ते अत्रेति ननु वन्तःकरणाभावात् तदभावः अन्तःकरणस्यानेककरणता
दित्याह श्रवणदोषादिना नन्वन्तःकरणनैककरणस्यापि तस्मिन्नविवेकिनात्मसाक्षात्कारदर्शना
दितितत्राह भावनेति यथाकेवलस्य चक्षुषः शब्दाभिज्ञाहरताभावेपि पूर्वानुभवसंस्कार [illegible] वासितनदेकाग्रत्व
मिनाहेतुरेवं केवलमनः शुद्धात्मसाक्षात्कारजनकमपि भावनाविशिष्टजनकं स्यादेवेत्यर्थः भावनायामस्ला
नुभवविशेषमाह यादृशीति विचारजन्यात्मज्ञानानुभव [illegible] शब्दज्ञानेनेति विशेषणस्य प्रयोजनमा
ह नचैतादिना शब्दाद्युक्ते निर्विरोधमाशङ्क्य निराचष्टे नचेति किमनेकदेशिनो वाच्यम् [illegible] नापर
त्याह आगमेति द्वितीयपक्षमाह तस्येति तदेव मनस आत्मसाक्षात्कारेकरणत्वस्य सत्वात् तदभाव उक्तेनैकदेशिनास
हाय पूर्वपक्षेनिरस्तसमाधिपरम्परासिद्धान्तैकदेशमतनिषेधमतिजानीते नत्विति ननु पूर्वपक्षे [illegible] मनसैव
दृश्यमानमित्यादि [illegible] मनसस्तत्र करणत्वमुच्यते तत्र [illegible] तत्रहेतुमा
ह आगमस्येति उक्तशास्त्रानित्यम् [illegible] एवकारः अयमत्राशयः मनसः आत्मसाक्षात्कारे करणत्वपक्षस्य तु

मू

श्रवणादिति श्रवणाद्यभ्यासजनितस्य ज्ञानस्य मननभावनाप्रचयसंस्कृतमनसः करणत्वेऽवात्मसाक्षात्का
रेकरणं नच भावनाधीनसाक्षात्कारस्य [illegible] साक्षात्कारवत् प्रामाण्यं [illegible] तेन विशे
षात् नच [illegible] निर्विरोधः आगमजन्येपि तुल्यत्वात् न
सर्वाकारस्य लौकिकस्य वैदिकस्य [illegible] निराकरणात् तत्र आगमस्य वा
[illegible] तज्ज्ञानजनकत्वात् [illegible]
[illegible]
तत्किञ्चित् शुद्धात्मनो न स्वसाक्षात्कारेकरणत्वं [illegible] शुद्धात्मसाक्षात्कारे [illegible]
[illegible] अन्तःकरणस्य बहिरस्वा
[illegible] आत्मसाक्षात्कारे [illegible]
त्वात् सोपाधिकात्मसाक्षात्कारे मनःकरणत्वेनेष्टमिति चेन्न [illegible] मनःकरणत्वान्नाद्यः सप्रमाव
त्वेनोपाधिकस्यात्मनि साक्षात्कारात्र स्यात् [illegible] आत्मान्यथापात् आत्मनि साक्षात्कार
प्रमेयः [illegible] अन्तःकरणकार्यमेवोपाधि [illegible] आत्मान्यथापात् अ
न्तःकरणोपलक्षित [illegible] नापि [illegible] सहकारिमा
त्रपरत्वेन करणत्वाद्यर्थ [illegible] आत्मसाक्षात्कारे [illegible] अन्तःकरणे [illegible] उदाहरति तत्किंति न
आगमस्याकरणत्वेसामर्थ्याभावप्रसक्तिरिति नेत्याह

वे· प·
टी·
५८

लक्षणमुक्त्वा उदाहरति तत्कालैतत्कालाकारेण तस्यायमस्याकारणेनेत्यर्थः नन्वत्र लक्षणा कुत्राप्यत्रास्मिन्नित्याह
विशिष्टे इति अन्वितेति स्वयुक्तमेवेदमः भागेति अयमर्थः तन्मात्रपरिलक्षणत्यजहल्लक्षणार्थैकदेशस्याभानः पारि
ग्रहात् नाप्यजहल्लक्षणार्थापरित्यागादिविशिष्टस्याग्रहात् नाप्युभयलक्षणाभागैकदेशलक्षणा ग्राह्यशक्त्यैकदेशस्य
शुद्धचैतन्यात्मकस्यापरिग्रहे स्वीकारेण च शुद्धस्य सामानाधिकरण्यबलात् अत्र परोक्षत्वापरोक्षत्वमसामर्थ्ये स
र्वभेदस्यापरित्यागः स्यादिति ननु सामानाधिकरण्यबलात् प्राप्तापि पदार्थयोरभेदो विरुद्धत्वादसा
ध्यइतिनदनुपपत्त्याः द्वित्यजीतप्रिलिनत्यानितेन विरुद्धांशत्यागेनाविरुद्धमेवांशस्य प्रामाण्यपलदोपन्ने
तत्त्वमस्यादिवाक्ये कोदोषस्तन्निपाके लाक्षणयति नचैतत्सादिना नवसाधनत्वमित्यनुपपत्तिः समानाधिकरण्यस
रूपमाह पदयोरिति द्विवचनमविवक्षितं वैयधिकरण्यव्यावर्तनाय एकेति अत्राभिन्नं ग्रहणे तैमिनयोरित्य
विवक्षा अन्यथा पर्यायपदे सैक विभक्तिके च सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् वेदोक्ते त्वहिंसैव प्रमाणं नेतर
पदयोः कथमेवमयं वदन्ती तिवचनेदृतोऽसंसारिसंसारिणोरभेदग्राहयति तर्हिं सता सुरमपत्र्युत्तरिक्तकल्पनया
लक्षणेति हेत्वर्थः ननु लोकवैदिकरणाय्यायेन वेदोपि लौकिकवाक्यविषयैव स्वार्थग्राहयतीत्यौकिके च वा

मूल१ ननु तत्त्वमस्यादिवाक्ये लक्षणैव न युक्ता भागलक्षणायामेकदेशपरिग्रहेऽन्यांशपरित्यागप्रसङ्गात्
न च पदयोरेकविभक्त्यन्तनिर्दिष्टयोः सामानाधिकरण्यपरामर्शेनैतत्पदार्थयोरभेदो वाक्यार्थ
स्तावत्प्रतीयते स च विरुद्धस्वभावयोः संसार्यसंसारिणोर्जीवपरमात्मनोर्न सम्भवतीति शक्यार्था
नुपपत्त्या लक्षणा युक्तेति साम्प्रतम् अभिलषितार्थस्यानुपपत्त्यभावात् न च विरुद्धस्वभावयोर्भेदग्राहिप्रमा
णान्तरविरोधेनाविरुद्धयोरप्यनयोरभेदो बाध्यत इति वाच्यम् अविरोधेन भेदग्राहिप्रमाणस्यैवाप्रामा
ण्यात् अन्यथा लक्षणायामप्यविद्यादिना यथाश्रुतगोत्वबाधनेन स्यात् सकलभेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरो
धात् तथा च मुख्यार्थेनानुपपत्तिः

46

कं प्रमाणान्तरविरोधं विनैवार्थबोधकं विशिष्टयोरभेदस्य च नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् योरभेदश्चोपेक्ष्य शुद्ध
चिन्मात्राभेदलक्षणया बोधयिष्यति वेदइति शङ्कां परिहरति नचेति लौकिके वाक्यार्थबोधने मानान्तरानवेक्षा
सापेक्षत्वं तन्निरपेक्षत्वे लौकिकत्वाविशेषात् वेदस्य पौरुषेयवाक्यवत्संवादेन स्वार्थविरोधिमानान्तरबाधिष्यते तेनानवा
ख्योऽनुपपत्तिरितिचेत् केचिल्लक्षणं प्रदर्शन निषेधहेतुमाह अतीतेति ननु प्रत्यक्षयोश्चिदपि प्रमाणान्तरेण बाधेन पदिस्व
प्रामाण्यमुपपद्यते किमिति विनाप्रयोजनं मितरप्रमाणबाधनमित्यत आह अन्यथेति अवेऽसमस्तसंगयदर्शितो ५८
यं सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं तदेव च प्रत्यक् सर्वान्तरात्मेति यत् तत् प्रबाधने लक्षणया तदपि न स्यात्
सकलसजातीयादिभेदावबोधकप्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्विरोधात् ततः प्रामाण्यान्तरबाधनेऽतः नेरावश्यकीम
तिरेवमेव मुख्यार्थविरोधिप्रमाणबाध्यता न लक्षणापार्थान्तरपरत्वमित्यर्थः

पर्वतस्यपर्वतसाध्यविनाशकदेशिमतेप्यात्मस्वरूपज्ञानस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वादिति वाक्यस्यैतेव कारणत्वमस्याभिरु
न्तेभावेनप्राक् निराकृतत्वादिदानींतत्रैवहेतुत्वमाह मातेति प्रमाव्याप्तप्रमाणत्वमितितार्किकाः संगिरन्ते मन
सोनुप्रमाव्याप्तत्वस्योपलब्धिमात्रहेतुत्वात् ततोव्यभिचारिमनसोनात्मसाक्षात्कारकरणत्वेनतद्वाक्यजन्यसाक्षा
त्कारोभ्रमः स्यात् नचैतदुक्तं स्यादेशविलासाज्ञाननिवर्तकत्वात् नहिभ्रमोऽज्ञाननिवर्तकः प्रत्युतप्रसंगादित्यर्थः
ननुयदिमनोमात्रवेद्यात्मसाक्षात्कारजनयेतदास्यादेवतत्रभ्रमप्रमाणकानेचवतत्तमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य
तत्त्वमस्यादिमनसस्तत्साक्षात्कारकरणं तथाचमनस्तत्प्रमात्वप्रयुक्तसंवादतद्प्रमात्वप्रयोजकाभावात्तस्यनिषिध्य
ति नचैति संवादार्थेयथाज्ञानेमनसाजन्यत्वेनतथैवचेतोहेतुजन्यत्वेनतद्वाभयोरन्यतरत्रप्रामाण्यमनपेक्षितार्थ
त्वाभावात् ग्रहणस्यतदृशपरिहाराययाह परोक्षत्वपाश्चाप्रयोजनत्वाभावात्तत्रसंवादात्प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य
हेतुमाह अपरोक्षत्वयेति ननुतत्त्वमस्यादिवाक्येऽपरोक्षज्ञानजनकत्वेऽपि अपरोक्षाकारेणैवज्ञानंजनयिष्यतिनतु
कारस्यभ्रमात्मकत्वं नचतर्हि संवादस्य प्रामाण्यधानावहत्वं [illegible] प्रामाण्यापन्नविनाशकात्मपरोक्षत्वे
देशेनवेदान्तविधाहृष्यात्मस्वरूपापरोक्षाकारज्ञानमुत्पादयितुमलन्तस्यपरोक्षाकारमात्रज्ञानजनकत्वस्वभा

वोत्साधनीयस्तस्यचात्मसाक्षात्कारस्यमनोजन्यत्वेव्यभिचारिकरणजन्यत्वात्प्रामाण्यप्रसंगः
नचवेदस्यतत्प्रामाण्यमपरोक्षत्वेवेदेनानवबोधनात् वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिव्याकोपश्च ॥ १८
नचलौकिकविषयत्वेऽप्राप्तिबाधकाभावात् नचश्रुतिविषयत्वेऽपिसमानोदोषः लक्षणयाप्यवगमाद्बोध ति
वात् अन्यथापर्वतोवह्निमानितिप्रतिज्ञावाक्यात् अपरोक्षेवह्नौ [illegible] सापरोक्षाकारज्ञा
नजननमेवप्राप्नुयात्स्वभावत्वादिति तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः स्वभावतोऽविद्वद्वाक्यसंसर्गात्मकमेवहि परोक्षत्वस्यानन्त
ष्ठावस्तुबोधयतिस्फुटम् इति आत्मसाक्षात्कारस्यमनःकरणकत्वेश्रुतिविरोधमुद्भावयति शङ्कते वाङ्मनसे
ति नन्वेतद्वाक्यमस्तुमनसोविषयमित्युक्तमितिचेत्तत्राह नचेतिलक्षणाप्रसक्तेः साचमुख्यार्थबाधेसु
ज्ञानान्यथैत्यर्थः नन्वागमकरणत्वेऽपितत्समानोदोषइतिचेत्तन्न वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादिश्रु
तिप्रमाणवेदान्तकरणकब्रह्मसाक्षात्कारस्यश्रौतत्वे यतोवाचोनिवर्तन्त इतिवाक्याच्चतदविषयइत्यवे
दविरोधे किंप्रामाण्यमन्यतरस्यस्यात् उभयत्रवाक्यार्थप्रमृतयस्सोकाराबाधावस्थावैदिकत्वस्यक्रिया
यामेवसमवायोपचारः नतावदेवंसतिप्रामाण्यमुभयोरपिवेदवाक्यत्वेनतुल्यत्वात् नचावान्तरार्थप्रवृत्तयः
विरुद्धयोस्तदर्थत्वात् तस्मादवश्यमन्यतरविचारविशेषः [illegible]
तिवेदान्तगम्यत्वाच्चवादवाक्यानिलक्षणयानश्रणप्रवृत्तानि मतज्ञानत्वेतिनकोऽपिविरोधइत्यभिप्रेत्याह
प्रागाह नेत्यादिना

प्रधानानुगुणतयाऽन्तरस्याख्यानमगुणवाक्यवल्लक्षणयाऽनुगुणत्वेन प्रधानवाक्येऽस्यार्थः। ननु वेदान्तविरो
धादत्राप्यस्तु लक्षणेति तन्नापाततो विरोधादित्याह मुख्येति अत्रैकदेशिनो वदन्ति तत्त्वमस्यादिवाक्ये लक्षण
निराकरणेन नाविशिष्टतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थस्वीकारात्स्वैकदेशिमतमनुपपन्नमिति अत्रेति कथं तर्हि वेदान्तवाक्ये सामा
नाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः पदयोरेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्त्यभावात् नहि विना लक्षणां जीवपरमात्मनो
रैक्यं सम्भवति तस्मात्पिण्डीकृत्येति सिद्धान्तिमतं दूषयति नचेति सामानाधिकरण्यमैकार्थ्यं यद्वा जीवब्रह्मश
ब्दाभ्यां तद्वाचकपदे लक्षणेन तयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरुक्ता हेतोरित्यर्थः। अन्यथानुपपत्तिं हेतुमा
ह रज्जुसर्पयोरिवेति सर्पो रज्जुरिति तावत्स्वरूपात्मकं वाक्यं तत्रैकविभक्त्यन्तमेकमेवार्थं विधत्ते सर्पानुवा
देन रज्जुविधानात् तद्विधानं च सति सर्पस्वरूपबाधकत्वेनैव तथा च सर्पस्वरूपं सर्पपदेनानुवाद्य तज्ज्ञे
नापबाधो रज्जुस्वरूपमात्रमवशिष्टमित्येकत्र बाधेऽपि लक्षणां विना पदद्वयस्य यथा सामानाधिकरण्यं तथात्रापीति
पदेन जीवमपबाध्य तत्पदेनावशिष्टब्रह्ममात्रोपस्थितिः पदेनाऽहमस्मीति पदयोरेकार्थत्वमिति तेन सामानाधि
करण्यमुपपन्नमित्यर्थः। नन्वेवमपि नैकार्थ्यं तत्परमात्मपदस्य पूर्वं चिदात्मन उपस्थापकत्वे सति तत्त्वमिति: न

अत्रैके चित्तत्त्वमस्यादिवाक्ये लक्षणैव नाव[illegible]त्रोगीक्रियते न च विरुद्धयोर्जीवपरमात्मनोः सामा
नाधिकरण्यानुपपत्तिः रज्जुसर्पयोरिवैकस्य बाधेनापि तदुपपत्तेः न चोभयोर्मध्ये एकस्य बाध इति वि
निगमकाभावे यदि परमात्मन एव बाधमाशङ्केत तदा गुणत्वमपुरुषार्थं जीवपर्यवसितमिति
न प्रमाणं स्यादिति वाच्यं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णितब्रह्मणः सत्यत्वेनावधारितत्वविरोधा
जीवस्यैव संसारिणो बाधात्

थापितत्वे पदं जीवाभावोपस्थापकं तथा चाभिन्नार्थयोरैकार्थ्यमिति चेन्न नैतदेतस्य भ्रमावस्थाधिष्ठानस्वरूपा
नतिरेकात् ननु मा भूदस्मत्पदे लक्षणं तथापि ब्रह्मपदस्य साक्षात्परिहाराविशिष्टे शक्तस्य शुद्धोपस्थिता
लक्षणापत्तिर्वा इति चेन्न सत्यादिपदादिवत्तत्पदार्थस्यापि शुद्धस्यैवोपस्थितेः। ननु तथापि तत्त्वम
सि वाक्ये जीवबाधो नोक्तः तत्पदवाच्ययोर्जीवत्वविधानात् तत्पदार्थस्य स्पष्टं विनिर्दिष्टत्वेनानुवादत्वात्
ननु तत्त्वमसि ब्रह्मेति वाक्ये कामलिस्तत्र जीवस्यैव बाधः प्रतीतेः तर्हि विनिगमनाया नेहनानास्ति यदि
जीवपदनपात्तो ब्रह्मण एव बाधः स्यात् कथं तेनैतदा[illegible]नैरक वाक्यवत् पुरुषार्थं जीवस्वरूपतात्पर्य
कमप्रमाणं स्यात् इति सिद्धान्तिशंकामनूद्य दूषयति नचेत्यादिना ब्रह्मपदार्थस्वरूपप्रमाणसत्यादि
वाक्यविरोधात्तावन्निगमो न वा जीवाबाधोपशंकेतिहेतुमाह सत्यमिति ४३

47

किंच अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते इति वृद्धानां लक्षणस्वरूपविदां स्थितिः शक्यसंबंधिन्येव लक्षणा न चा
ऽत्र वाच्यसंबंधित्वमात्मनोऽद्वयात्मनः संसर्गित्वाभावात् संबंधे च तु लक्षणत्वहानात् ननु लक्षणत्वमिति हेतु तत्राह न चेत्यादिना
ननु यद्यपि लक्ष्यमसंसर्गि तथापि विशिष्टवाच्यसंसर्गिणि तदेव लक्ष्यमेव लक्षितं संसर्गितामिति तत्राह न चेति
संबंधस्याभ्युपगमे तस्यादेकस्यासंबंधित्वे इतरस्मात् निरूप्यसंबंधाभावादित्यर्थः तथेति स्वार्थासंबंधिलक्ष
णया शब्दस्य नाप्यर्थः । किंच लक्ष्यत्वे चिन्मात्रे मभिधेयेन वाऽनभिधेयेन वा न हि तदभिधानशब्दा निवर्तन्ते
चिदात्मनि तत्वमित्यादिपदप्रवृत्तेः किं लक्षणया द्वितीयपक्षे अद्वयपदेन चेति ननु लक्ष्यार्थे किं मितिस्वरूप
तालक्षणयापदाद्वेवतद्विसंभवादिति तत्राह तत्रापीति लक्ष्यस्यापि पदैर्लक्षणया प्रवृत्ते तत्र
द्वयापस्यापकपदेनापि अविनाशापदे तत्तत्रापि अन्यत्र वाच्यस्यार्थः । किंच ननु मितिपदे पदिलक्ष्यमेकं भिन्नं वा
अथ पदे इतरपदवैयर्थ्यापत्तेः नैव पदेन लक्षणया अनयोर्वृत्तिनानात्वानुपलब्धेः साक्षात्कारस्यासिद्धेरित्याह किं
चेत्यादिना ननु किं मितिरितरपदवैयर्थ्यं उक्तं साक्षात्कारस्य प्रमाणात्मकत्वात् पदानां वाक्यत्वेन बोधकत्वादि
त्याशंक्याह तत्राह पदार्थेति पदयोरेकार्थत्वे पदार्थानां तत्त्वाभावेन संसर्गरूपवाक्यार्थाभावेन स्यादिति

न च शाक्यलक्षणयोः संबंधः लक्ष्यस्यात्मनः संगतत्वात् न तु संसर्गे तत्कित्वं संबंधाभावे न चासंबद्धलक्ष
णेति तथाऽदर्शनात् न च सर्वेषामनभिधेयालक्षणेति तदुक्तं लक्षणपदार्थैकत्वप्रसंगात् तत्रापि
लक्ष्यालक्षणया वा प्रसंगात् किंच पदाभ्यामेकोऽर्थो लक्ष्यते यथार्थं च पदं प्रतिपद्यः एकपदवै
यर्थ्यप्रसंगात् पदार्थवाक्यार्थयोरविशेषापत्तेश्च विशेष्यविशेषणभाववाक्यार्थानुपपत्तेः अतएव
न द्वितीयः लक्ष्यलक्षणयोः प्रसंगात् नहि विरुद्धयोरभेदानुपपत्त्या कृतलक्षणया भिन्नयोरभेदोपपत्तिरिष्य
ते किंच वेदान्तेऽतत्त्वमस्यादिवाक्यमेव प्रधानमितरत्सर्वं तदुपकरणमेव तथा च प्रधानवाक्यैकवाक्य
लक्षणा तत्राऽसम्भवेनार्थेनैतरद्वैवसाधुकाङ्क्षलक्ष्यमकल्पनेत्यलम्

तत्त्वार्थकत्वानुपपत्त्याऽऽत्मप्रसंगः स्यादितीतरस्मिन्नुपदेशपुरुषापेक्षया कालेन स्यादित्यर्थः ननु यद्यपि सामा
न्यात्मनो लक्ष्यमेकं तथापि तत्र विशेषविशेषमात्रापरपदार्थाणां पदान्तरशब्दानां रूपत्वात् कथं तद्वाक्यार्थेति तत्राह विशेष
णेति सामान्यविशेषसंसर्गित्वेऽपि तद्रूपत्वे तत्त्वेनेत्यर्थः लक्षणावेयर्थ्ये द्वितीयपक्षेऽपि एकोऽर्थः इति लक्षणेति ननु
किं मिति लक्षणाभाव । भिन्नयोर्योरभेदलक्षणयोर्वैयर्थ्यं निवेदितं तत्राह नहीति नाप्यपेक्षया बोधनप
दं वसानपर्यायो हि नार्थेऽदेकत्वं किन्तु विशिष्टज्ञापकं न चाभिन्नयोरभेदावास्तवोऽस्तीति लक्षणायामपि भेदः । किंवाऽर्थेऽस्ति
त्वं नतु मस्यादिवाक्यैर्लक्षणाभावेऽहं तत्त्वमस्यादीनामेकमात्रम् किंचेत्यादिना प्रधानस्य अज्ञातप्रधानत्व
पदेषु च प्रतिवेदान्तमर्यादातेनावेदान्तवाक्यानां तत्त्वमस्यपूर्वात्मामहावाक्यानां सर्वार्थत्वमेव चिन्तया
त्मस्वरूपज्ञापकत्वं तथा प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वेति तदितरस्यार्थवादवाक्यानि तदुपेक्षितार्थसमर्पकत्वात्
एकरसत्वेऽङ्गत्वं स्वतानि भवन्ति महावाक्यस्य प्रधानत्वं किं तत्राह तथाचेति नन्वेकविशेषापत्ताद्वयपतिल

रितिर

वे. सू. टी. ५८

द्वितीयेनिराकरोति नचेति दुःखेहि जीवोपादानकं उपादाननाशश्चोपादेयनाशहेतुरिति आत्मनाशात्
दुःखनिवृत्तिर्भवति दुःखाभावः पुरुषार्थः तत्साधनमात्मनाशोपि स्यादिति नचेत्यन्वयः तद्धेतुः क
स्मादिति किं दुःखाभावरूपएव पुरुषार्थः उतात्मोपयुक्तो नाद्यः दुःखाभावस्यापि तत्राभावात् नहितीयः
आत्मनो नष्टत्वात् कस्य पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः आत्मवधस्य शास्त्रेषु निषिद्धत्वात् तदुपदेशानुपपत्तिरित्याशं
क्य सत्यताभावान्न बाधः स्यादुपपादयति नचेति अस्मत्पक्षे तु निष्कल्पितत्वेनेत्यर्थः सत्यत्वग्राहकप्रमा
णाभावाद्वा जीवोऽसत्यः उक्तयुक्तिबाधाद्वा असत्यत्वे टंकप्रमाणसद्भावाद्वा आद्यं परास्तं अनेनेति
ननु जीवपरमात्मनोरभेदमात्रं प्रतीयते न जीवसत्यत्वं कथं न जीवकल्पितत्वमित्याशंक्य सर्वज्ञानामिमा
त्मपदार्थनिर्वचनमित्यात्मस्वरूपमाह सत्येनेति तथा च सत्यात्मनो जीवस्यासत्यत्वे बाधितत्वमित्यर्थः
ननु भेदग्राहि प्रत्यक्षं सत्यभेदग्राहि निरूपचरितत्वादित्याशंक्य दूषणान्तरमाह नान्योतोस्ति भेदस्य पारमार्थि
कत्वे निषेधो न स्यादित्यर्थः सत्यत्वे जीवस्य युक्तिविरोधं पदं प्रतिक्षिपति नचेति जीवासत्यत्वग्राहिप्रमा
णसद्भावपक्षं निराचष्टे नच रूपं रूपमित्यनेन चैवाचामितिप्रतिज्ञायां हेतुमाह नवहीति तत्त्वमस्युपपदपुल्या

नच दुःखादिनिवृत्त्या दुःखाभाव एव पुरुषार्थः कस्यायं पुरुषार्थः स्यात् स्वस्यैव बाधितत्वात्
नच जीवात्मा सत्यः अनेन जीवेनात्मनेति सत्येन परमात्मनाऽभेदश्रवणात् नान्योतोस्ति द्रष्टे
त्यादिना भेदप्रतिषेधाच्च नच सतोऽसंसारिस्वभावस्य परमात्मनः संसारिस्वभावजीवरूप
तानुपपत्तिः अविद्याकृतोपाधिसंबन्धात् स्फटिकलौहित्यवदुपपत्तेः नच रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति
वाक्यादाभासरूप एव जीवः स्यादिति वाच्यं नवहि तत्त्वमस्यादिवाक्याकोटितत्वच्छरीरस्य सहृदयप्रसेव
प्रतिरूपपदेन विवक्षितत्वात् भवतु वा प्रतिबिम्बत्वात्पि नाऽसत्यः प्रत्यभिज्ञानेनैव बिम्बप्रतिबिं

टिप्राणीराणिहि रागात्तद्रूपत्वाहार्थः तत्त्वशरीरेण साहृप्यं प्रतिरूपशब्दार्थः यथा मुद्रा प्रतिमुद्रा न्यायेन नः९
ज्ञासाहृप्यमेव प्रतिमुद्रा शब्देनोच्यते नार्थान्तरं तथा प्रतिरूपशब्देन रूपसाहृप्यमेवोच्यते नाभासत्वमित्यर्थः
यथाह देहे देहे प्रतिबिम्बः सन् देहाकारतामवाप्नोतीति प्रतिरूपशब्दे स्पष्टं पिण्डवादो देहस्य कथमन्यार्थ
त्वकथनं तत्राह भवतुविति नहि दर्पणस्थमुखस्यासत्यमेवेति नन्वसौ जीवोपि कथमसत्यं रतिनत्राह तथापीति तद्दे
दृष्टमुखमिति प्रत्यभिज्ञानुरोधोत्तु प्रतिबिम्बवरभेदस्य मिथ्यात्वकल्पनामिति बिम्बस्यैव सत्यत्वं स्यादित्यर्थः
आभासत्वापादितनत्वेन नजीवः किन्तु जीवधर्मः जीवत्वाभासत्वविशिष्टावच्छिन्नो नाशस्य इतिभावः ५८
नतु तेउपाधिगताः कारणत्वमपि जीवत्वमाभासनमत्रतत्त्वत् तदन्विताविति प्रतिबिम्बमेवमनन्वितानामिहावेव
माङ्गीति १ आभासत्वमाभासत्वमित्यर्थः ननु प्रतिबिम्बरूपो जीवो बिम्बमेव चेत् कथं तर्हि बिम्बः प्रतिबिम्बः
स्वरूपं चेति भेदव्यपदेशात्मको व्यवहार इत्याशंकते कथमिति

ननु किं चिदात्मैव जीवस्तदन्यो जडो वेति उभयथापि विकल्पद्वयेऽपि दोषमाह न चितिर्भोक्त्रीति भोगस्य चित्स्वभावता
हितत्वात् जीवो न ब्रह्म स्वयंप्रकाशत्वात् घटवत् नापि जडः भोक्तृत्वात् व्यतिरेके घटवत् एवं तस्य जडाजडविल
क्षणत्वेनानिर्वचनीयो जीव इति स बाधाह एवेति परिहरति नेष इति चैतन्याभासत्वेनेति चैतन्यलक्षणरहितः स्वय
प्रकाशत्वात् भोक्तृत्वाच्च चैतन्यवदवभासमानत्वाच्च चैतन्याभास इति चैतन्यछायापत्त्यर्थः ननु चैतन्यस्यारूप
त्वात् छायापत्त्या जीवो नोपपद्यते न हि नीरूपस्य वायोः छाया क्वचिद्दृष्टेत्यत आह नचेति तत्र हेतुः नीरूपस्या
पीति ननु जले गगनस्याभासः नीरूपता देवकर्णं नाहं जले निम्नत्वेन दृश्यत इति ननु तत्र नीरूपस्यापि कर्णादी
नामाकाशस्येति गृहाण तत्र न चिदाभासो जीव इति नाभ्युपगन्तव्यः यद्यपि च जले महाकाशप्रतीतिरूपविषया
गगनाभासस्याकाशस्यापि स्वीकारात् न हि जले तत्र महाकाशछायापत्तिः रूपाभावात् प्रत्यक्षं जले सम्
भवति तस्मात्तथैव जले गगनाभास इति कथं न चैतन्याभासो जीव इति युक्तिसिद्धं चिदाभासजीवस्य त्वापि
साधयति रूपरूपविमिति रूपाधिरूपाधिप्रतीतिसिद्धः प्रतिरूपं प्रतिभासः प्रतिच्छायेत्याह तत्र ननु ससारित्वे
जीवस्य बाधेऽपि नात्मनो मुक्तिरूपपत्तावात्मसंसारस्य सम्भवत्वेन स्वात्मन्येवात्मनो मुक्तत्वादित्यत्राह तथाचेति

ब्रह्मै

ननु कोऽयं जीवः चैतन्यं जडो वा उभयथापि बाधानुपपत्तिः किञ्चोपजडादिवद्बन्धानुपपत्तिरिति चे
न्न नैष दोषः चैतन्याभासत्वेन तस्य प्रसिद्धजडाजडविलक्षणत्वात् नचनीरूपस्य चैतन्यस्याभासा
नुपपत्तिः नीरूपस्यापि गगनस्य जलेऽवभासदर्शनात् रूपरूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुते
श्च तथा चेदं सर्वं प्रत्यगात्मनि प्रतिभातं सर्वस्याधिष्ठानरूपस्य प्रत्यक्षैकरसस्वरूपः प्र
त्यगात्मैवाप्रत्यगात्माभ्यामप्रतीतिः किं तत्प्रत्यक्षं तद्वन्धमोक्षावस्थाविकल्पापत्तेः मोक्षार्थिन
इत्यनुपपत्तेश्च न त्वन्यस्य मोक्षार्थमन्यः प्रवर्तते न चात्मनाशः पुरुषार्थः

स्वरूपानन्दावभासः स्वरूपः ज्ञानादेरिदं सर्वमित्यादिवाक्यानन्वयित्वं तत्त्वात्मनिरूपणं तत्त्वज्ञानमुक्तिरेकेन
वेति पृष्टे इति चैतन्याभासस्य जडत्वपक्षेऽपि पानीति अविद्यात्मा चिदाभासो जडाजडविलक्षणो जीवः एवाद्याभिप्रा
यः स्वात्मनाऽविद्यानिवृत्तिं तत्रैव भोक्तृत्वाज्जीवस्य बन्धस्य बाधोऽपि स्यादित्यत आह प्रतीतेः स्वरूपेण स्वरूपसाक्षात्कार
स्य च भोक्तृत्वात् भोक्तृत्वेन स्वरूपेण भोक्तृत्वमाह तत्र कर्ता तेन प्रमातृत्वेन तदेवाह सर्वज्ञानादितत्तत्त्व
तितत् कर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वेन तत्र तत्त्ववित्स्वभावं जीवस्य तत्त्वस्वरूपेण जडत्वाज्जानन्नात्मानं तत्र परम
त्मनोऽपि गतिरवगत्य स त्वात्मना बन्धमुक्तिरिति किं नित्यं बन्धमात्मप्रतिबन्धकल्पप्रसङ्गमाह बन्धमात्र
मिति किञ्चयदि जीवबाधः स्वात्मबाधस्तदा कः प्रवर्तेत मोक्षार्थमिति तत्र कस्मात्तन्मोक्षोऽपि पुरुषस्य स्वबाध
एव विरोधात् न तत्र प्रयोजनापत्त्यापत्तिरिति विद्वत्प्रवृत्तिरित्याह मोक्षार्थीत्यादिना स्वस्य च
न हि स्वनाशो वा पुरुषार्थः स्वस्य स्वनिवृत्तिबाधाद्यनिराकृत नेवेति शङ्कि स्वनाशः पुरुषार्थः अपुरुषार्थ
साधनेत्यर्थः स्वस्य ताभावेन तत्त्वादिति वाक्यार्थः

वे· सु·
टी·
४५

नन्वविरुद्धयोरप्यभेदोऽप्यभ्युपेयः काष्ठौ ह्यत इति तत्राह प्रमाणेनेति इहेति तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि तत्पदेन लक्षणा
लक्षणयैवार्थः तदुपपत्तेः अनुभूयमानैकरूपत्वोपपत्तेस्तत्त्वमस्यादिभिः प्रमाणैरेवा दृष्टेनेत्यर्थः प्रमा
णेनाबाधफलमाह मुख्यार्थ इति तत्र लक्षणा सिद्धेति भावः प्रमाणान्तरविरोधेन मुख्यार्थोपपत्त्यर्थं तदुप
योगे विपदेवाबाधकमाह मुख्यार्थेति मुख्यस्य सर्वात्मकत्वेनाद्वितीयस्यैकरूपत्वात् प्रमाणानुरूपाभावान्न लक्षणेति
एवं नन्वस्य दूषयति नचेति वाक्ये लक्षणायामधिकारीकल्पनेति तत्कल्पनेन तत्साक्षात्कारो न सम्भवतीत्यर्थः
वैयर्थ्यात् तथा न्यायप्राप्तं तत्साक्षात्कारो न च साक्षात्कार इति लक्षणायामस्य तत्सम्पादकमेव वाक्या
र्थप्रतीतौ कारणत्वात् द्वितीयमुपदर्शयति अर्थसंसर्गः सम्पादयत्याह तत्रेति प्रथमार्थः अविद्योपाधिकं चेत
न्यं तत्पदवाच्यं तत्र कल्पितोपाधिकं चैतन्यं त्वंपदवाच्यं तयोर्लक्ष्यस्वरूपं शुद्धमेकरूपं तत्साक्षात्कारात् सा
मान्यविद्योपाधिनिरासपूर्वकेन तत्त्वमस्यादिवाक्येन कल्पितः संबन्धोऽपि विनिवर्तितस्तदुपाधिकं कथं न लक्षणेति नन्वकल्पितस्य
न च मानान्तरस्य वेदेन बाधितत्वात् तदनुपपत्तिः नहि बाध्यस्यैव बाध्यत्वे किं तत्त्वविषयसिद्ध्यन्यथानुप
पत्त्या इह तत्त्वमस्यादिवाक्येनापि तदुपपत्तेर्मुख्यार्थानुपपत्तिरेव अन्यथा सर्वत्र लक्षणोच्छेदप्रसंगः लोके
प्रसिद्धेः प्रामाण्यमेव लक्षणाया अन्यथा तु प्रावाक्यविरोधेन विरोधिमानान्तरस्य बाधितत्वात् तदनुपप
त्त्यभावान्न लक्षणा स्यात् न च लक्षणार्थस्याप्रसक्तत्वाद्वाच्यार्थेन सम्बन्धानुपपत्तिः तत्र तत्तत्स्वरूप
विधानं कल्पितोपाधिसंसर्गस्याविद्याध्यारोपितत्वादबाधपरिकल्पितस्य विवक्षितः संसर्गवदुपप
त्तेः कल्पितसंबन्धेन लक्षणापरमार्थिकी न स्यादिति चेन्न नाचेत्तत्त्वमद्वैतविरोधेन वेदान्तस्य सत्य
त्वे द्वैतवादिनां सिद्धान्तविरोधः स्यादिति स्पष्टत्वात् न च लक्ष्यपदार्थस्य कर्तृप्रसंगः पदार्थप्रतिपादक
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिवेदान्तपदार्थप्रतिपादकत्वात् तत्र च लक्षणाभावान्नान्वयस्यानवज्ञानत्वादिसा
वैधर्म्यलक्षणापात्रेऽपि कल्पितत्वाद्वस्तुत्वेन स्यात्तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसाक्षात्कारोऽपि कल्पितः स्यादिति प्र
कृते कल्पितेनेति तदेतन्नानिष्टमित्युपहासयन्नाह नोक्तेति ननु पदार्थलक्षणायामपि तत्र नवा नास्ति च
तर्हि सकलैतत्प्रयुक्तं तदेतद्दूषयति नचेति सत्यादिपदानामेव लक्ष्यपरत्वे तेन तत्त्वमस्यादिहेतुमाह पदार्थेति ननु सत्यादि
पदेषु स्वार्थाभिधायकत्वे तत्र लक्षणायां चेति विकल्पाभ्यां तत्र दूषयति तत्र लक्षणायां सत्यादिपदार्थानां ब्रह्म
णि प्रवृत्त्यन्तरीकारेण तत्पदलक्षणायां दोषस्य परिहरणीयत्वमाह तत्रचेति ननु सत्यादिपदमभिधयार्थं ब्रह्मणि प्रवर्त
ते इति पदानां मुख्यत्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि तथाऽसत्त्वे इति चेन्न भोक्तृत्वकर्तृत्वादिधर्मवत्त्वादिविशिष्टे तत्पद
स्य प्रवृत्तिरिति तत्पदस्य वाच्यार्थे तादृशस्यैवोपस्थितेः एवं तत्पदेऽपि बोद्धव्यं नन्वेवं सत्यज्ञानानन्तादिमतिसत्यादि
प्रवृत्तेर्नैतत्तेन लक्षणायां ब्रह्मैक्यप्रतीतिर्नेत्याह नचेति

४९ १२ ४५

एकत्वेऽपि भेदव्यवहारस्योपाध्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् नद्योकेति हेतुमाह एकस्मिन्नेवेति भेदाभेदस
तत्पुदासायेवकारः नन्वेकस्मिन्नित्ययुक्तं तस्यानेकरूपचात्मकत्वात् तत्राह सर्वेति शक्तान्वयदनेक
रूपत्वेऽपि स्वरूपं वस्तुतः कल्पनारहितमिति अभिन्नमेव तदित्यर्थः जीवस्यानाभासते सिद्धमर्थमुपसंहरति
तस्मादिति यद्वा भवतु सत्योजीवस्तथापि सामानाधिकरण्यबाधायां किं तस्याद्वितीयाणां कामुपसंहार
व्याजेन परिहरति तस्मादिति बाधाविरोधो न सत्यमिति कथं तस्य बाध इत्यर्थः ननु किमिति एकत्वनीवे
दवासनावैदिके रवेकदेशिभिः स्वीकारादिति नेत्याह नन्याय्यमिति एवमेकदेशिनोऽसिद्धान्तिमतं परपत्तं कृत्य
लेखता निरासपक्षमुपसंहरति अतएवेति एवोक्तलक्षणानुपपत्ति हेतुरचनार्थोऽयं तः पक्षः अत्र वक्ष्यमाणे
हि पदयोर्लक्षणा विना निर्णीयते पत्नमाचार्यैः एवं पक्षनिर्णयति शङ्कोच्यतेरिति महावाक्यनिष्पादेन तत्
लक्षणाभावः किमुख्यार्थानुपपत्त्यभावादुत विरोधे तत्त्वार्थाभावाद्वा बाधानिषेधयति विरुद्धयोरिति संसारसंस्

एकस्मिन्नेव स्वरूपे सर्वकल्पनारहिते भवत्वेवं द्वतो विरुद्धोऽवि वस्तुरूपमिति निर्विषयव्यवहारस्योपा
धितः स्वीकृतत्वारोपात्तेन तत्त्वदर्शनात् तस्मात्तमस्यादिवाक्ये बाधायां सामानाधिकरण्योपपत्ते
कल्पना वेदवाक्यान्याय्यातो लक्षणया परिपूर्णसंसिद्धान्तः अन्यगम्यमात्रबोधने तत्त्वप
न्नमिति शङ्क्योच्यते विरुद्धयोरभेदो हि तत्त्वे तु न युज्यते अतन्त्यगतिकत्वे नुमानान्तरस्य बाधने
न्द्वं यदुक्तं मुख्यार्थानुपपत्त्यभावात्तु लक्षणेति तत्र विरुद्धस्वभावयोर्जीवपरमात्मनोरभेदः
स्य प्रमाणबाधितत्वात् नहि विरुद्धयोरभेदः कश्चित्प्रमाणेनेष्टः

सा हि तयोरभेदस्य प्रत्यक्षादिविरोधाद्योग्यतया वेदेन प्रमापयितुमशक्यत्वान्मुख्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् तत्
लक्षणास्यादेवेत्यर्थः द्वितीयं निराचष्टे नहीति अबुद्धैकरसत्वात्प्रत्यग्ब्रह्मणोर्लिङ्गस्य सत्वात्तस्य
चातिप्रसिद्धत्वात् तात्पर्याभावात्तु लक्षणाभाव इत्यर्थः ननु पूर्वापरविरोधः पूर्वदौर्बल्यं शङ्कते विरुद्धेति
न्यायेन प्रत्यासन्नेऽन्तरेण सिद्धेऽप्यचरवं भेदस्याहि मानबाध्यत्वाद्यपवृत्तत्वात् समानं संसारभेदग्राहि मा
नेनाधिक्येतनयोर्वेदवाक्येनाबाध्यत्वात् कथं मुख्यार्थानुपपत्तिरिति तत्राह अनन्येति पौरुषेयेषु नान्ते
कत्वाद्वस्तार्थसिद्ध्युपपत्तेरसंगतितरस्य बाधकत्वेन अनन्यगतिकतया पयस्तु कं प्रमाणं प्रमाणान्तरः बाधते सा
र्थसिद्धिर्भवति तत्र तद्बाधो नाचितः तथा च मानान्तरमनन्यबाध्यमतस्तद्विरोधेन मुख्यार्थानुपपत्तिरसौ
च्यवेदोलक्षणया प्रत्यक्ब्रह्मणोरैक्यमवबोधयतीति सिद्धान्तवलक्षणोऽयमर्थः एवं पक्षमन्वयद्वय
न्द्वाकवाच्यै यदुक्तमित्यादिना

वे॰ सू॰
टी॰
५०

लक्ष्ये शुद्धे ब्रह्मण्युपाधिघटितलक्षणानन्वयान्नैव युक्ता । जन्मादिवाक्यनिरूपितलक्षणे त्वनेकश्रुतिविरोधात् सूत्रकारविरोधाच्च
यथाहुः । ननु पदार्थविषयेनयनएवयोग्यः । जन्मादिविकल्पितनिरूपितविशेषकत्वम् । जन्मादिग्राह्यविषयाः
कवलीस्वरूपं मायोपहितानां लक्षणं रूपोपहितस्येति सेवनतथाहिनतावतः श्रुतिविरोधः । साक्षान्मिथ्यात्वनि
निषेधतो शुद्धस्य विषयालक्षणायामप्युपरक्ते निषिद्धत्वात् तत्त्वतोऽनुपरक्ते योनित्वासिद्धेरनिष्ठापत्तिः । शुद्धब्रह्मणो
शुद्धे ब्रह्मणि पदवृत्तेरनभ्युपगमात् उपाध्युपरक्ते योनित्वेन तत्त्वाद्यदोषात् कथं तर्हि शुद्धस्य ब्रह्म
लक्षणस्वरूपोपस्थितिरिति चेन्न उपाधेस्तटस्थतया मिथ्याकोटावशेषेण शुद्धं साक्षिण्यात्मकरसस्य
तत्त्वमसीतिपदद्वयलक्ष्यस्य जन्मादिपदेष्वप्युपस्थितिसंभवात् यथा घटपदे गोत्वादिपहितव्यक्तिः शाक्यापि
गोत्वतटस्थतया वाच्यकोटावप्रविष्टमिति तेनानुगतात् गोव्यक्तिः विशेष्यत्वोपस्थितेन गोत्वमिति तद्वदिति
नश्रुतिविरोधः । यच्चसंप्रदायविरोधइति तत्तैरपिसंप्रदायविद्भिः श्रुतिविरोधपरिहारायैव वेदान्त
पदेषु लक्षणा सीकृता नामविरोधोऽस्तु तत्प्रकारेणापि चेत्परिहर्तुं शक्यतेकिमिति लक्षणाश्रयणेन
ब्रह्मसंभवति लक्षणायाश्चान्याय्यत्वात् नचैवं तेषामज्ञतापत्तिः । उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् तेषाम
पिश्रुतिविरोधपरिहारस्यैव प्रयोजनत्वात् स च यथा प्रथोपपद्यते तथा तथाश्रुतिः । कल्पितत्वे
ति तेषामभिप्रायादिति सर्वमनवद्यम् एतावाज्ञानमेकं तत्तुपरके चैतन्येसाक्षीतितद्वाऽज्ञानमुपा
धिं तिरस्कृत्य शुद्धमेव चैतन्यं तत्पदलक्ष्यसाक्षिपदाद्यप्याकृत्याप्येनापतिष्ठते इति वाच्यं इमे च सर्वमस्
मिप्रायं प्रकटयितुमाचार्यैर्नानोपाधीत्यादिवाक्ये सामान्यस्य व्यञ्जयेत्ताद्रूपाधिपदस्याने
व्याक्तिपदेदानव्याप्यतस्तद्रूपेद्योपाधिपदं प्रयुक्तमिति ततो विशेषोपाधेरन्यत्र वाच्यकोटावप्र
वेशवदिहापि शुद्धमेव जन्मादिपदवाच्यकोटौ प्रविशतिनाज्ञानादीति [illegible] नास्मदीय
आचार्योपालम्भमर्हतीति

50

तत्रहेतुमाह नानेति प्रथमार्थः ज्ञानशब्दस्य हि ज्ञानावच्छिन्नव्यक्तौ संकेतग्रहस्यानेकव्यभिचारदोषात् ज्ञान
त्वसामान्यवतीषु व्यक्तिषु चेत्तर्हि किं जातिपदार्थवादिमतमेतत् जातिमात्रपदार्थवादिना वा उभयथापि
ब्रह्मणो वाच्यता दुःस्थेति: तथाहि: सामान्यं हि नानाव्यक्तिष्वनुगतं तेनास्वेवानुगतव्यवहारहेतुः सोऽपि
न तत्र ज्ञानत्वसामान्यं ब्रह्मणो नाभिन्नं नानाभिन्नेषु उपाधिषु ज्ञानत्वव्यक्तिष्वेव सोऽपि न खु संवन्धानुगता
यावीत् वीक्ष्यते: न मेलितव्यक्तिषु तत्स्वतन्त्रस्य ज्ञानत्वसामान्यस्यानभ्युपगमात् निः प्रयोजनत्वात् तत्रस्तो
भयमतोऽपि ज्ञानत्वस्यानौपाधिकस्य ब्रह्मव्याप्तिमेवमस्मादिपदेष्वपि ज्ञानेति: प्रयोजनमनुपपादयति अनु
गतेति अनेकोपाधिषु संवद्ध्या वाच्योपाधिष्वनुगतव्यवहारोपपत्तेरिहत्यतमाह अविविक्तेति यथा देश
सन्नत्वमानेषु दण्डचक्रप्रतिविवाः प्रतिपत्ते प्रत्यग्यचक्रोऽयं चक्रइत्यनुगतव्यवहारः सद्वत्तत्रजातिकृतः व
व्यक्तिकाभावेन चक्रत्वजात्यनभ्युपगमात् उपाधीनां चानुगतत्वात् सर्वोपाधिष्वनुगतेऽपि चेत्स्यात् तस्यै
वतत्रानुगतव्यवहारः किं पुनतत्त्वेन: कदाचित्तत्र कश्चिदभिव्यक्तौ मायेनेव्यत्मक ब्रह्मव्यक्तिस्तत्र तत्रानुगत
व्यवहारः सत्याद्यनेकनिर्वाधोज्ञानत्वजातिस्वीकारश्रुतिपत्तेन संभवादि जातिरपालानत्रसत्यादिपदेऽस्तदृत्याप

नानोपाधिसंवद्धया श्रुतिविरुद्धसामान्याऽनभ्युपगमात् अनुगतव्यवहारस्यानुगतव्यक्तेरेवो
पपत्तेः अतिविवेकु विवक्षत्वमर्थस्य तत्र विधया सत्यादिपदेन वक्तुं शक्यत एव

स्थितावपि तत्पदलक्षणोपस्थितिः कृतइति नच सत्यादिपदादेवतदुपस्थितिः ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यादि
तितत्राह तमर्थस्थितेति तदर्थस्य लक्षणार्थस्य: श्रोतिपदे चान्यगतिमित्याह उक्तविधयेति अज्ञानान्य
ऽनेकानि सविकल्पानि चिद्रूपाण्येवसाक्षिपदवाच्यानि साक्षात्ज्ञानेषु व्यक्तिस्थानीयेषु संवद्धस्यैव तत्र व्यक्ति
स्तदुपव्यवहारेणेवव्यवहाराच्या तथाच साक्षिपदावगतेन तस्यैव तत्र सम्यगुपस्थितिसंभवात् तदेवोपलक्षणे
त्यर्थः: ननु तेव सत्यज्ञानसत्यादिपदेऽनेकव्यक्तिस्थानीयतत्तद्विकल्पोपाधिसामान्यस्थानीय ब्रह्म चैतन्यस्याप
स्थितौ कथं तत्पदलक्षणापरावेद्नतैत्तिरीतिचेत् तदेवमनेनौपाधिकतेऽयं पशुनापतेनैतन्यब्रह्मणः पदात्
त्रिविधोपस्थितेः संदिग्धोऽपि योऽयन्तया पागसाध्यतामेव पशुव्यक्तेरेवन जातेः तथा प्रकृतेऽपीतिनकिंचिद
नुपपन्नमीमांसकस्य चैतन्यैत्रैवनसंभवति जाति.... मात्रस्यैव पदार्थत्वात् तथाच व्यक्तिस्थानीयसा
भासोपाधिसंवद्ध ब्रह्मचैतन्यस्यैव सामान्यस्थानीय स्यसत्यादिसाक्ष्यादिपदे चाउपस्थिते स्तत्सस्या
दिवाक्यत्वादाऽऽदापकत्वेनावेदनार्थपर्यवसितमिति नच तत्र व्यापिसत्यादिसाक्ष्यादिपदानां तत्समं दिपद स्मा२

वे० प०
टी०
५२

नन्वेकज्ञानमेवापेक्षितं भेदकूटज्ञानं निष्प्रयोजनमेवेदं केनैव पदेन जनितं किं पदान्तरेणेति न च एवं वाक्ये
ति प्रमाणज्ञाने हि भेदस्य मानिवृत्तेयति न विषयतो मिथ्याज्ञाने तत्त्वज्ञानं नैकस्मात्पदात्पदसमाहारस्य प्रमा
हेतुत्वाभावात् ततो भेदभ्रमनिरासिज्ञानजननाय वाक्यमपेक्षते पदान्तरसमभिव्याहारापेक्षमित्यर्थः
नैकार्थनिष्ठपदद्वयस्य वाक्यत्वानुपपत्तिः अवान्तरभिन्नभेदानुमानं तदर्थेकं हि द्वे पदे अबाधितं
मिति स्वेतरनादि च नत्वेदार्थं इति न पर्यायता पत्या वाक्यत्वं तदितीति न तु पदद्वयप्रयोगे न वाच्यो
पस्थितये तस्यापि प्रयोजनत्वात् किं तु लक्ष्यापस्थितये प्रयोजनेकपदासिद्धौ कपदान्तरेण पदस्याप्य
प्रभावकत्वात् विषयतया धात्वर्थमापाप्रयोपपत्तिरित्यभिसंधि निरस्यति नचेति न हि विना तात्पर्य निवा
चाक्यपदप्रयोगगतपदानोरल्लनतोत शुद्धार्थोपपत्तस्य भावात् तथा च तत्पदस्यापि पदस्य वा चस्या
नैवतिरिक्तमेव तत्प्रवृत्तिहेतुरित्येकरसमितिपथावेदनेऽहं तस्मात् लक्षणया ऽखण्डार्थलाभाय
पदान्तरप्रयोग इति नैव प्रयोजनमिति हेतुमाह तेनेति पदद्वयं पदमप्यनुभावकमिति नत्विरस्यति पदमा
वाक्यप्रमाणजन्यस्यैव ज्ञानस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वात् नचैकपदस्यैव प्रयोजनेन विना विरोधाभावे
न लक्षणया वेत्स्वाक्यार्थस्य शनिपादेयत्वम् प्रकाशत्वात् पदस्यात्र स्वाप्रमाणत्वात् न च प्रधानत्वा
कल्पेलक्षणानुपपत्तिः इतरानुपसर्जनार्थं प्रतिपादकत्वमेव हि प्रधानत्वं नाम तच्च लक्षणया
शुद्धोपावेस्यन्यदेनतु नव न्यायविरोधः पदश्रेनिपाद्यस्यार्थं स्यपदप्राप्तिगोचरवन्तत्त्वन्या
याव लाभात् ननु करणेन भोग्यं संसारविनष्टः निवाधनेन संसारधर्मभाविति कृशस्यश्यागम
नो वस्तुअयथानुगतस्य शुद्धचिद्रूपस्य परमात्मनो जगत्कारणत्वादि स्यादिति कृषेणकाश्यपस्य
तेन स्तुत्यैव परिहरणे स्वीकृतानेन स्वभावेन भेदो लक्षणया बाध्यते इति भृतिपादितं
त्वमेति पदस्याधिकाभावात्सारकारणविशिष्यत इति न्यायादिष्वर्थः पदं प्रधानवाक्ये न लक्षणाम
हेतोरितरेत्युपरूपयति नचेति इतरेति तथा च सत्यामपि लक्षणायां नान्त प्रधानत्वं न तिरोहितभाव न्या
यविरोधपरिहारे हेतुमाह यत्रेति तस्माल्लक्षणापातव समस्यादि महावाक्यप्रमाणमुपस्थापितरेकस्य महत्वे के व
मवोधयतीति न यतो वाचोनिवर्तन्त इति वाक्येन विरोध इति भावः इत्यमत्र प्रत्यस्य वेदान्तानां समन्व
यनिरूपणेन प्रमाणविरोधपरिहारे शाकाशमुपपादयति नन्विति शाकाया स्पष्टत्वयायानार्थं तत्वमस्यादिवाक्ये
हेयमुपादेयत्वं तावदाह कर्तृत्वेति कर्तृत्वादिविशिष्टस्य गृह्णीयत्वयाज्ञानेन स्यात्त्वपदवाच्य जगत्कार
णादिविशिष्टत्वपदार्थं पदानेनतु हूंवाच्य तत्राबाधपरमार्थिक मिलनोपदिष्ट महावाक्यं तेनेनस्त सापसमा
दिशा प्रमाणविरोधान्स्ववाक्यार्थानुपपत्त्या पदार्थविरुद्धकर्तृत्वादि तत्पदार्थं च विरुद्धजगत्कर्तृत्वा
दिरूपस्य ज्ञानं मोविरुद्धरूपस्यापि कृशस्य चिरस्यात्मके शुद्धम वेदैकरसजीवब्रह्मणोरैक्यं बो
धयतीति श्रुतिपादितमित्यर्थः बोध्यं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यं नतिशेषः

नचकः साक्षीनतावत्परः तस्मात्संगतेन साक्षित्वानुपपत्तेः नहिविनासाक्ष्यसंबंधंलोके कश्चित्साक्षीप्र
सिद्धः नापिजीवः तस्यभोक्तृत्वेनसाक्षित्वानुपपत्तेः उदासीनस्यैवसाक्षित्वात् नचाज्ञः प्रमाणस्यः कश्चि
त्संभवतिप्रप्रसिद्धत्वादित्यितत्राह नचेति साक्ष्यभावः किंप्रमाणाभावात्किं प्रमाजनत्वाद्वान्यायपर
स्त्वाह सर्वप्रमाणेति प्रमाणव्यवहाराभावः साक्ष्यभावेस्यात् कथंचनाधिगताधिगन्तृहि प्रमाणं तत्रा
पिस्वप्रमाणाविषयत्वेनस्वमतस्यानधिगतत्वकृतः सिद्धौकिंप्रमाणान्तरेणसाधनं उतस्वतः अन्यतोवाप्रा
प्तेनिरस्यति अज्ञातस्येति अप्रमाविषयस्येतिहेतुगर्भविशेषणं प्रमाविषयत्वायोगस्येत्यर्थः एतदे
वस्पष्टयति प्रमाणानि प्रमाणस्याविषयाः अनवस्थानकत्वादित्यर्थः तथात्वेनिवारितेनेनिवाधकमाह
तथात्वेचेति चैतन्यस्यप्रमाविषयत्वे प्रमाणानि अतिशयेनाज्ञानानिवृत्तिः साचेत्प्रमाणतः किं तेनेत्य
र्थः विषयावभासएवप्रमाणफलमितिचेत्तत्स्वरूपज्ञानलक्षणाः स्वरूपविषयावभासप्रमाणादिति प्र
ज्ञातत्वेनप्रमाणाविषयत्वमित्यर्थः स्वमात्रज्ञानत्वसिद्धिपराचष्टे स्वमसिद्धस्येति अज्ञाततसिद्धेस्वमतेवि

नचसाक्षित्वविप्रतिपत्तिः सर्वप्रमाणव्यवहारोच्छेदप्रसंगात् अज्ञातस्याप्रमाविषयस्यसाक्षि
व्यतिरेकेणसिध्यभावात् प्रमाणसिद्धत्वेज्ञानस्यानिवृत्तिःस्यात् तथात्वेवाप्रमाणत्वेपर्या
त् प्रमाणकृतातिशयाभावात् स्वमसिद्धस्यप्रमाणविषयत्वेविरोधात् तथाचप्रमाणप्र
वृत्तेः एवमेवाज्ञानत्वेनसाक्षिणासाधितमेवप्रमेयंप्रमाणविषयीकरोतीतियुक्तं अतोनात्र
विप्रतिपत्तिः तथाचसूरेश्वरः प्रमाणमप्रमाणंच प्रमाभासस्तथैवच कुर्वन्त्येवप्रमायत्रतदसं
भावनाकृतः नचपदद्वयस्यैकार्थत्वानेकार्थत्वविकल्पः एकार्थत्वेप

र्यायज्ञानत्ववाधादेववाक्यं तथाचतात्पर्येप्रमाणंकथंप्रवर्ततांविषयासिद्धत्वादित्यर्थः नापि
स्वतः जडत्वात् तच्चनात्मत्वात् अन्यतश्चेत्पवनहिसाक्षीतिसिद्धः साक्षीत्याह तथाचेति एते
नति: शैप्राजनत्वेनशब्दात्वालसाधित्वेवाधितं तत्र प्रमाणस्यथानुपपत्त्यासिद्धः साक्षीनत्वेप्रतिप
त्तिमर्हतीत्युपसंहरति अतइति अत्रार्थे आद्यवाक्यमुदाहरन्ति तथाचेति सत्प्रमाणस्यसाक्षिसाधक
त्वश्रुतेः तथामिथ्याज्ञानेनैवापन्नंज्ञानंचनप्रमाणेनतद्विधातिविरोधान्नतदात्मकं श्रुतेर्हेतुत्वात्
नत्वप्रकाशत्वात् स्वमात्रसंभवानस्यातिवाधप्रमाणत्वात् तस्मात्साक्षित्वमेवतत्त्वं सिद्धमित्यर्थः
कृतेनैवप्रमाममतिवाक्यपाठः तदसंभावनासाक्षित्वासंभावनापदेशात्तत्वमसीतिवाक्य
निर्देशः एकार्थत्वेगौरवापत्तिरिति एकार्थत्वेपीति मध्यपदद्वयस्यैकार्थत्वमेवतथा
पिपदद्वयसार्थकत्वेवामितिशेषः

वे·सू·
५२

अनुवादे भेदगोचरत्वे प्रत्यक्षबाधमाशंक्य परिहरति न चेत्यादिना अयमर्थः किं प्रत्यक्षं भेदमात्रं गृह्णाति उत धर्मि
प्रतियोगिभेदान् गृह्णाति नाद्यः धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिं विना केवलभेदस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् द्वितीयेपि क्रमेण ग्रहणं
किं वा युगपत् यद्यपि क्रमस्तत्रापि भेदं गृहीत्वा अनन्तरं धर्मिप्रतियोगिनौ गृह्णाति वा पूर्वं गृहीत्वा यद्यपि प्रथ
पक्षस्तदापि दीर्घवटत्वेन विरूपणत्वविशेष्यतया गृह्णाति उताहो विशेषणतयोभयस्य प्रकारत्वेन वा विकल्पस्य ग्रहा
यादि पक्षे धर्मिप्रतियोगिभेदाननुभवतस्य गृह्णातीति द्वितीयपक्षेनोपपद्यते तथाहि क्रमपक्षे भेद... ग्रहः
धर्मिप्रतियोगिनोः पश्चाद्ग्रहः भेदज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानसकारणत्वेन भेदग्रहणायोगात् अथ द्वि
तीयः तदापि विचारणीयं किं स्वरूपेण धर्म्यादिग्रहणं भेदज्ञानपूर्वकं उत भेदवत्त्वादिना उत धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन
वा नाद्यः नीरनीरयोरभेदादात्माश्रयः स्वरूपेणाभासमानयोर्धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदाग्रहात् नापि द्वितीयः घटत्वादि
ना धर्मिप्रतियोग्यादिग्रहस्याभेदापत्त्यैवान्योन्याश्रयात् अनुपपन्नत्वाच्च भेदज्ञानाधीनधर्मिप्रतियोग्यादिज्ञानस्य
धर्मिभिन्नस्य भेदनिरूपकस्य प्रतियोगित्वात् एवं धर्मिज्ञानस्यापि भेदज्ञानपूर्वकत्वं तृतीय तज्ज्ञानाधीनं च भेदज्ञा
नं धर्मित्वमितिक्रमेणान्योन्याश्रयः किं च भेदः किं भिन्नधर्मिणि वर्तते उताभिन्ने न तावदभिन्ने तत्र भेदग्राहकस्य
सत्त्वप्रसङ्गात् अभिन्नत्वाभेदानधिकरणत्वे च भेदग्रहायोगात् तज्ज्ञानकत्वम् स्यात् यद्यपि नापि किं च
नैवभेदेनाभिन्नधर्मिणि स्वयं भेदो वर्तते भेदान्तरेणाभिन्ने नाद्यः आत्माश्रयात् स्वस्मिन्नेव द्वितीयपक्षेऽनवस्था

न चान्यत्र स्वरूपगोचरत्वेपि अनुवादे भेदगोचरत्वस्य धर्मिप्रतियोगिभेदानां युगपदेकस्मिन्ग्रहणायोगात् इति वि
कल्पग्रासावस्थान्योन्याश्रयात्माश्रयानवस्थाचक्रकापत्त्यादिगम्भीराद्यनेकदोषग्रस्तत्वादिति वाच्यम्

52 धर्मिभिन्नधर्मिण्युताभिन्ने इति विकल्पे प्रथमे भेदस्य कल्पितत्वं द्वितीये च भिन्ने चेदात्माश्रयः यद्वदनिरूपणार्थं स्वयमा
गतस्तेनाभिन्नेचेदन्योन्याश्रयः अयं न दोषपरिहारः द्वितीयभेदस्याभिन्नधर्मिणि तृतीयभेदस्वीकारे अ
नवस्था चक्रकं रूपमवधानेन स्वरूपेणाभानात् अत्र तज्ज्ञापि दोषेण नूनं चक्रं भेदः स्वीक्रियते तदा नवस्थापत्तेः
अन्तराभावादनवस्थापत्तेः एतदिति चेत् नहि तेन भेदाः किं क्रमेण धर्मिणि वर्तन्ते उत युगपत् क्रमेण चेत् हि धर्मिणि
ज्ञानादिना प्रसङ्गः उत्तरोत्तरभेदे न पूर्वपूर्वभेदे कार्यमस्य धर्मिणि भिन्नव्यवहारस्यान्यथा भेदः एवं पूर्वभेदस्य वैय
र्थ्यं युगपत्तु लाघवेन सकृदग्रहणप्रयुक्ते नहि भिन्नभेदे स्थितिरिति चेदिति अत्र न दोषपरिहारोपि एक विशिष्टे पर्या
प्तिरिति तदेव वस्त्वविनिगमः एतद्द्वयोरेव दोषप्रतिवन्ध्वनियामकाभावात् किं चैवमपि भेदः स्वीक्रि
ये तु यदि भेदपरम्परावगाहिनी काचित् बुद्धिः प्रमा स्यात् न च सा स्वीक्रियमाणा भवाद्या नेन भेदः स्वीका
रः अथ तेन सर्वदोषपरिहाराय धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदं च युगपदेव ग्रहणं स्वलक्षणरूपं चेत् तर्हि न तावत्स्वरूपा
वस्थितप्रत्यक्षमेव ग्रहः तस्मिन्नेव विशेष्यावगाहित्वनियमात् न तु विशेषणविशेष्यभावेन तर्हि प्रत्यक्षं भेदं गृह्णा
ति नहि भेदावगाहित्वेव प्रतीतिर्विशेषणवत्तीति कस्यान्यकाचित् नाद्यः कार्यकारणयुगपदेकत्वायोगात्
नद्वितीयः विशेषणत्वेन ज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वात् स्वरूपेणाभासमानस्य भेदज्ञानाजनकत्वस्यावेदितत्वादि ५२
कन

भवत्येव श्रुतिपाठेनेन तथापि कथं न तद्विरोध इत्याशंकेति तत्राह तथा चेति ननु कथं भेदो न निराकृतः जीवब्रह्मभे
दस्योक्तरूपत्वान्निराकृतत्वादिति तत्राह अनात्मेति भेदपदम् अनात्मभेदपरमित्यर्थः यद्यपि अवस्थात्रयात्
गतस्याकाशादिप्रपञ्चस्यानेनेति विशेषणमहिम्ना विजातीयभेदोऽपि निराकृत एव व्यभिचारिणः स्वप्नादे
र्मिथ्यात्वं स्थितं तथापि कार्यस्याकाशादेर्मिथ्यात्वात् तत्र निषेधो नैकभेदस्यापि मि
थ्यात्वात् तथापि विशेषणतात्पर्यमविद्या कार्यस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं ननु विमते प्रत्यक्षादि अनात्मभेदग्राहकमप्र
माणभेदग्राहकत्वादात्मभेदग्राहकवदित्यत्राह नवेति असाधारणत्वेन तद्दोषहेतोरनेनाह इष्टानेति अप्रमा
णत्वाम प्रमाणत्वात्पत्ताभावाबाधिकरणं प्रमाणान्तरबाधितपक्षत्वादिदोषः स्पष्ट एवानिष्टसाध्यत्वा
त् अभेदग्राहकवत्प्रमाणानामनात्मभेदग्राहकत्वं वा कथं विपरीतं तथापि आह इष्टान्ताभासानाह तथाप्य
सिद्धं नाभावादिति भावः ननु कथं दृष्टान्ताभावः नाहमीश्वर इति जीवपरमात्मभेदग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य
तथा च सर्वो भेदो न निराकृतः स्यात् अनात्मभेदस्य तदवस्थत्वात् न चात्मपरमात्मनोर्भेदग्राह
कप्रमाणवदनात्मभेदग्राहकस्यापि प्रत्यक्षादेरप्रामाण्यमेवेति साध्यनिर्देशाः सिद्धः नृणामेव
प्रमाणत्वं नात्मभेदग्राहकमानमस्ति तथा स्वप्रकाशात्मनो विषयत्वात् विशिष्टविषयस्य
मानस्याविशेषेण भेदगोचरत्वेनाप्रामाण्ये तु आत्मपरमात्मभेदासाधकत्वात् विशेष्याभेद
ग्राहकेणानवमस्यादिप्रमाणेन बाधितत्वात् न चानात्मभेदग्राहकस्य प्रत्यक्षादेर्बाधकमस्ति

विद्यमानत्वादित्याशंक्याह नहीति किमिदं प्रत्यक्षं भेदस्वरूपगोचरं विशिष्टात्मविशेषविषयं वा नाद्यः आत्म
भेदग्राहकत्वासिद्धेः दृष्टान्ताभावस्य तदवस्थत्वात् अथ द्वितीयः तत्राहमस्य नित्यस्वप्रकाशसंवित्स्वरूपा
त्मकस्वरूपग्रहणे तत्कर्तृत्वादिविशिष्टं वा ग्राह्यं नेत्याह नैवेति इति वस्तुरूपमिति विशिष्टेति स
विशेषणं हीत्यादि विशेष्यमात्रमुपपादयति विशेष्येति तथा च दृष्टान्तासिद्धिरेव तदभा
वः किं वाहं न विश्वमित्यनात्मप्रतियोगिकभेदग्राहकप्रत्यक्षे तत्रानात्मप्रमाणं विपरीतार्थगोचर
प्रमाणाभावात् ततो बाधितमप्रामाण्यानुमानमिति हेतोरसिद्धिमाह नवेति आत्मानात्मनोर्मिथो
भिन्नो विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् तद्वदितिवदित्याद्यनुमानसंग्रहाय यादिपदे

वे॰ म॰ टी॰ ५३

ननु घटपटयोः स्वरूपभेदेऽप्यन्योन्याभावस्य भेदान्तरस्य प्रयोजनं किं वा घटस्वरूपभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेद
इति प्रागभावस्य प्रयोजनं नचेत्यादिना उक्तदोषेणाति धर्मिप्रतियोगिभेदानापत्तेः इत्यत्रोक्तदोषेणान्वयः
हि तं प्रमेयस्य प्रयोजनं नचेति अनात्मस्वरूपाणां वैधर्म्यं व्याप्तत्वेन तत्स्वरूपभेदे हेतुः प्रतियोगितावच्छेद
कमिति तद्दृष्टान्तेनात्मनो नान्तः स्वरूपतापत्तिरिति हेतुमाह अनात्म[illegible]ति तथा च हेतोः प्रयोजन
स्वरूपत्वे निरतिशयः नत्वेकं स्वरूपमेव भेदः उक्तमापत्तिनाशः इतरस्यापि भेदस्य दोषाभावात् तथाहि भ
न्नधर्मिणां भेदो वक्तव्य इत्यवशिष्यते नत्वान्योन्याभावापत्तिदोषः स्वरूपभेदमिन्नधर्मिणां धर्मभेदो ऽ
ते स्वरूपभेदस्य चेतरानपेक्षत्वात् न केवलस्वरूपमेव भेदः किं तु सर्वेष्वन्योन्याभावादयोऽप्युपपद्यन्ते भेदा
इति कश्चित् कस्य नाशः प्रयोजनमिति यतस्तादिना घटादौ भेदत्रयाविशिष्टतया स्वरूपमिति वैधर्म्यप्रसा
धारणे धर्मोऽपेक्षावि सामान्यादावपि द्रव्यत्वादिरूपतावच्छेदसामान्यसमवायत्वेनेदृशादि मात्रस्तित्वा
त्तेन सामान्यसामान्यसमवायैवाव्यन्तेनैत्यन्यैः सामान्यत्वात् समवायस्य सामान्यहीनेनैवेति सिद्धत्वाद्वैध
र्म्यत्वात् तस्मात्स्वरूपभेदोऽन्योन्याभावस्य हृष्टावेव भेदो सामान्यादावित्यर्थः अभावे नभावाः प्रवृत्तेन
न च वैधर्म्यं भेदव्यवहारनिमित्तमिति वाच्यं अनात्मस्वरूपाणामपि वैधर्म्यव्याप्तत्वात् एतत्केऽप्युक्तं प
श्चात् यदि तत्स्वरूपमेव भेदः यथा घटादौ स्वरूपमन्योन्याभावो वैधर्म्यं च सामान्यादौ च स्वरूपमेव वैध
र्म्याभावात् अभावस्वरूपमेव इतराससमवायादिति तत्र स्वरूपभेदस्याव्यापकत्वात् इतरयोश्च व्यभि
चारात् भेदव्यवहारप्रयोजकत्वेनाङ्गीकार एव युक्तः एकोऽहमाकारव्यवहारस्य चैकरूपविषयत्वा
यत्वनियमात् न च स्वरूपभेदे एतत् स्वस्मादपि स्वस्य भेदः स्यादिति वाच्यं स्वस्य प्रतियोगिकोटिनि
वेशात् स्वधर्मिणो विरोधात् धर्मिकोटिनिवेशाद्वा प्रतियोगिताभावात्
द्वैधर्म्यं नापि तत्रान्योन्याभावः अभावे भावानङ्गीकारात् तस्मात्त्रत्र स्वरूपमेव भेद इत्यर्थः तदेतद्दूषयति तत्रे
ति पदार्थमात्रेऽननुगततेनाव्यापकत्वादिति हेतुमाह स्वरूपभेदस्येति ननु भेदव्यवहारप्रयोजकं तद्वैधर्म्यादीनां
तत्स्वनिष्ठस्वरूपभेदस्याव्यापकत्वमिति तत्राह इतरयोश्चेति अन्योन्याभाववैधर्म्ययोरङ्गीकार एव युक्तौ च
प्रयोजकत्वेनेति तयोरेकस्याभावे तथा च तत्र प्रत्यङ्गीकारानर्थक्यमित्यर्थः तत्र हेतुः व्यभिचारादिति सर्वत्राननु
गतत्वादित्यर्थः ननु व्यभिचारेऽपि व्यवहारप्रयोजकं किं न स्यादिति तत्राह एकाकारेति यथा घटो घटो घटः प्र
ति व्यवहारेष्वनुगतं घटत्वं सामान्यमेव प्रयोजकं नत्वन्यत् अननुगततादृशव्यवहारं जातेरसिद्धिप्रसङ्गात् तथा चानुगत
व्यवहारे प्रयोजकमनुगतमेवेति नियमे एवं स्वरूपभेदस्य भेदव्यवहारविषयस्याननुगतस्य सम्भवेन [illegible] नुगतमन्यदे ५३
धर्म्यादि तद्व्यवहारप्रयोजकं न युज्यत इत्यर्थः ननु स्वरूपभेदस्य न भेदव्यवहारहेतुता स्वरूपमेव भेदो नियतव्य
वहारदर्शनात् अन्यथा स्वस्मादपि स्वस्य भेदः स्यादिति नेत्याह न चेति स्वरूपमितरस्मापेक्षं भेदव्यवहारहेतुरिति प्रा
गेव निवेदितं यत्तु स्वस्मादपि स्वस्य भेदापत्तिरिति तत्राह स्वस्येति भेदस्य वैधर्मिप्रतियोगिकोटिनिवेशनियमादित्यर्थः

53

नचवाच्यमितिप्रतिज्ञायांहेतुमाह ग्रतिरिक्तेति ननुस्वरूपमपिभेदोयुक्तिवाधितः भिन्नेनाभ्भेदाधिकरणेनचा
भेदेयाधाराधेयभावरूपत्वेनस्वरूपभिन्नमितिप्रतीतिश्चसर्वजनसिद्धाननेः कथंस्वरूपभेदइतिचेन्नाह नचेति न
नुस्वरूपभेदस्यप्राहकपोः प्रतीतिनिमित्तभिन्नमस्तित्वान्नचेत्स्वरूपभेदेऽतिप्रसङ्गइत्यतआह नस्यात् यथापातिनतद
र्शनादिनिपत्तरूपयाति नचेत्यादिना स्वरूपपदेनिरुपदित्वेनोल्लिखितमादायप्रवर्ततेस्वरूपभेदग्राहकस्तुशब्दोऽयंपो
दिसाघटितमभेदेनरूपयोपतेतिहेतुमाह स्वव्यवहारइति स्वभेदग्राहकः स्वरूपग्राहकस्तुनतस्यपृक्तोव्यवहारः स्व
व्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः ननुस्वरूपभेदग्राहकपोः प्रतीतिनिमित्तभेदोनयुक्तः स्वरूपभेदयोरैक्यात्स्मात्तद्वा
च्यकपदयोः प्रतीतिनिमित्तभेदस्यायुक्तत्वादित्यतआह नचेति नचहेतुः एकस्मिन्निति एकस्मिन्नेवदर्शने
त्वितिपुनग्राहकयोश्चव्यवहारस्यप्रवर्तमानत्वात्प्रत्यभिज्ञानादिग्राह्यत्वपदेनस्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यापेक्षापा
दर्शनादित्यर्थः ननुस्वरूपस्यानिरुपदितत्वाद्विभेदग्राहकस्यतत्रप्रवृत्तत्वाविनश्यापदत्वमावश्यकं तथाचश
श्रु ग्रतिरिक्तभेदगोचरत्वेपिस्वरूपभेदगोचरत्वमनुपपन्नमेव नचस्वरूपभिन्नमितिप्रतीत्यनुपपत्तिः
श्रु त्ति घटाघटः पिटरः स्यात्मनोनुत्तरमित्यनुपपत्तेः नचभेदस्वरूपग्राहकयोः पर्यायतापत्तिः स्वव्यवहा
रेऽत्रतस्यापेक्षत्वेनिरपेक्षत्वाभ्यांविशेषात् नचाभेदेतद्व्यवहारानुपपत्तिः एकस्मिन्नपिदेवनोपपत्तेर्नादिषु
व्यवहारार्थपुनग्राहकपदादर्शनात् नचग्राह्यग्राहकत्वविवेकस्यापेक्षत्वमेवभेदोस्तिति वाच्यं तस्यापि
स्वरूपानतिरेकात् नचस्वरूपाद्यस्यभेदत्वस्यानिः स्वरूपत्वापत्तिः अन्यथास्वरूपमेवाविरुद्धमिति वा
च्या घटादावेवघटस्यभेदव्यवहारादर्शनात् नचघटादेकस्मात् घटान्तरेचैवधर्मस्येवेति वाच्यस्मिन्
ग्राह्यग्राहकविवेकानपेक्षत्वप्रवत्तदाधीभेदग्राहकवाच्यमत्वनस्वरूपत्वस्यानिरुपदितत्वादित्यतआह नचेति नस्या
पीति सापेक्षत्वस्यापीत्यर्थः यथाद्व्यावर्तनेः स्वरूपत्वेनरूपत्वमपिहस्तीति सोऽहिशब्देनुचैवहिस्वसाम
र्थ्यतस्यापेक्षत्वेनेदेवभवति नचहस्तादेराहकवाच्यत्वव्याहतिरित्यतेतथाप्रकृतेपीत्यर्थः ननुस्वरूपात्
किंचिद्विशेषमुक्तिनवानाद्यः नस्यापि स्वरूपत्वप्रसक्तेः स्वरूपत्वापत्तिः अतुस्वरूपाद्भिन्नत्वात्तहिस्वरू
पमेकरूपमेवेति ननुपत्रापिस्वरूपप्रतिकागिकानभेदत्वमप्यस्यस्वरूपमेवतन्नभिन्नोऽकिंनस्यात् तथाच
उक्त स्वरूपमेवावच्छिन्नमिति चेन्नस्वरूपभेदस्यप्रतियोगिनोनिः स्वरूपेभेदस्याप्रतिपत्तेः स्वरूप
त्वेस्वस्यादेवभेदापत्तिरितिसिद्धान्ति मतमाशङ्क्यनिराचष्टे नचेत्यादिना स्वरूपाद्भिन्नमस्त्येवनच
तस्यास्वरूपत्वापत्तिः घटाद्भिन्नमपिघटान्तरस्यघटत्वादर्शनादित्यर्थो नतत्त्वान्तेनहेतुमाह घटा
दिति

वे॰ मु॰ टी॰ ५५

ननु यथा शुक्तौ रजतस्य कार्यत्ववादिभिः ... सति तथाऽज्ञानकार्यत्ववादिभ्योऽपि ... ननु ज्ञानेति न
श्रेहेतुः स्वस्मिन्नेति साभासाज्ञानस्य ... नहेतुमिति न हि ति बीजावस्थजगद् ... प्रागेव ह्युदये तु ...
कृतावस्थत्व ... सत्तानायिक ... तत्वबुद्ध्या जगतः ... गम्यते ... ज्ञानाद्
नस्माभासाज्ञानात्मक ... आसीदित्यर्थः । इदमिति इदं ... अभिमानेन तु परमार्थतः ...
रूपं ... गम्यत इत्यर्थः । ननु ... अज्ञानमात्र वाचका ... ज्ञानात्मोपस्थापकत्वादि
त्याशंक्य साक्षात्मायामिति पदमिति ... मायाविन्यादिना ... निरुपादान ... इत्यर्थः । कार्यका
रणयोः सामान्यादिभावः ... नासदासीदिति ... सद्भाव ... तदुभयमपि नासीत् ... एवासीदिति
म । ... स्ववाचक ... विषयमिति ... तथाहि कार्य किं
स्याह मायामात्रमिति ... विषयवाक्य ... इत्यपेक्ष्य ...
... पारमार्थिकार्थकि ... मायामयी ...
तिकसत्तामात्रापेक्षा ... पारमार्थिकी ... स्वरूपायोगात् ... ।२
नन्वज्ञानकार्यत्वमपि ... नासीत् नहेतुः ... नासीत् इत्यादौ मायाभि । १ ॥ ...
रूपं ... मायामात्र ... विज्ञान ... नासदासीन्नोसदासीत् ... मायामात्रत्वे
... एव ... परस्परविरोधात् ... कारणत्व ...
किं तर्हि जगत्कारणमिति चेत् यथा ... नासदासीदित्यादि ... मेव तस्मान्नानाभेदभेदादि ... जगत्कृते ...
कथमद्वैतसिद्धिः तदुपसंग्रहः । ... नानाभेदैः ... अनात्मभेदसमिद्धेः । ...
जनस्थितिः ... पारमार्थिको ... एवं पदे सिद्धान्तपति मा
यामात्रमित्यादिना ... सर्वं पदे ... पारमार्थिकोऽयं ... किं तर्हि ... माया
मात्रमिति ... परमार्थ ... इत्यर्थः ... कार्त्स्न्येन ... स्वरूपत्वात् ... पारमार्थि
कं ... पारमार्थिको ...
... पारमार्थिको ...
न एव नहीति कथनं ... कारणकार्य ... कारणकार्यमिति पोर
हरति यथा ... कारणभेदेन ... परमात्मवादिना ... इत्यर्थः ...
... कार्यता ... तथा ...
... परमात्म ... कार्य ...
पारमार्थि ... कारणात्मक ... परमात्म ... कारणात्मक ...
प्रधानादिवादोऽप्यहेतुरिति भावः ... परमात्मवादिनः ... तस्मादिति यस्मात् ...
सत्यत्वादेः ... कार्यस्य ... परमात्मवादिनः ... उपादान ... सत्यत्व ... नानात्व ...

54

ननु स्वरूपभेदयोरभेदे किं स्वरूपं भेदश्च विशानि स्वरूपेवा भेदव्यवहारः भेदरूपेवव्यवहारः स्यान्न स्वरूपमिति नहि
तयोः भेदकारणं नीनेवभावप्रसङ्गे सत्राह नचेति सत्वमित्र रवि शेषइति नहि किं पोषिष्यने स्वरूपमेवेत्याह
भेदस्येति कथं नहि भेदव्यवहारइति चेन तथा हि सापेक्षस्य स्वरूपस्यैव तदाकारव्यवहार हेतुत्वादित्यस्य कदो
वेदितव्या इममेवार्थं प्रकटयति परकीयचापुरस्थापितव्य इति नचेति नजन्यत्वमेवजन्यस्य साधिकत्वमधर्मप्
कमित्र पुत्र प्रपंचस्यसाधिकत्वेन मिथ्यात्वे प्राक् निरूपितत्वेन चाप्रसक्तादिके तत्र वदिति सातिमात्र सिद्धत्वात कल्पि
तत्वेन यौगिकभेदस्यापि कल्पितत्वेन अन्यदोषा विपचव्यवहारे तत्र कथं प्रत्यादि व बलेनात्वाभेदो ब्रह्मा लोको
प्राक्ततेरनिमित्तान्तीति शंकते नन्विति प्रज्ञानकार्येत्वेन नवेति मिथ्यात्वेन तदेवं प्रपंचस्यापि ब्रह्मकार्यत्व प्रवण
त्न सहस्राभ्यस्तत्वेन तत्कार्यप्रपंचस्यापि सत्यत्वाविद्यमानत्वे तथाच सत्यत्वेन यौगिक भेदस्यापि सत्यत्वात्प्रसक्ते
नार्थविषयत्वप्रसक्तेरिति प्रपंचभेदस्यासत्वमेवोन्यम प्रायेणदेव पूर्वोक्तिमन रूप पंक्ति ननु स्यादेव
ननु श्रुतिः प्रपंचस्य ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादयंती कथमित्यत आह तत्वाना तत्रपकार्यकत्वेन च चिदत्र नष्टेन तद्वाह चमनय

नचभेदस्वरूपयोः परस्परानन्योन्येनात्मनरूपविरूपतावापत्तिः भेदस्य स्वरूपानतिरेकात् नच स्वरूपभे
दः किंभिन्नं भेदव्यवहारः प्रयोजकाः भिन्नैवेति विकल्पा नकाणः तथापि नवस्तु मात्रे धर्मि शाति
योगिज्ञानापेक्षातत्वेन तत्राभ्याभेदाभेदव्यवहारयो जीवमानत्वात् ननु तत्रानुकार्यत्वेन प्रपंचस्य एवमु
केनकप्रश्नवत्वाद्धेतुरपेक्षेनमदोषः काइति चेन नतु तो नाकिंदे ब्रह्मकार्यत्वस्य वरूपः श्रुतम्
त सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी आत्मनः आकाशः
सम्भूतः एवंतस्मादात्मनः सर्वेदेवाः सर्वेलोकाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरंति इत्यादिश्रुतिभ्यः जन्मा
द्यस्य यत इत्यादिविरोधादिति तत्राह व्यवहारइति गौणमात्मत्वमात्यंतिकं भवति मानान्तरविरोधात् तत्राह एवं च प्रकृते
सद्भावात् सर्वप्रपंचकल्पितत्वात्तप्रकृत्यै इत्याह तस्य ब्रह्मकार्यत्वस्य श्रुत्युक्तत्वेऽपि तत्र प्रपंचस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादकत्वेन पौरुष
पद्गोलनिभावः वक्ष्यते प्रपञ्चस्य दार्ढ्यरहितं मध्यनि इत्युपदिश्यमानात्मज्ञानस्य ज्ञानस्य प्रकृत्यस्य रूपविन्या
गेन सदिल्लोवासीत् हृष्णोपाधिना प्रत्यक्षेण निषेधः पदार्थानां निवर्त्त्येषु च स्नानादौ पुनःप्रवृत्तौ सत्यां व्यवहारो मुक्तिसिद्धावपि
विश्वनाना उच्चरतिइत्यत्र निबद्धमेत सर्वाह तत्र नमत्वमप्रकृते तेन प्रत्यक्षस्वरूपे तस्मादात्मनः सर्वेदेवाः प्राणाद्य
यिष्ठाना सर्वप्राणदयः लोकाः कर्मफलानि आत्मानः उपाधिभेदेन जीवन प्रवृत्तिर्मानं विशेषणान्तरम्
स्पष्टः ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे वेदान्तानां वाक्यानि किं वदन्ति न तत्र परिशिष्टम् इत्येवमाह जन्मादीति एतस्य वृत्तिर्जगत्र प्रपंचजात प्रत्यगात्मा
पस्यापिनेयप्रज्ञेन्द्रियेभ्यः प्रापणः सर्वेजगज्जन्मादिकारणं निवृत्तिः प्रकृत्या समवायिकारणं त्रिविधकरणं चेन्नाय
तावद्वस्माज्जीवात्मनामौ किन्तु ब्रह्मलक्षणो नित्येन तत्रैकत्वात्स्वाभाविकत्वात्तत्वेन संभवात्मनश्च वाच्यतया ब्रह्मण
एवेतु मानान्तरप्रसिद्धेककर्तृत्वादिविशिष्टाब्रह्मतावेनापि काज्ञानानेनात्वेकैक रूपस्य चलोकदो

वे॰ चू॰ ग्रन्थस्याज्ञानतः दैन्यस्य अन्यगम्यत्वनिवृत्त्या निवर्तकत्वं तदैश्वर्याच्च निवृत्तिफलमाह ततइति ततो गुरु
टी॰ मुपसर्पतीति ग्रन्थवत् ततः कर्तृत्वादिप्रपञ्चस्य कल्पितत्वात् ज्ञानान्निवर्त्यत्वात् ननु गुरूपसर्पणेन प्रयोजनं सच
५५ कुतो विषयाज्ञानतः किं तद्गुरूपसर्पणेन तत्राह स्वेदेहान इति स्वदेहे देहमाह श्रद्धयेति ननु तत्पदार्थयोर्भेदएव
प्रमाणैर्दृष्टत्वेनाहमीश्वरइत्यादि तत्राह तत्त्वमस्यादीति कावा तत्त्वमसीति तत्राह श्रुतेति श्रुतिप्रमाणया
स्थितिनिरस्तेति प्रत्यक्षादेर्नानात्वविषयत्वात् तत्त्वमस्यादेः एकत्वेन फलितं मितिभावः ननु सा श्रुतिर्भेदकाना
मर्थवादत्वान्न प्रमाणत्वान्निवृत्तिर्नाभावात्भेदएवात्मवस्तुतोभेदोपपत्तीनिरत्राह अभेदइति फलेत्वेके
नस्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वात् नाभेदप्रमापकत्वे तस्या इतिनत्वप्रमाणत्वं स्वीयंसोसाहंप्रधानवेदस्य वाक्यंकावा
दितित्राह संदिहान इति पक्षांशिरहीत पदपदार्थसंगतिनाफलतः श्रुत्यर्थप्रत्यायकत्वं तथाप्यसम्भवना
स्वविषयताभावप्राप्तप्रत्यय इतिप्राप्तेन तत्त्वमस्यादिना प्रमाणत्वेन वाक्यार्थबोधः पतनइति भावः एतेन निरस्तानिरस्त
ततः श्रुत्वा स्वत्वंपदार्थयोर्लक्ष्यार्थयोर्निरस्तसमस्तानात्मसम्बन्धयोर्भेदेऽभेदेवा प्रमाणमप
श्यन् संदिहानः संसाररोगग्रस्तानुचरगर्भवासाद्यनेकरोगसंकुलः ततः स्वबुद्ध्यानुभवासादि
तोद्वेगः श्रुत्वा लोकप्रभवमपि स्वदेहममेव मन्यमानस्सरति शोकमात्माविरिति श्लो॰ स्या
संसारदावानलतप्तमनिशं नतान्तर्दाध्यात्मविद्याभिज्ञान् नःपरमंजिज्ञासुः स्वरूपापरो
क्षदर्शनपरमकारुणिकं गुरुमुपसर्पति तेन च श्रुत्वा ः तत्त्वंपदार्थयोरभेदेन तत्त्वं दिवाकरेण श्लो॰ २१
२।१२ नित्यनिर्दोष बोधितस्सप्रमेयाद्वैतत्वसाक्षात्कृत्यस्वात्मदर्शनेन मुक्तोभवति
वस्तुविवेकस्याधिकारिविशेषणसमर्थानिरूपितं इदानीमेतस्यममधिकारिविशेषणान्तरमाह संसारेति न
नु तथापि गुरूपसत्तिमनुपपन्नं तदुपसत्तिमत्स्य संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् नचानापादितविद्यादिस्मादिति ते
संसारनिवर्तकज्ञानहेतुत्वं गुरूपसत्तेः नसाक्षाद्व्याप्तज्ञानस्यानिवर्तक तेप्रमाणमात्रादिनाशका
ह तपनेति ननु स्वगोसाधनप्रागादि जानन्नपि स्वीकारेकार्यागोप्रवर्तते एवेति कोविद्भवत्तित्राह
परमेति परमपरिहारो ब्रह्मात्मैक्यतत्त्वपरोक्षज्ञानेच्छुः तथाच यस्येच्छासप्रवर्तते नान्यइतिभावः श्रोत्रिय
ब्रह्मनिष्ठमितिश्रुति साक्षाद्गुरोर्विशिनष्टि श्रपरोक्षेति उपसर्पतीत्यत्रशास्त्रइत्यविधिर्नेतिशेषः गुरुकृत्य
माह तेनेति वाक्यप्रमाणप्रत्यपादयति नित्यनिर्दोषेति यद्यप्यस्मत्वेदस्यापिकल्पितत्वान्नित्य ५५
त्वंतथाप्यबुद्धिपूर्वकत्वान्नेत्यत्वान्नित्यत्वोपचारः श्रान्तद्वेदपिसाहाय्यदर्शयति स्वयमेवेति
साक्षात्कृत्येत्यनेनतरमानंदोपायकं वत्तानेसविलासंबाधितेनतिपदेज्ञेयतत्फलमाह स्वात्मेति

55

ननु किमिति श्रुत्यभिप्रायपरिज्ञाने अन्यथाभिरोनतया संसारस्य मैभ्यो निष्ठ इत्यत आह कर्तृत्वादिभ्यो निवृत्तेने
त्यत्र संसारधर्माटीनाश्रयगतब्रह्मत्वाभिधानाद्वितीति नत्राह नहीति कथं तर्हि तत्राभेदाबोधनं इति जिज्ञासामा
ह किंत्विति जिज्ञासितस्य रूपमुपपादयति प्रकाशेति प्रकाशेनस्थैरस्ताउबधारयतीत्यन्वय: नत्वबाको प्राप्ततामव
लेयेपदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्योतस्याचानवलोपदार्थे प्रकृष्टप्रकाशमाह ज्ञानेरत्यादिना नित्रिस्पत्ने
न विज्ञानव्यावर्तयति प्रकाशेति सर्वातेरित्यर्थ: एतेन विशेषणेन साक्षिमात्रात्वान्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ सव
स्वादीनामप्यत्यक्षत्वेपि ज्ञानाधिष्ठानविशिनष्टि दृश्यस्य अविकारित्वमित्यर्थ: तेन वस्तुनो विकाराभा
वात् ज्ञानत्वगणे बाह्याकारत्वेत्यर्थ: एतेन कारणक्षणत्वान्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ दुःखिपरमेश्वरस्य ज्ञाने व्यान्व
यव्यतिरेकसूचयति विशिनष्टि प्रकाशेजाग्रतेमिति व्यभिचारीतिव्यभिचारित्वेन जननादिकान्वयव्यतिरेकस्वे
नायविशेषण सर्वप्रदर्शितं मुमुक्षूनुपपादयति नत्वेवं दृश्यत्वर्थ: तस्याधिष्ठाने योगनामाह प्रकाशनेति
समस्तप्रदेशे निरुत्कृष्टगुणप्रदर्शनं विशिनष्टि सातत्येति एतद्विशेषणद्वयेनान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति नृपफज्य
तेपव उपलब्धौ चेतन्यस्य प्रमाणस्य तत्पर्यायवाचकाप्रयुक्तत्वसंपत्त्यमाह रोगीति इतिरागोहेतोपनोयस्वमन
श्रुत्यभिप्रायपरिज्ञानाद्वितीयस्याद्विष्ठ्यं नान्यत्वेन इष्यते स्यादर्थानाशुद्धप्राणो रभेदाबोधनेत्
निश्रु नेरभिप्राय: किं न शब्दैक चेतन्येकरस्यज्ञानगम्यत्वरस्यात्रपेक्षितानाद्यैनेत्युत्तानि च व्यभिचारितसव
नेत्रेवाऽनुगतेसाक्षित्वप्रत्यक्षत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यानतरस्वरूपेनाज्ञानेनित्युपस्थितेनप्र
त्यगात्मनाशुद्धाभिमतेष्वपि शुद्धत्वेपरोक्षके स्वनयगतत्वाद्विग्रहकाज्ञाने एक चनगज्ञानमनेत्
गत: स्मनुगतेनास्मिन् साक्षिदेन्नित्यप्रमाणविषयत्वप्रयुक्तेप्रत्ययस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपादय
पवादन्यायमाश्रित्यप्रयुक्तेनरहितवाक्यस्य मननेन शुद्धेनेनेतिनेता न्यायविचारेणावधारयति
त्वनत्वधिष्ठानमुक्तं चेतन्यमनुदेनेत्यनेनमुक्तेति यावदतत्सूत्रापत्तस्य स्वरूपमज्ञानानाश्रितेति निष्ठुर्ह बधारयतीत्य
न्वय: तदवधारणप्रयोजनमाह शुद्धेति अस्यात्मनोपरोक्षाद्: अन्यत्र चेतन्यप्रमाणत्वात् द्वैतं च चेतन्यान्व
यव्यतिरेकसिद्धं परिशिनष्टि गतेनानुगतेनात्मा इदंना प्रत्यक्षानन्त्यमनिवार्य: तत्परत्वाच्च संहिते स्फुटं विस्वरूप
प्रदर्शनापरिशिनष्टि अधिष्ठान विज्ञानमनेति अधिष्ठानभेदेनास्मत्स्य प्रमाणतामवधारयत्याह भ्रान्त्येवेति र
त्वभावेन तेषामनन्तरादनेनवशतिप्रज्ञयनमात्राह गृहीतेति वस्तुतः सत्त्वमित्यर्थ: एवमुपायान्तरेकपायासाधनमा
ह दृश्यत्वन्वयति चेतनविषयान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थ: अन्वयव्यतिरेकयो: तर्केणेन संभावनामात्रहेतुत्वेऽपि प्र
माणत्वादवधारणे हेतुत्वेन संगच्छत इत्याशंक्याह नेतीति नन्वनेनैव: शास्त्रस्यैवं कस्मादभावेऽपि कथं संद
तिनत्राह स्फुटेति नहि प्रमाणकत्वाद्विनिषेधरहितवेद्यस्य विधाश्रयस्याप्यानन्दवादत्वात् किमर्थं तर्हि श्रु
तिरनुवदतीति चेन्नत्राह प्रमाणोपपत्ते

वे॰ सु॰ टी॰ ५६ आद्यपक्षमङ्गीकारयितार्दूषयति तथा चेति विशेषणविशेष्यभेदो विशिष्टस्वरूपभेदोपपादकः। किं विशिष्टभेद
एव उत भेदान्तरं आद्ये आत्माश्रयः। द्वितीये अन्योन्याश्रयः। अथ विशेषणविशेष्यभेदोपपादकस्तत एव विशि
ष्टभेदः स्वीक्रियते तदा चक्रकं चतुर्थः। अनवस्था स्पष्टार्थः। द्वितीयं दूषयति अभेदे चेति। विशेषणविशेष्ययोरभेदे त्व
तरयोर्विशेषणादिविशिष्टस्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। विशिष्टस्वरूपात्मके अभेदे [illegible] हेत्वन्तरमाह [illegible]
न चेति किं च विशिष्टस्वरूपं किल भेदः तत्र विशिष्टं किं विशेषणादिभ्यामन्यदनन्यद्वा। आद्यं दूषयति न चेति द्विती
यं द्वेधा विकल्प्य दूषयति तथा चेति विशेषणविशेष्यसम्बन्धानात्मकत्वे विशिष्टस्य केवलादेव विशिष्टव्यवहार
स्यात् न च सास्ति केवलस्य दृष्टत्वात् तद्व्यवहारजनकत्वादेव विशेष्यसम्बन्धपार्थक्य समुदायः। किमभ्युपेतमिति पक्षे
एव वा आद्यं दूषयति एवं सति द्वितीयं प्रत्येकं तद्व्यवहारापत्तेः। न हि दृष्टवैतद्दोषापत्तेः तृतीये विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपं
वा विशिष्टमिति तत्राह नचेति किं विशेषणादिभ्योऽतिरिक्तः सम्बन्धो विशिष्टमुत तदुपलक्षितः। आद्ये निरासमिहतमाह विशि
ष्टेति अविशिष्टो विशेषणादिरूपान्तार्थः। द्वितीयं दूषयति विशेषण इति तद्व्यवहारो विशिष्टप्रयुक्तव्यवहारस्य
वः। न हि देवदत्तगृहप्रकारो व्यवहारो गृहोपलक्षितो काकेनोपपन्नः किं च स्वरूपभेदस्तत्र वक्तव्यः। किं भेदरूपप्रति
तथा च तत्राप्यन्यतराप्यन्योन्यैतिह्य [illegible] अभेदे वाविशिष्टस्वरूपासिद्धिः। न वा विशिष्टस्वरूपप्रत्यक्षा
[illegible] गोचरः तस्यापि प्रदर्शितत्वात् स्वरूपद्वयमेकमेव [illegible] नहि स्वरूपादिविशिष्टरूपोऽस्ति। नच विशिष्टज्ञान
मौकि चित् वस्त्वस्ति विशेषणविशेष्यतासम्बन्धातिरिक्ते स्वतन्त्रान्तेऽभावात् तेषां च दृष्टत्वेन [illegible]
विशिष्टव्यवहारासम्भवात् नच सम्बन्ध एव विशिष्टविशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धातिरिक्तस्य सम्बन्धस्य तद्व्यवहारा
दर्शनात् विशेषणविशेष्ययोस्तद्व्यवहारासम्भवप्रसङ्गात् नच वस्तुस्वरूपभेद इति शङ्कते किं तु मायिकोऽयं तस्य
विचारणीयत्वेन वस्तुस्वरूपनाशरूपहानेन नाशनत्वायामिकोऽभेदासम्भवात् नहि पटविचारणे पटस्वरूप [illegible]
योगिकः उत स्वरूपप्रतियोगिकः। नाद्यः न स्वरूपस्य तु तेन तत्त्वानित्यागिकसम्भेदस्याप्युपपन्नत्वात्। द्वितीयं दू
षयति नचेति स्वपमर्थः स्वरूपप्रतियोगिको भेदः किं प्रतियोगिनु एव स्वरूपं तद्धर्मिणः। नाद्यः इत्याह नाशेति
तत्र हेतुः तस्येति भिन्नः स्वदाग्रणत्वं तस्य तेनैवेत्यर्थः पतदेव स्पष्टयति नहीति न द्वितीयः स्वरूपस्य प्रतियोगिताव
च्छेदकत्वेन तदनधिकरणस्य धर्मित्वेति स्वरूपतादात्म्यानुपपन्नः। अथ स्वरूपभेदेन स्वरूपस्य प्रतियोगितावच्छेद
कः किं तद्वैयर्थ्यं स्वरूपभेदस्य सर्वत्र वैयर्थ्यमव्याप्तादित्वेन नवैधर्म्यहितत्वात् निवर्तनीयमित्याह नेत्यत्र शङ्का
प्रभेदज्ञानाधीनज्ञानप्रतियोगितावच्छेदकज्ञानाधीनत्वेन भेदज्ञानं तथा चान्योन्याश्रय इति अथ तद्दोषपरिहा
रायैवैषम्यापादकोऽधर्मभेद एव कश्चित् स्वरूपभेदादन्यः। स्वीक्रियते तत्राहि सकिं भिन्नोऽपाश्रये वा तत्र अभिन्नेर
ति आद्यं दूषयति वस्त्विति स्वरूपभेदादन्यस्य तद्धर्मभेदस्य हीनेः। स्वरूपः स्यात् भिन्नस्याहि [illegible] तस्य चाश्र
यत्वानुपपत्तेर्निराश्रयस्य स्वरूपं नि रूपणपथमहतीत्यर्थः ५६

ननु सर्वभेदाच्छेदात् सर्वाद्वैतमेव तत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याव गम्यमित्याभिप्रायः सिद्धान्ते पक्षेहे रोग ग्रन्तरिति पत्र एवं एको
स्वरूपभेदः प्रत्यक्त्वादिगोचरतीति तद्विरोधः यो न वेदान्तप्रमाणमितिन दृष्टिपत्तमवेद्यदिति यद्वेति एतद्विपक्षेन
ति पञ्चाविद्यानाशेषु ते : प्रत्यक्त्वादेरनात्मविषयत्वमित्यर्थः स्वरूपस्य स्वरूपत्वेनोन्मुक्तात्तु तदात्मनि भेदे प्रत्यक्त्वादिप्र
योतिर्वेनेति भावः ननु सर्वप्रत्यक्त्वादिस्वरूपं स्फुरितभवतीमतं नत्वपत्तस्य प्रत्यक्त्वाद्यविषयत्वमित्याशङ्क्याहैवेन तत्राह
स्वरूपस्येति स्वरूपस्य शुद्धतया पाधिसम्बन्धविशिष्टत्वस्य पाधिसम्बन्धकत्वे स्यादिति शुद्धस्वरूपमेव भेदइतिपदार्
थः व्यवहारेति व्यवहार्थः अहमित्यवच्छेदस्याभाविविरोधोऽस्ति अविकारिस्वभावत्वात् औपाधिकत्वस्य पाधि
भेदेन सम्भवतीति शुद्धस्वरूपस्य निर्धर्मकत्वेन वक्तव्यत्वेन शास्त्रनिष्ठा व्यवहारेतत्पदार्थमपि नास्तीति वक्त
व्या तथाहि व्यवहारोहि अभिवदने त्रुटि जाया तथा : धर्मस्वभावे च शुद्धत्वे तु तत्स्वभावे कुत्रास्यात् स्वप्रकाश
त्वादेव न द्वितीयः तेन व्यवहारगोचरस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति ग्रन्थ चौक्ति तनलङ्काह तथा चेति ननु स्यूलमित्यत्र न

धर्मतः स्वाभिप्रायाणि ज्ञानविशिष्टभिन्नमेतत् यद्वनात्म भेदेनाद्वैतहानिरिति यत्र स्वरूपभेदः प्रत्यक्त्वा दि
दिगोचरत्वेति तद्विति नत्र प्रत्यक्त्वादेस्संबन्धपदेन स्वरूपागोचरत्वात् स्वरूपस्याभेदत्वात् उपपन्नेऽस्य तद्विति वि
चेतस्पुण्यं किं शुद्धसर्वधर्मविनिर्मुक्तं स्वरूपभेदः किं वा विशिष्टं यामोव्यवहारहेतुत्वं सम्पन्नस्यनास्तीति दु
वक्तव्य तथाच सर्वव्यवहारानास्पदं सर्वधर्मविनिर्मुक्तं यस्य तादात्म्य स्वरूपं सदात्मके च
द्वैतनाशितरणं प्रत्यक्त्वादिगोचरत्वं तदुक्तं स्यात् न च तद्व्यपदेशेन वक्तुं ने वेदावान्ताभ्ये
द्वैवत्वपक्षे कैमुत्वं वोपादेया निर्विरोधप्रसङ्गात् । द्वितीये विशेषण विशिष्टयोर्भेदो विशिष्टस्वरूपेण

भः प्रसङ्गार्थकत्वात् स्वभावरूपतायां समासः स्यादिति तेनाह शब्दात्मकमिति कल्पितस्य स्थूलतादेर्विधिष्ठानभेदे ॥
त्वा०२ नास्तित्वात् स्वभावस्य भावसदात्मकत्वं रस्ये त्यर्थः नामान्तरेणेति भेदः प्रत्यक्त्वादिगोचरे इति वक्तव्याभेदस्याके ॥
स्वरूपात्मकस्याप्रतिरेकात् अतोऽवभेदइति सज्ञान्तरेण प्रत्यक्त्वादिगम्यमितितम् स्यात् तथा च नानिष्टापत्ति ॥॥
रितिभावः ननु केयमपि प्रपञ्चभेदः सामानाधिकरण्यं वा नास्य स्वप्रकाश न चेति भेदत्वावदन्ति ॥॥
रितस्वत्वेन स्वाके प्रत्यक्त्वादिविषयत्वनिषेधात् स्वरूपेणापि प्र
मात्वेन कतत्त्वः सर्वप्रत्यक्षत्वे उपहितत्वेन इति भावः विशिष्टस्वरूपमेव तद्भेदोऽस्तु तत्रोक्तं दोषाप्रसङ्गाद
त्याशङ्क्याह तयेत्यवत इति द्वितीयइति विशिष्टस्वरूपभेद इति पक्षेऽपीत्यादिविवेचनीये विशेषणाविशेष्ययोर्भेदः स्याद्वि
शिष्टस्वरूपान्तरं विशेषणादिभेदात् इतिवक्तव्य उक्तविशेषणादिभेदाभावे एवं विशिष्टस्वरूपभेदइतिवक्तव्यं
इतिविकल्प्यापमवदति विशेषतेति

वे॰ सु॰
५७

ननु ब्रह्मणोऽपि कारणत्वं बोध्यते कथमात्मा नाद्वितीय इत्यत आह नेति नहीति नेदं तत्त्वज्ञानादिविषयं जगत् ब्रह्मैव तज्ज
गतोऽनुरूपान्तरमवलोक्यर्थः। एवं च कार्यं न भिद्यते परं कार्यं परमनन्तरं परस्य कारणमित्यर्थः। न सामान्यं ब्रह्मोत्पा
द्यं तत्त्वमिति नहीति विषयत्वं नित्यत्वमाह अवाप्यमिति अव्याप्यं नावगतमित्यर्थः। न स्वपरोक्षं नित्यं स्पृति अपमिति
अपरोक्षमित्यर्थः। आत्मनः समस्तत्वं साधयन्नाह ब्रह्मेति आत्मानं विजानीहि सर्वानुस्मृतेति सर्वात्मा चिदात्म
नो द्वन्द्वरहितत्वात् सर्वप्रत्यगात्मेत्यर्थः। एवं च विज्ञानं कर्ता त्वमिति वेदाज्ञानं हेतुर्न तेन समाराज्ञानं प्रश्नः। न कारण
त्वात्मनः। कर्तृत्वेनेत्यर्थः। कृत्स्नं तत्कारणमस्य रूपं तस्य नित्यत्वात् कारणत्वं तेनेदं पराज्ञाना
धिष्ठानत्वेनाप्युपपन्नं नाश्रयः कारणं किं तज्ज्ञानमेवेत्यर्थः। नन्वेवं चेत् मयि कारणत्वं किं मिलितं तेनैकं। निः
योजनत्वात् आह ब्रह्मेति अस्याश्रयस्य सह यानि एकमेवेत्यादिना तस्याद्वयत्वेन ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म परम
सम्बन्धार्थः। नन्वेवं तेनैक दृश्यज्ञानं कारणपरत्वं कथं नोपपन्नं तत्राह नेति किं मया तोऽहि ब्रह्मणश्च
तेऽज्ञानमाह नश्यति कारणं येत्यर्थः। अविद्यानिर्दिष्टात्मनो नानात्वं विविधकार्यत्वादिरूपेण ज्ञानमात्रा
तदेवं ब्रह्मणः सर्वमन्यत् नेति नास्ति एकमात्मा ब्रह्म सर्वोपनिषत्प्रसिद्धमिति। कथं तर्हि ब्रह्मणो जगत्का
रणत्वं श्रुतौ प्रसिद्धं जगत् कारणं विद्याधिष्ठानत्वेन कारणत्वोपचारात् ब्रह्म कारणं श्रूयते इत्यर्थेनाह
एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेरद्वितीयत्वेनाव ब्रह्मणः सिद्धं तत्र यस्य भावः नास्ति कार्यकारणभा
वस्य वक्तव्यं प्रसिद्धं तत्रापि जगत्कारणत्वमिति कथं सम्भावनीयमित्याह द्वितीयस्य भावना बुद्धिमात्र
प्रयोजनत्वात् मायाः न चाज्ञानमपि जगत्कारणं ब्रह्मणोऽविवर्तित्वमनिर्वचनीयमात्रत्वेनैव तत्
कार्यकारणवादस्य वेदान्तवाद्युक्तत्वात् विवर्तवादस्यैव वेदान्तवादत्वात् किं तर्हि कारणमिति दृष्ट
प्राप्त इति श्रावणिकं तन्मात्रं प्रयोजनं तयाज्ञानं कारणमित्यभिहितवान्
५७ भा१
स्वमस्तत्त्वमिति वेदान्ता न कारणवादरूपस्यार्थः। तदुक्तं विषयकरणदोषाश्रयस्य मायः संविदिस्याद्यपि तु भवति मोहात्के
वलादेवमेव भगवत्पादरमाः ... त्वाद्वितीये विविधाद्रूपमिति विपसमस्तप्रातिपत्त्या हेतोरिति २ किमिति मुख्योपा
दानकारणत्वं श्रूयते। प्रवाह्यानि मित्रमात्र उपचारात् स्पष्टत्वमाह कार्येति सदसती कार्यकारणत्वेनात्र
वृत्तत्वं व्यापारवत्तः कारणत्वे व्याप्यस्य कार्यत्वे सदा कार्यं भवति कार्यं त्वेवं सावयवं कार्यकारणभावे
स्वकल्पितत्वेन प्रमाणायोग्यत्वात् तदेवाद्वैतापत्तेर्वेदान्तवादत्वाद्वहिरंगत्वेन कार्यकारणवादरूपस्यार्थः। यद्वा कार्यका
रणवादे स्वारम्भवादस्य परिणामवादस्य वा प्रसक्तेस्तस्य चानिष्टत्वाद्वेदान्तवादत्वाद्वहिरंगत्वं वक्ष्यस्यार्थः। के तर्हि वे
दान्तवादे इत्यत आह विवर्तेति एकस्य तत्त्वात् प्रच्युतस्य सर्वं विपरीतं सत्यानेकरूपावभासो विवर्तः। ... तस्य
कल्पनायामायान्तु ब्रह्मणि विद्यादित्यादिवाक्ये ब्रह्मणि तत्त्वाविरुद्धात्मनेत्याशङ्क्योपादानत्वेऽर्थकवाक्यस्य गतत्वं ५७

निराश्रयत्वमुपपादयति नहीत्यादिना नहीत्याद्वितीयं दूषयति अभिन्ने त्विति किंच परशक्तियोगितो भेदो ब्रह्म
रूपधर्मो वा आद्ये स्वशक्तियोगिकभेदस्याद्वस्वरूपत्वेऽद्वैतहानिप्रसंगः द्वितीये तु परोऽपि ब्रह्मधर्मतामियात् किंच ब्रह्म
रूपस्य भेदत्वे सप्रतियोगिकत्वप्रसंगः इत्यादिदोष अभिन्नेत्यभेद दूषणमुपसंहरति तस्मादिति सर्वथापि स्व
रूपधर्मभेदपक्षेऽयोग्यत्वर्थः किंच यत्किंचित् ... मात्रस्य ... योग्यत्वात् तत्प्रतियोगिकभेदस्य
कल्पितत्वात् परमार्थिकाद्वैतहानिः नहि ... कारणत्वे ... शक्तिपातत्वे वाक्याविरोधात् ५५
नहि ... कारणशक्तिपाटके वाक्यविरोधः ... मधिकारणेति पक्षे तत्र दूषयति ... मित्या
दिना तत्रेति ... अतत्त्वमेव जगदुपादानमित्यर्थः तत्र सर्वत्र कारणत्वशक्तिपा
टके वाक्ये सद्भावकथमपतिपमसत्राह ... इति ... दित्यर्थः ... सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादि
नहि भिन्न ... प्रयोगो भवति ... व्यापि ... आत् अभिन्नेतायपि भेदाविरो
धाद्वैतव्यति तस्मात् ... अभेद ... तेति
सिद्धे पक्षे जगत्कारणं ... विरोध इति ... जगत्
... कारणत्वं ... ब्रह्मणोपपत्ते इत्थं ... सिद्धान्ति
वेदनीयस्य जगतोऽनाद्यनिर्वचनीया विद्यैव कारणं ... कार्यकारण
विलक्षणत्वात्

वाक्यानां ब्रह्मकारणत्वाविरोधं ... माह ... इति जगदुपादानमायायाश्रयत्वमात्रेणेत्यर्थः ...
के वाचहे इत्यत्वादीति जगतोऽविद्यैव कारणमित्यत्र ... नन्वविद्याना ... विद्याया अभावः सच्चेन
जगदुपादानत्वकार्यस्याभावात् तत्राह अनिर्वचनीयेति सदसद्विलक्षणेत्यर्थः ... जगदुपादानत्व
सिद्धये विद्यां विशिनष्टि अनादीति ननु तथापि जगतः सत्येन प्रतीतेः सद्विलक्षणविद्याकार्यत्वमुपादा
नत्वं तत्राह अनिर्वचनीयस्येति तत्र प्रमाणमाह इत्यन्तर्दृष्टे ... इत्यत्र ... परिच्छिन्नत्वा
त्समत्ववदित्यर्थः ... सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयं जगदित्यर्थः तथा चानिर्व
चनीयस्य जगतोऽनिर्वचनीयमज्ञानमेवोपादानं युक्तं कार्यकारणभावे ... रूपत्वादित्यर्थः एव
कारव्यावृत्त्यमाह नब्रह्मेति

वे॰ सु॰ टी॰ ५८

अज्ञानस्य कल्पितत्वे सिद्धे दोषेऽस्य तत्वेन संप्रायुक्त इति स्यादेवेत्याशंक्याह नच कल्पितत्वं सिद्धमिति कथं सिद्धवदिति
रितितत्र चवाच्यमित्यत्र हेतुमाह कल्पितस्येति नन्वेतदेवदोषान्तरं विशेषाणां कल्पितत्वं साधयति अज्ञानं
धर्मिणं दूषयति सिद्धं धर्मिणं दोषेस्य कल्पितत्वे साधनीयेऽन्योन्याश्रयं ज्ञानं सिद्धं अहमज्ञ इति प्रतीतेस्तत्राभाव
विषयत्वादित्यर्थः असिद्धधर्मिणः पक्षत्वे धर्मिसिद्धज्ञानाधीनज्ञानेन सिद्धिमज्ञाने विचारणीयं सिद्धान्तो भवति
ते नन्वेवमिति साक्षिसिद्धत्वेनेति अयमर्थः अहमज्ञ इति तावदनुभवस्य कथं वाऽसिद्धा साचन तावत्स्वप्रका
शसाक्षिस्वरूपाज्ञानस्य जडत्वात् नापि प्रमाणनिर्णीता लिङ्गाद्यनुसंधानजन्यत्वेनानुमानादेरभावात् अपरोक्षत्वे
वेतु तत्र किं बहिरिन्द्रियजन्यमुत मनः बहिरिन्द्रियाणामन्तरग्रहणे नाद्यः मनःसंबन्धेनाज्ञानमात्रमात्रेण रीति किं तदसंब
द्धे नत्राहमिति विशेषणानामात्मा अहङ्कारो वा तत्राद्यो वाहङ्कारोपाधिको वा नाद्यः शुद्धस्य स्वप्रका
शत्वात् द्वितीये अहङ्कारात्मकस्य मनसोऽपि मनो वृत्तिमित्युत्तीर्णे पततीति आत्माश्रयमहङ्कारो
कारत्वाश्रीतिते स्थात् उपाधेस्तस्य तत्पाविषयकोटावप्रवेशात् तथापि तदाकारवाऽतस्साकारत्वात्प्रत्यक्ष

कल्पितत्वस्य वाधाप्पसिद्धत्वात् धर्मिणश्चवासिद्धेः ननु केयं सिद्धिः उत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा नाद्यः अनादे
स्तदभावस्यैष्टत्वात् नद्वितीयः साक्षिसिद्धत्वेन तदभावात् मैवं अज्ञानस्य साक्षिसिद्धत्वे साक्षितो
ऽसंगत्वभंगप्रसंगात् संबन्धं विना चाप्रकाशकत्वात् नच पारमार्थिकसंबंधाभावेऽपि कल्पितं
संबंधोऽस्त्येवेति वाच्यम् संबंधसंबंधिनामन्यतमस्य कल्पकत्वे

गात् स्वप्रत्ययो मनसोऽसत्वेऽप्यज्ञानप्रतिभासात् मनसस्तत्वप्रतीतिकरणत्वानुपपत्तेश्च तस्मात्स्यादिदोषा
त्साक्षिवेद्यमेवाज्ञानमिति धर्मिणः ज्ञानस्य सिद्धिरेवेति तदसिद्धिरसिद्धेति साक्षिवेद्यत्वमज्ञानस्य निरस्यति मे
वमिति साक्षी किमसंबद्धे प्रकाशयति उत संबद्धे आद्यमपसिद्धान्तप्रसंगेन दूषयति अज्ञानस्येति तथाचासं
गो नहि सज्जत इति श्रुति विरोधप्रसंग इति द्वितीयं दूषयति संबंधं विनेति प्रदीपादौ संबद्धस्यैव प्रकाशकत्व
दृष्टेरिति हेतुसमर्थ्यार्थप्रकारः ननु संबंध एवाज्ञानेन साक्षिणोऽस्त्येवेति किं वावास्तव नाद्यः असमर्थविशे
षणत्वात् नहि कल्पितः सर्पः प्रदीपेन भास्यतेन वा तेन संबंधः प्रदीपस्य पारमार्थिकः अथ संबंधमात्रेण
प्रसंगयन्तर्हि कल्पितः सोऽस्त्येवेति सिद्धान्तिशङ्कामनूद्य दूषयति नचेति संबंधकल्पने हि साक्षिणो वा
साक्षिचेतनं तर्हि कल्पकं किं संबंधतत्संबंधिभ्यामन्यत् उतैतदेव नाद्यः संयोगे संबंधिनान्यत्र संबंधोपादा ५८
नवादर्शनात् द्वितीयमनूद्य दूषयति संबंधेति

58

नत्वज्ञाने परिणतिरूपत्वप्रयत्नकतेऽवन्नत्वोपादाने वा निमित्तमात्रे वा नदेवनास्तित्वव्यमाणयुक्तेः [illegible] न
त्विदमिति अनवस्थादीति अनवस्था च तस्याप्यादौ च अनवस्थाद्यस्ति पापप्रसंगादित्यर्थः । अनवस्थापाद्यादि
तावत्त्वोप्यापत्तेः कार्योत्पत्तौ अज्ञानानन्तरमेवेत्यर्थः । तत्तोपि ज्ञानसौकार्ये च कार्यत्वनिर्णयन
मित्यर्थः । ज्ञानेनाज्ञानसौकार्यस्य तदास्यानुपपन्नेनाज्ञानपरंपरा [illegible] नौसेविक्त्यात् न च सास्तीति प्रमाणा
भावयन्नादि पटेन स्वात्ते अज्ञानविद्याकारणमिति पक्षं दूषयति न द्वितीय इति किमन्यथासिद्धतेऽज्ञानविद्याकारणं
स्वतन्त्रं वा । अप अज्ञानस्याविद्यानिकार्यान्तरस्याविद्यान्तः । ज्ञानरूपनानादितीयं दूषयति ज्ञानमिति तत्स्व
तान्वित्यर्थः । कारणमेवेति कुन्त्यादिदूषयति । अनिर्माल्येति गुरुत्वम् ज्ञानकारणत्वे नत्त्वमत्वस्यापि संसार । स्या
त्साक्षात्कारणाज्ञानस्य साक्षात्येन तेन दुरनेन नदूषणकत्वादित्यर्थः । अनादीति विमतमज्ञानमनिवर्तते अनादि
भावत्वात् [illegible] इत्यर्थः । [illegible] कालिकदूषयति हानाद्यनादीति विशेषणं ज्ञानभावेऽव्यभिचारप
रिहाराय विशेषणं [illegible] मिथ्यात्वानुपाधि [illegible] नचेति साधनव्यापकत्वादिति हेतुमाह कल्पनेति सा
नन्ति तमज्ञाने कार्यत्वं [illegible] किमस्यकारणत्वमज्ञानेऽज्ञानं वा नाद्यः । तेनैव तत्तेन ज्ञानस्याश्रया
तेऽज्ञानानन्तरानुसरणेन [illegible] नद्वितीयः । अस्तित्वं कारणमाले अनिर्मोक्षप्रसंगात्
द्वितीये [illegible] । [illegible] कल्पनाकल्पनाभ्यां विशेषः कल्पनासामग्री
भावेन कल्पनानुपपत्तेः [illegible] । [illegible] । विषयान्तरे नास्ति सिद्धिरिति चेन्न न
अन्योन्याश्रयात् न चैते दोषा [illegible] कल्पितस्य चाज्ञानस्यैकमेकरूपं । ज्ञानवत्
स्वरूपस्याभावात् ज्ञानवत् [illegible] कार्ये [illegible] प्रमाणाभ्यां [illegible] कल्पितत्वेऽपि
दूषणं एवं [illegible] दोषप्रसंगेन [illegible] । नाज्ञानमज्ञाने कल्पनेनास्ति अज्ञाने यदि क[illegible]
ल्पितमिथ्यात्वादिप्रसंगे नाज्ञानप्रो । [illegible] नज्ञानम्
वेके तेनाज्ञानानन्तप्रसंगादित्यर्थः । [illegible]
स्यमानमज्ञानमनादीति [illegible] नचेति बाधकादृष्टः [illegible] ज्ञानेबाध
कमस्तीति नाज्ञानमनवस्थितमित्यर्थः । अज्ञाने बाधकमात्रकमिति विद्यानिवृत्तिबाधकं ज्ञानकल्पितं सविद्या
निवृत्तिबाधकं ज्ञानस्यानन्वज्ञानेन [illegible] अनन्योन्येति कल्पित
तोसिद्धे ज्ञानबाधात् ज्ञानबाध्यत्वेन च कल्पितत्वं [illegible] इत्यर्थः । न च एवं कदोषा । किंज्ञानस्वरूपम
पलयेति उत्तरत्वेन नाद्यः । [illegible] अज्ञानस्वरूपापलापापत्तेः नद्वितीयः । [illegible]
मतमन्यद्दूषयति नचेत्यादिना

वे॰ सु॰
टी॰
५९

ननु ज्ञाने नाम ज्ञानप्रागभावः स च ज्ञानानुपलब्ध्या गम्यत इति कथं न प्रसिद्धिरित्याशंक्य दूषयति नचेति अह
प्रत्येन किं हन्ति विवक्षितं किं वा स्वरूपेणेत्यन्त्यन्नाह प्रतियोग्यनेन ग्राह्यत्वात्तदनुपपत्तेः द्वितीयं दूषयति नित्योपलम्भे
ति नित्योपलम्भात्मनोऽनुपलब्धिरयुक्तेत्यर्थः अज्ञाननिराकरणमुपसंहरति तथाचेति एतत्पूर्वपक्षनिषेध
निराकरणस्य उक्तोपयोगमाह कथंचिदिति एतत्पूर्वपक्षनिषेधं शक्तिज्ञानीति मेवमिति विरोधपुष्टि इतः स्व
रूपप्रत्यापितायामन्यथा स्वरूपविषयप्रमाणप्रवृत्तिविरोधः स्यात् अज्ञानस्य प्रमाणेन दर्शनीयत्वात्तत्र प्रमाण
प्रवृत्तिविरुद्धं स्यादित्यर्थः श्लोके व्याख्यातं मूलमिति कामाह कथमिति अज्ञानागोचरे सति प्रदिदर्शयिषतीव
देति अज्ञानसिद्धिः कथमिति सङ्ग्रहवत् सिद्धान्तिना प्रत्युक्तमाह किमपीत्यादिना स्वरूपसाधकं स्वरूप
बोधकमित्यर्थः आद्यमज्ञानस्वरूपविषयकं प्रमाणं दूषयति आद्य इति प्रथमार्थः प्रमाणाहि वाक्यव्यवहार
विशेषः व्यवहारश्च प्रवृत्तेन ज्ञानसाध्यः व्यवहारे च वाऽज्ञानस्वरूपमिति नज्ञानमात्रपूर्वकं तथाचाज्ञान

नवाज्ञानस्याग्रहः प्रागभावरूपस्याग्रहणानुपलम्भादुपलम्भ इति वाच्यं नित्योपलम्भरूपस्यात्मनोऽनुप
लम्भानुपपत्तेः भावरूपजगदुपादानस्य चाज्ञानस्याभावरूपत्वानुपपत्तेश्च तथा चाज्ञानस्यैवाभा

वै

वात् कथं तत्र गमकं लिङ्गमन्यस्यत इति भेद प्रमाणस्याज्ञानत्वेनादातेपत्तिरिति प्रतिरोधीः प्रवृत्त्यभा
विनीत्येवाविरोधः स्यादित्यन्यथा कथमज्ञानासिद्धिरिति निवर्तनं प्रश्नश्च किमपि अज्ञानस्वरूपवि
षयकं प्रमाणं किं वा न तत्र पातेयः न स्वरूपसाधकं प्रमाणप्रवृत्तिः आद्ये अज्ञाने स्वरूपप्रमाणानुप
पत्तेः प्रमाणस्यैवमज्ञानस्वरूपे ... प्रमाणाभावान्नैवाज्ञानस्वरूपसिद्धिरिति कोऽर्थः न च सामान्यज्ञा तो॰२ अ॰प॰ २
59 पा॰२ नादिशेषजिज्ञासायुक्तायुक्तदोषात् न चाद्येपायुक्तः प्रमाणस्यानप्रतिपादितार्थं पूर्वकत्वनियमेनाज्ञा
नस्वरूपसिद्धेः पूर्वमेव तन्निवृत्त्यान्न चेत्येमापि प्रमाणस्य तान्यस्यादेपाप्यात्

स्वरूपस्य तावत्प्रसिद्धत्वात् अतोऽज्ञानस्वरूपसिद्धये प्रमाणापेक्षा इति ननु नाज्ञानस्वरूपसामान्यजिज्ञासया प्र
माणापेक्षा स्यात् किन्तु विशेषजिज्ञासयेति तत्राह नचेति ऊनत्वमिति तत्राह उक्तमिति वैयर्थ्यादिरू
पः अज्ञानस्वरूपसिद्धिश्च प्रत्यक्षेण सा चेत्सामान्यतः एवं सिद्धावपि विशेषज्ञानेनेत्यर्थः यद्वा सामान्यप्रतो
तिं विना विशेषस्य प्रतीतिविशेषमपि तेनैव प्रतिनिवर्तते इत्याह तज्जिज्ञासया प्रमाणमित्यर्थः द्वितीयमाह
दूषयति नचेति अज्ञानादेर्नामाज्ञानं ... रूपं तत्तस्मादाबोधन इति यावत् तद्भाव प्रमा ५९
णं बोधनीयः प्रमाणज्ञानपूर्वः सर्व अभावज्ञाने च प्रतियोगिज्ञानाधीनं ज्ञानमिति प्रतियोगिज्ञानेनसिद्धमि ५४२
तिनात्मोपलापमहीतीत्यर्थः तेन प्रमाणसिद्धमेव नापलापयोग्यमज्ञानं न च ... प्राणमिति कथं तत्रापि

संबंध एव किं स्वात्मानं कल्पयति किं वा संबंधिनावित्ति द्वितीये पक्षे द्वियाविकल्पक्रमेणाद्दूषणमाह आत्मा
श्रयेति संबंध एव चेत् स्वात्मानं कल्पयति तदात्माश्रयः। संबंधिमध्ये यदि संज्ञानं कल्पयति साक्षीवाना
दरूत्याह अन्योन्याश्रयेति अज्ञानलक्ष्यसत्ताकं संबंधज्ञानं विषयीजनितं च संबंधलक्ष्यसत्ताकं भवेद्यतो त्ता
न्योन्याश्रयदूषणं। साक्षिपक्षे अविद्यानिषयात्करणांतं उपपद्यते पचन्नु प्रथमे चक्रकेति हि यदि ... न्याया
क्रकस्य हानिरित्यर्थः। अधीनदोषपरिहाराय ... एवाज्ञानसंबंधं करोति साक्षीनत्वाह असंगत्वेति
अज्ञानं हि साक्षिणा असंगस्वरूपलभते अलक्ष्यसत्ताकं च तेनोपाधिं ... नपति तथा च पेनोपहितः साक्षीस्व
पाधिः। पारमार्थिकः ... इत्यर्थः। ... तत्र साक्षी ...
दज्ञानेन संभवेच न ... तथा च पेनोपहितः साक्षीपदउपाधि परमार्थ्यं तस्यापाधेः
कः विद्यपापारमार्थिकत्वादनिर्वचनीया ... ज्ञानं संबंधहेतोः स्वभावादनुक्त्वेन। ससा
रः स्यादित्यर्थः। अधीनदोषपरिहाराय ज्ञानसंबंधाध्यासोऽनादिरिति ... नादिभावतो ... नेस्या
आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकस्य ... तत्तन्निर्मित ... यथायथं शान्तेः। न चाविद्याध्या
सकृतं न संबंधाध्यासस्याप्यनादित्वेन विद्यादिहेतुः ... निवृत्तेः। स्या
दिति वाच्यं ... ज्ञानस्याज्ञानं ... उपपन्नेः। न च
संबंधिज्ञानाधीनसंबंधज्ञानं लोके ... संबंधिज्ञा
नज्ञानस्य साक्षि संबंध ... न च संबंधः ... संबंधेन ... तेन
वाच्यं लक्ष्यसत्ताकं ... हेतुनैव तत्र ... लात्
तन्न निवृत्तो ... अनादिभावत्वेन प्रयोजकः किन्तु विद्यातो ... संबंधनिवृत्तेरविद्यातत्कार्यादिति
वाच्यं ... न चाविद्यातः ... साधनेनाप्येकत्वेनैव ... तस्मादित्याह तस्मादिति ... संज्ञानेन तत्र हेतुः कि
संज्ञानजन्यं ... ज्ञानाधीनं स्थितिकं तेन प्रथमं द्वितीयं वाविकल्पाह अनादित्यादिना
संबंधिज्ञानाधीनमिति तथा च विशेषलक्षणं ... संबंधिना ... ज्ञानेन ... ज्ञानेन ... इत्यर्थः।
तृतीयं दूषयति न चेति संबंधः किं मलक्ष्यसत्ताकं एव स्थिति मात्रार्थं संबंधिनं समपेक्ष्यते उत लक्ष्यसत्ताकं आ
द्यं दूषयति लक्ष्येति द्वितीये विसत्तालाभः किं हेतोः ... हेतुनैरपेक्ष्येण ... अनादित्वपक्षतत्वेति द्वितीयं द्
षयति हेतुनैरपेक्ष्येति आत्मनित्यत्वादर्शनादित्यर्थः।

वे॰ प॰ टी॰ ६०

एकस्यानेकविचित्रकार्यजनकतानुपपत्तिं कल्पयन्नुपपादयन्नाह विचित्रेति धर्मिभेदकल्पनातो धर्मभेदकल्पना वरमित्यभिप्रेत्याह एकत्वमिति अनादेरपि तस्यानिर्वचनीयस्याज्ञानस्य निर्वचनीयत्वमेकत्वमपि वक्तुमशक्यमित्यभिप्रेत्याह अन्यथेति एवं स्वरूपं प्रतिपाद्याज्ञाने स्वरूपप्रमाणाज्ञानसाधकप्रमाणविषयकशङ्कामुपन्यस्यति तथा चेति यद्यज्ञानं साक्षिणा सिद्धं तर्हि प्रमाणकल्पनासिद्धसाधनवैयर्थ्यादित्यर्थः नाज्ञानं स्वरूपेण सिद्धं प्रमाणमपेक्षते किं तज्ज्ञानविषयाज्ञाने निवृत्तये ज्ञानविषयाज्ञाननिवृत्तिः साक्षिणैव सिद्धानि तस्य साधकत्वादिति परमतरूपमाह नचेति तदभावादिति अज्ञानविषयकज्ञानाभावादित्यर्थः अज्ञानस्य जडत्वेन स्वतन्त्रत्वाद्यनेकरूपत्वादित्यर्थः ननु यथालोकः स्वप्रकाशोऽपि तद्विषयप्रमाणस्य प्रवृत्तिरेवं ज्ञानेऽपि प्रमाणप्रवृत्तेनाभिमतत्वमाह अज्ञानस्येति नतु स्वप्रमाणैः निवर्त्यत्वान्मतं तन्नाम प्रमाणेन निवर्त्यते निवर्तकत्वेन विरोधात् प्रमाणं स्वयमेवाविद्यायां प्रयुक्तमित्याह तेनेति उक्तविरोधस्याप्यनुपपत्तिं तदुपमिति नन्वीपतम

विचित्रशक्तिकत्वेनैकत्वेऽप्युपपत्तिः विरोधितत्त्वोपपादकत्वेन सर्वं कल्पनीयमपि वाच्यं तथा च प्रमाणप्रवृत्तेरर्थकत्वं यज्ञानस्य साक्षिणैव सिद्धत्वात् नचाज्ञानविषयाज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रवृत्तिरिति वाच्यं तदभावात् अज्ञानस्य प्रमाणेन ज्ञातमशक्यत्वात् तेन तस्य विरोधात् तदुपलम्भ दीपस्य तु तमसः तथाहि अज्ञानं ज्ञातुमिष्टं प्रमाणेन ज्ञायते न तद्धीः सत्त्वे तमसः प्रदीपेन ज्ञानम् नेजसा तथा चाज्ञानेकथमिति प्रश्ने बालो ज्ञानमुपपादनीयमिति साक्षानुभवसिद्धं कथं ज्ञानेनोपपादनीयमेव कुतस्तर्हि प्रमुक्तिः कर्तव्यतासां तथा ज्ञानप्रभवबीजस्यानाज्ञानस्य साक्षानुभवसिद्धत्वात् ननु मम्यादिवाक्यजन्यापरोक्षब्रह्मात्मसाक्षात्कारेणाज्ञानबाधादेवैतद्ग्रहणं नतु कोऽपि बाधः

सोऽपि न निवर्त्यनिवर्तकत्वविरोधः सेद्धुं प्रदीपेवेश्मनि प्रयागपट्टमयोरुपलब्धेरिति नेत्याह उक्तमेतन्नेति अज्ञानप्रमाणान्यथानुपपत्तिसिद्धमज्ञानेनकथं तामहं तोस्युपसंहरति तथा चेति ननु तद्वेदस्यैकर्तव्यं पत्रस्वरूपाजनविरोधियज्ञानेचानर्थहेतुत्वान्निवृत्तिलक्षणप्रयोजनविरोधश्चेति कथं तत्सौकर्तव्यं नच वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानान्निवृत्तिः श्रुतवेदान्तानामपि सर्वेषां संसारानुवृत्तिदर्शनादिति शङ्कते ननु हीति अज्ञानस्वीकारेऽपि तत्र तन्निवृत्त्यनुपपत्तिः वाक्यान्न्यानि ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारात् अज्ञानबाधायोगतदनुपपत्तेरिति तन्नास्तीति हेतुप्रश्नमवताररमाह नत्वेति बाधशब्दार्थं निरूपयितुं जिज्ञासामुत्थापयति नतु कोऽयमिति

द्वितीयेन्योन्याश्रयः तृतीयेचक्रकं चतुर्थेऽनवस्था ४

तमस्य करणविषयाधीनत्वात्तु भयेन यावाचामिति सिद्धांत्याह यत्तु इति आत्माभासरूपस्य समकरणे अज्ञाने चन
स्य विषयत्वेनि रूपवि लिंग सिद्धांतामनेरेटोन एतोनेति ग्रह स्याभासे योपपादेनायपरोते तिर्विशेषलोके द्वाते
वेएवेपलिणस्तमिथ्याटत्वात्तन्निरूपयति तथाचेति अज्ञानभेभेउपादानेकि मज्ञाने मज्ञानान्यत नोन्य अज्ञानेस्यापा
दानत्वात घ्राद्यनद्रज्ञानेकि निरूपणीयत्वेन अत्र तत्तदेवअनान्यत ग्राह्यग्राह्यमयं द्वितीयपक्षेतत्राह भमस्येति अ
न्यनेका ज्ञानपरंपरेति चेत् हेतु इति अज्ञानाणीकारस्समनव्याहात एकेनेवाज्ञानेन साकारस्यान्याकार
स्य चभ्रमस्यसिद्धत्वेनेकाज्ञानस्वीकारेगौरवं किंचाज्ञानस्यानइत्वेन स्वतएवाइतेन स्वरूपत्वात्ताविरुणको त्या
भावात ज्ञानविषयकाज्ञानस्वीकारेऽपेक्षा एवमप्यज्ञानानि स्वीकृत्य परम्परयाज्ञान परंपरा वगाहिनी काचित्स
विद्वत्तिनास्याश्चेव मनेन्तिरूपण [illegible] ज्ञानेनापादिपरंपराभूया समाहोपइति व्यायमाश्रित्य पतस्वेपति
मतेनतन्निरूपयति न चेदानीमिति परिहारस्यापृहेत्तमाह अज्ञानत्वेति परिहारस्यासम्बन्धाजेनेत्तन्तोपपत्त अस्या
पयति अलतहीति अज्ञानस्यसाक्षिसिद्धत्वेनेवाहापिनमाह एतमिति अज्ञानसाक्षिवेद्यस्यानादित्वेनविपत्तवाध
यतः केन तत्र भमस्तत्सिद्धेयपरोक्षगृह्यामोमन्ताज्ञानविषयक रूपेणानरे तथाचन्यस्यस्वसमानविष
यकाज्ञानापादकत्वाद्ज्ञानविषयकाणाज्ञानस्वीकारेः नचस्याद्दर्शनाहंतन्निहिएकाज्ञानाशेहस
तथात्वेपइयुज्ञानस्यानेकाज्ञानस्वीकरणे मतेऽन्यस्यस्वव्याघात मेरचवेपपत्तोरिदोषमपपपत्तः
स्वपत्तनिर्वाहोव्याहतएव नवेवंकृविनवापिअप्राप्तदोषपा समानेस्य एवेवेणगरनिवाचाअज्ञान
नया साक्षिसिद्धज्ञानेनिवृत्यर्थं प्रमाणप्रमाणस्यप्रमाणाः दर्शनेनस्वरूपतिरस्कारस्यरूपस्यचाज्ञेपस्याईर्स
सकरत्वात अलतहिं समापिसाक्षिसिद्धज्ञानेप्रमाणत्रयः समतत्रः एवंतहि अज्ञानसाक्षित्वेः सवद्यो
विवाद्यः [illegible] अन्यथासाक्षित्वः साधकताअनुपपत्तेः तथाज्ञानेनस्वदेयपावनावदिवमपि अन्य
थाएवंसति स्पटोनीससारोपलंभः स्यात् नचएवंमुमुक्षुज्ञानानंतरमवेदिताचा अज्ञानपरंपराज्ञान एक
स्यैकत्वेनाहेत्र नजेयतेन विनाशपतरेनत्तवेद्यस्यापनादित्वमोनेवेचनोपत्तेभावरूपत्व
वेनेहरूपति अन्यथोतिसाक्षज्ञानसंबंधस्यसाक्षित्वेस्यादि कायाणीकिमात्माउज्ञानेनावायोसकेस्यादिसंसारो
पलंभः स्यात् इत्यथे अज्ञानेचेन ननुकिंसत्विरूपस्यस्वज्ञानात्मा स्वनेवाज्ञानाश्रयेतिपत्न सचहुचनसवेद्यस्या
द्याप्यसिद्धत्वात् अज्ञानानेरपदनंतररूपयति नेवोनेनद्वयज्ञानंसवहस्सवहवा यमोतिनेज्ञातेनेप्रसांकि
द्वितीयेनवस्थानेद्वापाप्रज्ञानेपरंपराश्रनादित्वाटतिवेनेयादि अज्ञानपरंपराज्ञानेइति ग्रंथमध्ये आत्मानि
किंभिन्नज्ञानेपरंपराः स्वीक्रियन्ते यावरणत्वांभिनिवेन एकेनेवत्तद्वपपन्ने अज्ञानस्वधापरंपरेनेचतत्तेनेवखस्य
योपपादनान्त्समज्ञाएवत् पत्याससवायः इहनेवपशनीतिसिद्धसवेयासंबधावपपादयति नचस्सवायानरस्य
वायवहरेया: संबंधोपपादकं तथाज्ञानंसाक्षिसंबंधोपपादकंमज्ञानमवेतिलाघवादेकमेवाज्ञानमेकं तत्तत्र

नत्त्विपमनैणा ८

बाचं २

लि

वे. ट. द्वितीयं प्रपश्यति तद् निषुणाविति नन्वेकमेवाद्वैतमिति: सतो द्वितीयस्याभावादिति चेन्न पदार्थान्तरस्यानिर्वच
मु. नीयत्वेन तत्त्वान्तरस्य निर्वचनीयत्वाभावात्स्वरूपेणापि न. ततः पदार्थान्तरस्थितौ कथं नाद्वैतहानिरिति तस्येति
६१ ग्रन्थस्य स्वरूपस्यार्थः नन्वनात्मनः स्वरूपमात्रेण निषिद्धत्वात् किं तत्प्रत्यक्षोत्पन्नमिति चेन्न नप्रतिहेतुकाकुतर्कत्वात्
दिवदिन्द्रियजन्यात्मपरोक्षबाधकस्यानात्मनि प्रसिद्धस्य भावानन्तरं तत्कल्पनात्तु नोपपन्नः शङ्कानुपपत्ति
२ रूपप्रपञ्चे बाधितस्याकारणमुपसंहरति तस्मादिति अनिषेध्यावधिभूतस्य मानेकालत्रयेऽपि नास्तीति यावद्वि
ष्ठानं निषेध्यं तन्त्रेऽवाय: सर्ववाधप्रतिपक्षहेतोः यथाभूतस्मादिना सूक्ष्मधर्मसतात्पर्य इत्यनेनोपसंहरति
प्रमाणं व्याचष्टे शुद्धाधिष्ठानमिति पदस्य सर्वस्य सन्निधिष्ठानत्वेनाव्यवधानेन परोक्षमिति विभागमाशङ्क्य
त्याह परोक्षमपरोक्षत्वेन नत्ववाधविषयत्वाभावाद्भाने निर्वचनीयमिति भवेत्तामततद्दृष्टवाधविषयत्वेनेति

तदनिषेध्यावधित्वेनेति नचार्थः तस्यानिर्वचनीयत्वेनानुवेपर्यायतः तस्याप्यवाधस्यैव निर्वेद
मपाकरणात् तदपरोक्षज्ञानत्वकार्यवाधाभावान्मात्रमिति अत्रायं: सात्विकनेवाधिष्ठाने समनन्तरं
स्थिते: शुद्धस्य मानेनात्मनीति वाधस्यानुत्पत्तेः इत्थं: अत्र अधिष्ठाने प्रतीयमानस्य सर्वत्र ज्ञान
स्यानिवर्त्यमानस्य वाधप्रसिद्धाधिष्ठानविषयकवाधकज्ञाने परोक्षमपरोक्षे वाऽप्रत्यक्षत्वेनतदतस्मिन्स्मिह
कालेत्रयेऽपि नास्तीति प्रतिपन्नस्य: सत्यवाधरहितस्य: वैतन्यानुभवसिद्ध नचान्यथाख्यातिवादे
स्यार्थान्तरत्वेव सा न सन्नीतिवाच्य तद्बाधस्य मानस्यान्यत्र सत्त्वाभ्युपगमात् एवं प्रातिभासिकस्य
तदाकारेणात्र अज्ञानतत्कार्यं च सर्वं यावत्तद्विवित्ताध्यस्तत्वं तस्य सर्वं तत्र कालत्रयेऽपि नास्तीति प्रति
पन्न: स्वानुभवसिद्ध: सप्तवत्तस्य तत्रवाधस्याभ्युपगमे अतएव शुक्तिप्रत्ययोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वस्यानि
र्वचनीयत्वमिति सत्यप्रपञ्चे तल्लक्षणप्रतिसमन्वयः नचानर्थकालीननिषेधप्रतियोगित्वेऽपि वर्तमा
नातीतकालयो: सत्त्वात्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वमितिवाच्य

तस्यान्यथाख्यातिवादिमतेऽसत्यविषयतात्मकत्वादौ विद्यमानत्वेनगतेयत: तदपि कालत्रयेऽपि तत्रैव निषुक्ति
कादिकालेनास्तीति भवति निषेधप्रविषयत्वस्याशङ्क्य परिहरति नचासत्यमिति असत्यमानमप्रदेहेतमाह
तत्रेति अन्यथाख्यातौ भ्रमविषयीरजतादिरसत्त्वसत् अस्मन्मतेऽप्यत्रैवाधिष्ठाने प्रधानस्य तदादित ६१
त्रैवतदासन्नात्मत् तस्मात्तत्रोऽपि भवत्यधिष्ठानान्तर्यास्ते नत्रिकालेनदसन्देवेति विशेषइति इत्तं
सच्चेदर्शितिके योजयति एवमिति अध्यासस्य त्रैकालिकाभावनिषेधप्रतियोगित्वे प्रविशदा सनिर्व
चनीयत्वलक्षणमुपपन्नं भवति इत्याह अतएवेति अनिर्वचनीयत्वलक्षणस्य असंभवमाशङ्क्य परिहरति नचेति

६१

तत्रैतेमायिकाभिमतं बाधस्वरूपमाह तत्रेति इदं रजतमिति पूर्वप्रत्ययः पुरोवर्त्तिविषयकोऽज्ञानजनप्रका

कः रजतस्य प्रत्ययेऽसदेते न व्यधिकरणाऽरजतत्वाधिकरणत्वाधिकरणः प्रकारोऽयमस्मिन् प्रकारकः तत्स्वभावत्वात्

तोऽद्वयप्रकारे योऽनिरूपितानिर्णयोऽस्मिन् प्रमितिसदेव बाधस्यार्थः ततश्च इदं ज्ञानस्य भ्रमत्वं निरूपितबाधइति

भावः तदेतस्य सिद्धान्तेन दूषयति तत्रेत्यादिना अन्यथाख्यातिवादिमते हि पुरोवर्त्तिनि शुक्तिकाशकलेन र

जतेकित्वसादृश्यादिदृष्टसंस्कारोपनीतरजतत्वभानात्पुरोवर्त्ति भातीति भवत्यदं ज्ञानं भ्रमः विषयस्यतत्रा

सत्वात् ततश्च तत्रेतेनेति शुद्धबाधइति तेषामेव पुरुषकेन्द्रः स्यात् अस्मन्मते पुरोवर्त्तितिमिथ्यारजतस्योत्पत्त

तैरेदेतेनप्रकारस्य व्यधिकरणत्वाभावात् तेनापसिद्धान्त इतिभावः किञ्च इदं प्रत्ययेऽव्यधिकरणप्रकारक

त्वनिश्चयोऽयं प्रत्यये विषयान्तरेनबाधलेनवानाद्यः मिथ्याविषयत्वात् ज्ञानेहि शुक्तिविषयबाधज्ञानस्यव्य

धिकरणप्रकारकत्वनिश्चयः नचान्त्यः विषयपूर्णज्ञानात्तस्याविर्भावेन वर्त्तिकत्वादुत्तरज्ञानं हितो पस्य

वेयर्थ्यात्पुनरस्यापि ज्ञानस्यापि तथा च ज्ञाने विफलत्वं स्यात् ज्ञानस्यानिवृत्तेरितिभावः किंवा ज्ञानस्य

तत्पूर्वेऽप्रत्ययस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वनिश्चयः स्यात् तत्र अन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् अज्ञानस्या

बाधापत्तेश्च सविलासाज्ञाननिवृत्तिरित्यसदीयाः केचित्तस्यापाकरणमात्रेण अपेक्षमाणा

मवाप्य किञ्च केवलनिवृत्ति सुसमाप्तेनावाप्तेनसाध्यः सपद्गादार्थानामेव वा ज्ञानस्वरूपेणाना

द्यः शुद्धसंवेदनाद्वितीयैर्मिथ्यावहारात् नद्वितीयः उत्तरज्ञानसाध्यत्वेन ज्ञानेन प्रमिसेतस्याज्ञा

तत्वे ज्ञानमात्रेणैवशेषनिवृत्तेरत्र तोष तत्सार्वभौमवाक्

ज्ञेयपिते ज्ञानाधिपत्ये सविलासेति ज्ञेयसंज्ञकेति किं विलासनिवृत्तिर्वा शुद्धज्ञानानिवृत्तिः उभयनिवृत्तिः न

प्रथमद्वितीयप्रकारौ अत एव न तत्रौप नहि शुक्तिकानिवृत्तिरूपमहाविवृत्तिः अतिप्रसङ्गभेदेनाभावभेदादि

त्यर्थः ननु कार्याकारेण परिणताज्ञानानिवृत्तिरेवबाधः नैवं मयाप्तिः सर्वैरेवानुगमादिति चेत् तथा [illegible]

पिनिवृत्तौ शक्तियोगिकार्याकारेण परिणतमतानेकविशेषणमप्यलक्षणवाना [illegible] तावज्ज्ञानस्यापिबा

धत्वापत्तेः उपलक्षणत्वेन अभावप्रतियोगिकधर्मस्योपलक्षणत्वात् तस्याभावात् निवृत्तिमात्रेणाथः स्यादित

त्रविकल्पयति किंचेति पदार्थान्तरमिति तत्सम्बन्धिन तत्सदसदात्मक नचानिर्वचनीयत्वं न पञ्चमप्रकारः

त्यर्थः तस्य व्यवहारात् बाधस्य व्यवहारादित्यर्थः तथा तापत्तेर्बाधत्वापत्तेरित्यर्थः नचपूर्वज्ञाननिवृत्ति

प्रतिनोत्तरज्ञानत्वेनकारणत्वात् किं तत्पूर्वकविशेषणत्वेन तथा च तन्नानित्वापत्तिरित्याशङ्क्याह ज्ञानमा

त्रेति पदार्थान्तरेण तत्तेन बाधायाः स्यात् ततश्च सेति

वे॰ सु॰ टी॰ ६२ नन्वविविक्तव्यवहारः शुक्तिरजतं रजतमित्युल्लेखहीनभेदाग्रहणमेव भ्रमोऽस्तु व्यवहितेन च तद्विषयोऽनिर्वचनीय इत्येतद्विवृ-
नः सम्भवात् तथा नेदं रजतमिति बाधप्रत्ययोऽपि व्यवहारमात्रबाधकः नेदं भ्रमविषयस्य कालत्रयाभावबोधक इति तत-
श्चानिर्वचनीयवादे ख्यात्यख्यातिवादिनामस्मते ख्यात्यख्यातिवादिनापि न रजतमसदुत्पन्नमित्याह किं नु स्वयोगमत-
तेन तत्परतन्त्रत्वात् सोऽविद्यात्मकत्वेनान्तरस्य रजतस्य वा बहिरेव प्रतीतिर्भ्रमः नेदं रजतमिति बाधोऽपि नेदं रजतं नासन्मात्रे-
त्यपि किं तन्नेदं तात्पर्यं च बहिष्ठत्वनिषेधे तत्प्रसिद्धमभावनिषेधोऽपि तत्साध्यसमात्रनिषेधे लाघवादित्यवसे-
यं तत् असत्ख्यातिवादिनापि नानिर्वचनीयरजतमित्याह किं न निस्तत्त्वमसदेव रजतं ज्ञानादेवासत्प्रकाशन-
सामर्थ्यादिरजतमानसत्ते अतएव बाधेऽपि रजतासत्त्वमेव बोध्यत इति नेदं रजतमिति नतो [illegible] अनिर्वचनी-
यमित्यनन्तदेवानिर्वचनीयमित्याशङ्क्याह ख्यात्यख्यातीति अख्यातिवादिना रजतग्रहणमेव स्मरणं दृष्टहीनभेदबोधः
भेदव्यवहारश्च इदं रजतमिति भ्रमः इति व्यवस्थापयति तदसत् ग्रहणस्मरणयोर्भेदेन वा [illegible] तत्र नेदं
नस्य स्वप्रकाशत्वाद्भासमानस्वरूपाभावानुपपत्तेः भासमानत्वेन तत्तु न हि न याभिप्रायः [illegible] स्वरूपत्वात् अत
एव नाभेदव्यवहारः प्रसञ्जकत्वेन तेन कथं भ्रमत्वव्यवस्थापनं तथा बाधोऽपि व्यवस्थापनं भेदानुपपन्नमपत्वं तेन वाच्य-
वहारव्यवच्छेदेनेदं रजतमिति ज्ञानस्य बाधकत्वेन ख्यातत्वात् ख्यात्यन्यथाख्यातिवादिभ्यां व्यवस्थापितमित्यात्म-
ख्यातिवादिकिं ज्ञानाकारतावादिबौद्धस्य तज्ज्ञानात्मकरजतेन बाह्यत्वमेवापः विज्ञानवादिमते बाह्यस्यालीकत्वा

अख्यात्यसत्ख्यात्यात्मख्यातिवादेषु भ्रमबाधव्यवस्थानुपपत्तेः अन्यथाख्यातिवादिनैव दर्शितत्वात्
62 दृष्टत्वेनाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः तथा नेदं रजतमसदिति प्रतीतिः स्यात् न तु सदिदं रजताभावादसदेवेति चेत् तत श्री
थात्वे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्न स्यात् अथ रजते बहिष्ठत्वमारोप्यते तर्हि तत्स्यादसत्त्वात् तद्विषयज्ञानस्यापरोक्षत्वा-
स्यात् असत्ख्यातिपक्षेऽपि रजतस्य ज्ञानाकारत्वे प्रमाणाभावाच्च नेदं रजतमिति बाधोऽन्यथा वलाभ्युपेयाद् अह-
मेव रजतस्य बाह्यत्वनिषेधे तात्पर्यात् [illegible] प्रतीतिसापेक्षत्वे हि [illegible]
रजतस्यान्तस्य [illegible] सहितत्वेन [illegible] प्रयोगमतेऽरोपत्वाप्रतीते तस्य ज्ञानात्मकत्वे दोषवशात्
पुनः [illegible] रजतस्य [illegible] संनिकर्षानुपपत्तेः सम्प्रयोगमते [illegible] विशेषणासिद्धेः यत्तु नेदं रजतमिति बाधो वा
[illegible] निषेधोऽतन्नरजतमिति तत्र बाधो [illegible] निषेध इति किं [illegible] इदं तत्पुरोवर्ति
निष्ठासतिरजतरजतत्वादेर्नेदं रजतत्वेनैतन्नभ्रमबाधव्यवस्थापनमनुचितमेव पक्षे असत्ख्यातौ अस-
देवासत्प्रकाशनसमर्थज्ञानेभासत इति तदप्यसत् असतोऽपरोक्षप्रतीत्यदर्शनात् सामर्थ्यस्य च [illegible] ६२
मर्थ्यमिति विषयसापेक्षत्वेन विषयस्यासत्त्वात्कार्यज्ञाप्यविकल्पासहत्वात् असत्त्वेवासत्त्वात्; यदपि
बाधो रजतासत्त्वमेवावेदयतीति तदप्यन्यथाख्यातिवादिमते एवमेवात्मख्यातिनिराकरणप्रसङ्गेनैव
परिहृते तेन तेन ख्यात्यन्तरे फल्गुत्वमित्यर्थः

बाध्यमानस्य बाधोत्तरकालेः सत्त्वाननः सर्वमपि प्रसक्तमेवेति नासंभवं लक्षणमित्यभिप्रेत्याह अनिर्वच
नीयेति इमममर्थं स्पष्टयति नहीति कदाचित्सत्त्वमात्रेणानिर्वचनीयत्वमभिव्याप्तमित्यर्थः पञ्चपञ्चस्वन्मते
घटादिरपानिर्वचनीयत्वेनत्थापिपरस्य नत्रविप्रतिपन्नेरतिव्याप्तिः स्यादेवमिति ध्येतयि न वयमभिमते पादेवि
षयघटादिव्यावृत्तये विशेषणप्रक्षेपं कुर्महे इत्याह तथापीति नचेति यावदित्यकत्वे सति कदाचित्सत्त्वमनिर्वचनीयमिति
लक्षणं न पुनरोमित्यर्थः शुक्तिरजतस्याविद्यकत्वे किं कारणमात्रप्रभवत्वेन ज्ञानबाध्यत्वेनार्थस्त्याह कार
णस्येति अविद्याशब्देन कारणमुच्यते तथा च तज्जन्यत्वं कदाचित्सत्त्वमनिर्वचनीयमिति शङ्कमभवतितथा चातिव्याप्ति
रित्यर्थः द्वितीयमनूद्य दूषयति नचेति तथाच घटादावप्येवम्प्रतीत्या तात्यातिव्याप्तिरिति भावः तत्रापीति तस्या
पि विशेषणस्यासंभवः कथं ज्ञानबाध्यत्वमात्रज्ञानेन निवर्त्यत्वं नचतत्तस्य तत्संभवति शास्त्रं व्यतिरेकमन्त्रत्वेन
वाह सत्येति तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया न्यथा नुपपन्नत्वेनमानानातीतकालपर्यन्तन्यस्त स्वरूपतास्पष्टत्वेन
विषयतत्त्वेत्रकालिकाभावप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वमित्यनवद्येतत्तात्पर्यमिति भावः नन्वबाध्यत्वमनिरूप्य

अनिर्वचनीयताविज्ञानात्तत्र हि कदाचित्तत्त्वमात्रमनिर्वचनीयत्वे संभवति तदभिमतस्यापि
घटादेस्तथात्वात् नचाविद्यकत्वेन विशेषः कारणस्य नाममात्रत्वेनानुपपत्तेः नेच ज्ञानबाध्यत्वेन
विशेषः तस्यापि सत्ता नास्ति तत्रापि सत्त्वानुपपत्तेः नच सकलकार्यकारणबाध्यरूपस्यात्मतीतित्वस्य
स्वबाधितस्यस्य मन्यथा अनतरित्याबाध्यब्रह्मातिरिक्त सर्वबाध्यरूपस्य तत्स्वरूपानभावेनेव तथा
त्वात् नच ब्रह्मातिरिक्तमस्ति नास्तिवेति विकल्पावकाशः अनिर्वचनीयत्वेन परिहृतत्वात्

किं मात्रैवेति तन्निरुद्धः आद्ये संसारस्त्यागे द्वितीये बाधो बाध्यात्मकत्वात्त्वन्न बाध्यत्वेनहिसंभवाद्यः स्वरूपेणबा
धितत्वाद् ब्रह्मेत्वात्मात्मय द्वितीयेप्यन्यत्रापादि संघातदाहेतत्तानिविलिपरमतदूषयति नचेति हेत
माह अतीतिब्रह्मण्यपसंस्कारानेसर्वकालवृत्तेनास्तीतिनिषूपयस्ति क्वचिदेकोपि बाधोत्तरकालत्वेऽपरसूक्ष्म
मात्रेतत्राध्यस्यमानतेनेदंयत्सविषयकं तेनबाध्यते नविषयत्वमिति नामात्ययमर्थः तथाच ना हे तत्त्वति
विनिभावः नन्वबाध्यमानः प्रपञ्चोऽब्रह्मातिरिक्तः सित्नवान्यत्वेन शास्त्रवर्तिनेति स्यात्तन्नास्ति चेत्ततोहि
तदभावे हेतोर्न ज्ञानादौ श्रद्धितिर्नस्यात् तदभावस्यासत्त्वेनः सिद्धत्वात् नचसत्त्वसत्त्वविलक्षणं कार्यं तत्र सत्तिप्रत्यक्ष
७ विरोधेन कारणत्वमिति निरूप्यापादितिमत्राह नचेति अनिर्वचनीयत्वेनेति तत्ताद्धिदेहज्ञगतस्तत्वेनेति
नेतीत्यादिश्रुत्यानेकधाधात् नापसत्त्वं अपरोक्षत्वात् तस्मात् व्याप्तिबाधान्यथानुपपत्त्या ब्रह्माति
रिक्तं सत्त्वसद्विलक्षणमनिर्वचनीयं न्यायस्य च प्रमाणाविरोधेनाभासत्वात् एतद्व्यवस्थापितमनिर्वचन्यादावस

अद्वैतसिद्धिव्याख्या

वे. ६. टी. ५३ किंच विद्याविद्ययोर्विरोधाविरोधाविहैव कार्यात् किं न स्यात् प्रमेयस्याप्यन्यभावादित्याह विपरीतेनेति पूर्वपक्षान्
रोदेन सिद्धान्तमुपक्रमते अन्यत्रायनरूपेण कार्यविरुद्धशीलत्वेनाविरोधिनोऽपि येन विरोधकायेत्याह उपमर्देति विप
रीतेनेति दोषपरिहर्तुं प्रमाणमाह स्वभावेति विद्यायाः स्वस्य कार्यविरोधित्वेन सिद्धत्वं न्याय्यं स्वभावेऽप्युक्तमाह वे
प्रकाशात्मकत्वाविद्ययेव निवृत्तेः कथमाचष्टे यथोपनीतादेस्तादिना एवं च विरोधदृष्टान्तमपरिहार्यमित्याह विरोधात्मत्वे
ति तथापीति उपमर्द्योपमर्दकयोर्भावे नित्यत्वाद्यविरोधः सद्रूपमर्द्योपमर्दकभावत्वं नाम का
र्यैकार्यत्वस्यानुमानादित्यर्थः अविद्योपमर्दे च स्वस्वभावपरत्वेनैव हेतुविरुद्धत्वेति अविद्योपमर्दकत्वस्य
ति तस्याविद्यायां नाविद्यायामर्थदर्शनेति विद्यायाश्च तत्त्वः विद्यायामुपमर्दनेनैव तत्त्वसाक्षीति तत्र विद्या
या अभावे सति श्रुते रागद्वेषमन्यथा तज्ज्ञानानन्तरं नाशेऽपि सहोपपन्नमन्यत्र तिरेकाभ्यासविधेयोपमर्द म
स्वभावेनिलीनत्वसिद्धान्तरूपमर्थः अन्वयव्यतिरेकसिद्धस्वभावस्यापमर्द्योपमर्दकत्वे विपक्षबाधक
विपरीतेनाविद्यायां किं न स्यादिति अत्राप्यतो उपमर्द्यस्वभावत्वमविद्याया विरोधित्वात्तत्त्वेनैव विद्यायाः
प्रकाशात्मत्वस्य विपर्यये विरोधात्तस्मिन्नेव मतान्तरेऽपि उपमर्द्योपमर्दकभावत्वेन
ऽविरोधः प्रकाशनत्वेन निवृत्तेः अविद्योपमर्दकत्वस्य विद्यास्वभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां लो
कसिद्धत्वात् न चाविरोधित्वात् विरोधो विद्योपमर्दकत्वमेवाविद्यायाः किं न स्यादिति वाच्यं
तथा च सति विद्योत्पत्तिरेव न स्यात् उपमर्दकाभावादविद्यायाः एवं सत्यस्थितत्वात् इतीति पक्षस्वभा
वस्य पक्षेऽपि तत्र प्रकाशात्मत्वेन न च तत्त्वे विपरीतप्रकाशत्वं दृष्टविरोधात् न च व
स्तुतत्त्वपदार्थे दोषः उपमर्दस्य कालत्रयेऽपि नाशोऽनिरूप्यत्वात् वाधात्पर्यवसायस्य
नापि दृष्टमिति पूर्वपक्षे विपरीतप्रसक्तिरूपमनन्यथोपपत्त्या चेष्टे न चेत्यादिना विमतः विद्योपमर्द्योऽविद्यात्वात्
शुक्त्यविद्यावदित्यनुमाने विपक्षबाधकमुपस्थितमर्थात्प्रवृत्तेस्त्वतीतेऽप्येतत्रमाह इतीति यतेनेति न च यम
दृष्टा विद्यातो भिन्नः उक्तस्वतन्त्रत्वाद्दोषप्रसक्तिरत्रापि पक्षे माविद्यातीत्याशंक्याह नचेति ब्रह्मणि कालत्र
येऽपि सविलासाविद्याया नास्तीति निश्चयस्योपमर्दत्वात् स्यात्तु विद्याया वाधनप्रमारूपत्वात् ननु अविद्यावेत्तृ निवर्त
नेतर्हि ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो विफलः स्यात्तत्राह विद्यात्वमिति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य वाधात्मकोऽपि सदेव ५४
फले अधिष्ठानभेदेनाविद्यादेरसत्त्वेन तन्निवृत्तेः कर्तृमशक्यत्वात् कस्तर्हि वाधस्तज्ज्ञानात्मनो विषयः
निर्विषयज्ञानायोगादिति चेत्त्रैकालिकनिषेध एव

५४

ननु स्याद्व्याप्तिवादिनादर्शितेनैव किं न चेत्तत्राह नैहेति श्रुत्या न पुनर्व्याप्त्यन्तरनिरूपकत्वस्यासिद्धत्वात् तन्निरा
करणं तु न रघुनं साक्षात्कारस्य विचाराभावादित्यर्थः सर्वदोषापत्तेर्बाधनिरूपणमुपसंहरति तस्मादिति उक्तमर्थं
सुरेश्वराचार्यवचनेन द्रढयति तथा चेति तत्र नैष्कर्म्यसिद्धौ त्रैकालिकात्मनः श्रवणे नानाश्रयेषु साक्षात्कारो नेतरे
प्रतीपतत्त्वे तत्स्वरूपे नित्यबाधान्नाविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः इममेवार्थं द्रढयितुं शंकामुत्थापयति अथ कथमिति
विद्याविद्ययोः साक्षात्कारः अत्र मतान्तरशंकने विरोधेति नहि विरोधमेवाविनिर्णीतमित्याह कस्तर्हीति किं तत्
स्वचितान्वविकल्पानाह किमेकस्मिन्नेव कालेनैकत्र स्थाने नश्यतीत्येक इत्यादि प्रागभावस्य
एवंभाविनापि चेत् न सहानवस्थानात् इति तत्राह विद्यानन्तरमिति तत्स्वप्रागभावनिवृत्तेः
पत्नान्नैककालेन तयोर्युक्तमित्यर्थः अविद्यानिवृत्तेर्विद्याजन्यत्वेन तदुत्तरकालीनत्वात् विद्याविद्ययोरेककालत्वमनपहरणीयमेवेत्यर्थः नन्वेतावतानिरूपणमिति विद्याविद्ये च तयोर्व्याप्तिः अस्य प्रागभावः कथं तत्स्यान्यथा
किं तदित्यत्राह अन्योन्येति एकस्य कालानन्तर्यादिदृशोऽविद्याचेतनेनिवर्तते सिद्धान्तसाधितमित्यर्थः एवं तत्राह
नेहेत्यनेन श्रुत्यैव विचारेण ब्रह्मात्मविचारात् तस्मादिति ब्रह्मयोगादात्मनस्त्रैकालिकात्मत्वं
स्यात् बाधरहितमिति तथा च सुरेश्वरः तत्त्वमस्यादिवाक्यात्मनः सम्यग्ज्ञानमात्रेण अविद्या सह कार्येण
नासीदस्ति भविष्यति इत्यत्र कथं विद्याविद्ययोर्बाधकत्वमिति शंकते चेत् कल्पितपार्थिवशेषः
किमेककाले त्वेन वस्थितत्वेन वाऽवस्थितत्वेन सहावस्थितत्वेन च त्वं तत्र बाधाभावाभावात्मक
त्वेन चेति एवं भाविन्याविद्यायाः सहविद्यायाः एककाले वास्थितत्वाद् विद्यानन्तरमविद्यानिवृत्तेः
न तथाविद्यावैयर्थ्यात् नोद्धृतेन अधिकरणापादनादिविद्याविरोधाभावेनैकाधिकरणत्वस्यानुपपत्तेः
सत्त्वे तत्त्वे स्वनीयव्यवस्थितेर्वाच्याः एकस्मिन् ज्ञानके विधेः साक्षात्कारात्मके ज्ञानके तमिति चेत्
नेहेत्यादिना तदोषः कोऽपि न तदेव तदानीं विद्यास्थायित्वस्य स्थितत्वात् हिमवद्वा
वाधितविपरीतस्य सत्त्वेनैतदेव अथवा यथाविरोधाविरोधः इत्युक्तवान् आत्मनोऽविद्याश्रयत्वेन
स्यात् तत्त्वे विद्याविद्ययोर्बाध्यबाधकभावो नास्ति एतदेव विद्याविद्ययोः भावरूपत्वात् अविद्या
न प्रसिद्धमित्यर्थः अत्र स्वप्नदृष्टान्तेन वर्णयति एतदेवमिति तामसत्वरूपत्वात् उपसंहरति स तत्र
नित्यत्वं सोऽयं तन्वः भिन्नत्वात् तत्त्वेऽपि विधेयत्वात् विवेकेन पृथगेव भिन्नत्वेऽपि तत्त्वेन पाते
धर्मत्वे वाच्यं कल्पितत्वेन तस्य कल्पितत्वं वाधकं कल्पितत्वेन कल्पितत्वं तत्रापि
सुनादिसिद्धः विद्यास्थानाधिकरणतत्त्वं विद्यानिवृत्तेर्न स्यात् बाधभावेनैतद्विद्या नन्वज्ञानात्मनः
नः सर्वात्मना इव यथा सर्वदा एव तत्त्वज्ञानं भिन्नत्वेऽपि तत्त्वमेवमादि तत्त्वेन प्रतीतं
तत्त्वमिति एवं स्वरूपे प्राप्ते मिथ्यात्वं प्रतीयते आत्मनोऽविद्या न तु तत्र आत्मरूपस्य

द्वितीयमन्त्रं दूषयति नचेत्यादिना उत्तरकाल एवेति प्रारब्धकर्मशेषनिवृत्युत्तरकाल इत्यर्थः अज्ञानेन
निवर्ततेति प्रारब्धकर्मशेषभोगमात्रावरणशक्तिं ज्ञानमपनयति तदुत्तरं विक्षेपशक्तिं निवर्तयति तथा च
ज्ञानस्य पश्चात् निवर्तकाभावात् न तन्निवर्ततेत्यर्थः ज्ञानवृत्तिविशिष्टमज्ञानस्य निवर्तकं सामग्र्यपगमाच्चेद्
नचेति तस्यानिवृत्तेरित्यर्थः ननु निवर्तकाभावोऽसिद्धः ज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वात् नहि जीवन्मुक्तौ विद्या
धृतेति चेत् प्रारब्धकर्मणा फलं प्रति वेधात् प्रतिबद्धस्य कारणस्य कार्यजनकत्वात् कर्मशेषनिवृत्तावश
निवृत्त्यभावात् प्रतिबद्धं तज्ज्ञानमज्ञानं न निवर्तयतीत्यभिप्रेत्याशङ्क्य परिहरति नचतदनन्तरमिति नचवाच्यमि
त्यत्र हेतुमाह प्रारब्धेति ननु प्रारब्धकर्मनाशे सति पुनर्देहोत्पत्तिरूपतो तत्राशरीरदेहनाशो हेतुत्वात् तत्तस्य
प्रारब्धनाशेनान्यस्य चक्षुरादिप्रतिबन्धाभावाद्देहादेः प्रविलयः तदुपपत्तिसम्भवात् तदा ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिर्निर्बाधा
ऽविद्यानिवृत्तिः देहपातानन्तरमिति प्रारब्धकर्मशेषाद्धि देहधारणं तत्कारणत्वेन कश्चित् कालं देहश्च भवे
च्चः कर्मणो देहादिफलरूपेण परिणतस्य रूपान्तराभावात् तथा च शेषनाशपर्यन्तं देहपातेऽनन्तरं तेन तत्कारणं

नचोत्तरकाल एव तत्स्वभावः एकस्य स्वभावद्वयानभ्युपगमात् नचावरणशक्तिः प्रधानमज्ञा
नं निवृत्तमेव विक्षेपशक्तिः प्रधानं तत्रानुवर्तते प्रारब्धनिर्वाहायेति वाच्यं अज्ञानद्वयाभावात् नचै
कमेव शक्तिद्वयविशिष्टमेकस्य युगपन्निवृत्त्यनिवृत्त्योर्विरुद्धत्वात् नच शक्तिनिवृत्तिमात्रमेव वि
वक्षितं शक्तिः शक्तामत्स्वात् मेदेवा ज्ञानेन निवर्तेत न तु प्रारब्धनिवृत्त्यनन्तरं इति; तस्याः
प्रमाणत्वात् नचतदनन्तरं ज्ञानमेवाप्रतिबद्धं तन्निवर्तकमिति वाच्यं प्रारब्धनाशे देहपातानन्तरं
ज्ञानस्यैवाभावात् एवं ज्ञानस्य च प्रारब्धेनाप्रतिबद्धत्वात् नचाविद्यासंस्कारलेशोऽविद्याश
ब्दाभिधेयोऽनुवर्तत इति वाच्यं तस्याप्यविद्याकार्यत्वात्

भावात् ज्ञानमेव नास्तीति किमज्ञानं निवर्तयेदित्यर्थः ननु पूर्वापि मूलाज्ञाने निवृत्तेऽपि तत्संस्का
रोऽनुवर्तते नच ज्ञानक्रिययोरेव संस्कारः नाशमात्रप्रयुक्तत्वात् संस्कारस्य ततश्चापरोक्षात्मनः संस्कार
लवलेशावशेषः देहाद्यनात्माकारावभासहेतुरस्त्येव जीवन्मुक्तिरिति पक्षं दूषयति नचेति ज्ञानक्रि
ययोरेव संस्कारइति नियमस्याभिप्रेतसंस्कारस्य ज्ञानस्याद्यत्वात् तस्माहेतुः लेशेति लेशोऽविद्याः विद्यावस्थाविशे
षइत्यर्थः तत्र दूषणे हेतुमाह तस्यापीति अयमर्थः संस्कारोऽनन्तावद्वाद्विः संस्कारनाशाभावप्रसङ्ग
त् साक्षिस्वतः पश्चान् मात्मनः विद्यावाज्ञानयोर्निर्विकारत्वात् अविद्या चेन्नहि तस्याः नाशे साधिक
योः स्मातोऽपादानाभावात् भावकार्यस्य समवाय्यादिनत्वात् नियमादिति ६४

64

ननु सोपाधिकस्वभावोऽसन् सत्त्वात्श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठयोगिनोऽज्ञानादेः सत्त्वापत्तेः सोऽयुक्तमर्त्यात्मनो मिथ्यात्वाभ्युपगमात्
बाधापत्तेर्नानुपपत्तिः अन्येऽशेषप्रमाणसाक्षात्कारएवसर्वज्ञत्वबाधविद्याजन्यजनकेनेति सैव साक्षात्कारोपाधि
कात्मस्वरूपस्वरूपैककालिकाभावत्वात् शुद्धेनैवोपाधिनाशविलासाविद्याकालत्रयेपि आत्मनिनास्तीत्यात्म
स्वरूपविषयज्ञानजन्यत्वादिति कोदोषः नचायुक्तं केनापि संप्रदायविदा नेत्यौक्तत्वादितिवाच्यं वार्तिककृन्मत
२५ मतदर्शितत्वात् विवरणाचार्यैरपि ननु प्रतिपन्नोपाधौ ज्ञानादेरभावे बाधो बाध्यत्वमिति प्रतिपन्नोपाधावभावप्र
तियोगित्वमेव मिथ्यात्वमिति वदद्भिरप्यस्य पक्षस्य दर्शितत्वाच्च कथमन्यथा तैराचार्योऽबाधप्रतीतिर्वदेयुः
कथं वा तत्र दोषपराचार्याभावपदे नैककालिकाभावपरत्वं व्याख्याताः तस्मात्तेषामप्येतन्मतं सम्मतमेवे
तिनाश्रोत्रियत्वादिकमिति नन्वविद्यापमर्दकत्वविद्यायाः युक्तं जीवन्मुक्तस्वभावस्त्वज्ञानादिनिवर्तकत्वेन
निरस्तानि नास्तलिमिति नन्वविद्यायाश्च नाविद्यानाशत्वानुपपत्तेः नचाविद्यानमेव सत्त्वेन स्वसत्त्वैकदे
नन्वविद्योपमर्दकस्वभावत्वेनैव विद्यायाः नहि विरुद्धो विरोधिन्यपनेतृत्वमविद्यायाः सकार्यायाः स
त्वलकार्यकत्विनित्वान्नदेवविदेहकैवल्यप्राप्तेर्देहपातस्यैककालिकः स्यात् तथा चोक्तिश्च संप्र
दायः स्यात् नच प्रारब्धकर्मसामर्थ्याद्देहपातानान्तोऽसाविति वाच्यं प्रारब्धस्याप्यविद्याकार्यत्वेन
तदभावे स्थातुमशक्यत्वात् तत्र भावेऽपि स्वनन्तप्रारब्धकर्मफलभोगनिर्वाहकत्वयोः
एककालमेवविद्यायामनुवर्तनेऽपि वाच्यं विद्याया अविद्योपमर्दकत्वस्वभावहानिप्रसङ्गात्
एकस्यैकल्पितत्वानुपपत्तेः नन्वेवाभ्युपगन्तव्यमिति चेत् मैवं यतः सिद्धान्तसाः विद्यातस्याः कार्यैक
देशानिदानस्यास्तलमस्त्वात्ववृत्तः तमेतमेवस्वलक्षणमध्यात्मविद्यानिमर्शनं इतिमास्त
नहि जीवन्मुक्तिसत्त्वमाह तथा चेति योऽविद्वद्ब्रह्मनिष्ठमिति विशेषणेनात्मसाक्षात्कारस्यैवोपपत्तेत्वात्
तस्य च सत्यपवमुक्तत्वात्कुतः उपदिशेत् तदभावे कपदे प्रशस्तविद्याशेषदोषः प्रवर्तनादिनिवृत्तात्तानामवो
धकत्वलक्षणमप्रामाण्यप्रसङ्गेनेत्यर्थः नतत्त्वज्ञानेन तत्स्मैवदेहपातस्तस्मिन्प्रवृत्तेदेहकारणस्य
प्रारब्धकर्मशेषस्य सत्त्वात् नचनदपितत्त्वज्ञानेन निवर्त्यमेवेत्याशङ्क्य जीवन्मुक्तत्वं तत्राह नचेति यद्य
पि प्रारब्धकर्माविरोधितत्त्वज्ञानेन तथापि प्रारब्धकर्मेनत्वाविद्यारूपोपादानाभावकार्यस्थानत्वाहेतोः सोपा
दानेचेत् नतिसाम्योपादाने च विद्योपादानेवानाद्यः आत्मनोऽकारणत्वेन तदुपादानत्वानुपपत्तेः द्वि
तीयश्चेत् नहि सा विद्या निवृत्ता तिष्ठतिवाद्यावदप्यस्वरूपपाति प्रारब्धस्यापीति

नाविद्यमानत्वार्थः आरब्धफलस्यैकदेहेनताहेहसंयोगात्: रागादिरुन्मत्ताद्वितिविग्रहक्रादिवेगवदित्या
भिवीनिककारैर्जीवन्मुक्त्युपपादनेमग्रामार्थिकत्वादानर्थक्यापनेरयुक्तिर्मितिशाकोपगाकरोति
नचाग्रामार्थिकस्येति एवंसर्वदोषापेतत्वेनावप्पादिना सद्योमुक्तिस्वपसेहरन्स्वंयपल्लफलमाह नस्मा
दित्यादिना ननुविद्योत्पत्तेरिमाचार्यः कृदिष्पतिस्वपमेवनर्कादिनाविद्यासपादनेसंभवादित्याशं
क्याह नचेत्यादिना आपनेपाशास्त्रवैयर्थ्यं वराग्रकृष्टानाचार्यानित्यर्थः स्पष्टार्थोक्तनयः स्मृते
मुक्तिरेवसद्यः एतस्माद्धिविद्यासंप्रदायाभावाद्विद्यानुत्पत्तेः शास्त्राणिविहन्यते नैषदोषइति स्वाज्ञानकल्पि
तस्यगुरोरुपदेष्टुःसत्यत्वे नन्वकल्पितस्यमिथ्यात्वेनस्यकथमुपदेष्टृत्वेनतत्वार्थाक्ति याकारित्वमिति
याशङ्कानुपपत्ते रित्याशङ्कयाशङ्कामपरमाह कल्पितेत्यादि उपदेष्टृत्वसमादिदृष्टिरित्यर्थः उपदेष्टाचा
चार्यः तत्राचार्यानामर्थात्तर्क्ष्य तत्राह कल्पितेत्यादि सत्यवादित्यादित्यर्थः ननुकल्पितस्योपदेष्टृत्वे
नस्मादुद्दिष्टाचार्यविद्यापरश्रेकत्वं स्वाभाव्यात्विरुद्धः सद्योमुक्त्यनुपदेष्टृस्वभावात्कल्पितेति
ज्ञायतिः नचाचार्यनिरपेक्षैविविद्योत्पत्तिः आचार्यवान्पुरुषोवेदेति श्रुतेरेवाभ्यन्तरायत्वे
यावशक्यवदात्रिवाधते आचार्योस्तेनगतिर्वक्तेति श्रुत्यन्तराणाङ्गतिरन्यनास्ति शङ्कान्तरेनेवस्ता
नान्तरैवदृष्टत्वादित्यपि नैषदोषः कल्पितस्याप्युपदेष्टृत्वादृष्टत्वादिसमादिवृतेः नचा
विनिर्गमोदोषोविद्यावैचित्र्यान्नियोजनात् सद्योविरुद्धपक्षत्वानामेवमज्ञानान्नपारमार्थिकः क
ल्पितोपदेष्टानामितिनप्यापिकल्पितेनगुरुणाविद्यास्मिन्संभवान्नानुपपत्तिः काचित् नचक
ल्पितस्यकथंसत्यत्वान्नयनेनतत्त्वमिति वाच्यशास्त्रवदुपपत्तेः इतिविवक्षु नचगुरुशिष्ययो
र्मध्येकतरःकल्पितःइत्यविनिर्गमोदोषःइतिवाच्यमविरुद्धःकल्पकत्वात्स्वरूपविरुद्धःकल्पि
पुत्रे निस्तत्वादितिनत्राह यथाशास्त्रमितिनिस्तत्वेपदिनष्टवेनतत्त्रगुरुशिष्ठाकाराजतपदिमिथ्यात्वेश्व
स्वपनवेदनवद्यथाकल्पितोपिवेदःसार्थबोधयतिएवमाचार्योपीत्यर्थः कल्पितत्वसत्वेनमाननाका
ज्ञानसाक्षात्रिनत्वदृत्तरवद्गुरापेतएनकृतोपाधिभावः नन्वेकएवजीवइतिपक्षेविद्याकल्पिता
इतिभवतामतेतत्रकिंशिष्यज्ञानेनगुरुः कल्पितोगुरुज्ञानेनवाशिष्यइत्यविनिगमोशिष्यस्यदृषितत्वा
दोषइतिनेभवेदितितत्राह नचेत्यादिना शाकव्याचष्टे यद्यपीत्यादिना व्याख्यानेयस्य नचेशास्त्रेन
कल्पितत्वस्यार्थकस्वपत्वातस्सेतिमीमांसकालामृतुदाहरणान्तरमाह इतिविवक्षेति विमतविवक्ष
वकइतिविवक्षान्नसमतवत्शुक्रकल्पितमोपदविविवक्षान्तानिहेनविकिदयथाशीयतेनद्याशक्तेः

65

ननु विदेहकैवल्ये प्राप्ते वाच्यासंस्कारशब्दार्थ इति तत्राह अविद्येति अविद्याया विद्यातो भेदाभेदाभ्यामनिरू
पणात् प्राक् पदार्थदोषप्रसंगात् पूर्व तस्मिन्निति भावः ननु तस्यास्तदेव चिरं सत्त्वं कुतस्तत्र देहादि प्रती
कामानस्वीकारापत्तिमनो गतानित्याह क्षिणं तद् ज्ञानप्रामाण्यात् ज्ञानिनो विदेहकैवल्यप्राप्तौ विलम्बप्र
तीतेः शरीरस्थितेः कल्पनाऽतिजीवन्मुक्तिवादी शंकते जीवन्मुक्तोऽपि देहस्थितिविना कथमनुपप
त्रा कर्मस्थितिमोक्षकल्पनेति भावः उभयं हि वयं कल्पनया ग्राम इति ऋषयोऽपि ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
निष्फलतिस्फाति विरोधात्कल्पनमनुपपन्नमिति परिहरति नेति ननु तर्हि निरोधः शेते चेत् जीवन्मुक्तिः प्र
सूयत्प्रयत्ननुविधिविरोधनसार्थ्यं परतां हि स्यात् प्रयोज्यमेव यद्यपि जीवन्मुक्तिः श्रुतिपादेन साक्षात्प्र
योजनेनाप्यसंस्कारसाक्षात्कारे हेतु विचारादौ प्रवृत्तिरनुत्पादयन् ततः परं प्रयोजनमिति पुरुषार्थत्व
साध्यं परं तेन जीवन्मुक्तिवादी शंकते प्रमाणमित्याह नहि जीवन्मुक्तिः प्रमाणं विचारादौ साक्षात्कारे वरूप
मेव तत्प्रवर्तयति तत्त्वविद्यायाः वाक्यार्थज्ञानस्यापि विचारविधायकतया भावात् विनियोगेऽपि न कर्तृ
अविद्यामात्रेऽपि संस्कारशब्दप्रयोगे वस्तुतो जीवन्मुक्तिः प्रतिपाद्यते इति स्थिते प्रमाणान्तराद् हि दृष्टो
देहस्थितिः कल्पनीयोऽपि चेत् तत्र जीवन्मुक्तिः प्रतिपादनेऽप्रयोजनाभावात् तमुदाहरति
स्न ततो वृत्तिः प्रयोजनमिति चेत् नहि प्रमाणस्य हि विधेयत्वं स्वरूपस्य तत्त्वं तथा च लौकिकं च
दिक्प्रमाणविरोधात् ज्ञानवतो विदुषो देहस्थितिः कल्पनीया न च मुक्तो देहान्तरप्रारब्धस्थितिः सा
धितेति वाच्यं देहान्तरे प्रमाणाभावात् नाप्रयोजनस्य प्रयोगस्य ज्ञापनात् न च जीवन्मुक्तो लौकिको प्र
सिद्धिरित्याह इति वाच्यं प्रमाणस्य विदेहमुक्तिसिद्ध्युपपत्तेरिति न चाप्रामाणिकस्य तत्त्वकारे ए
रूपपादनमनर्थकं किं तु वाचोऽपि स्यात् विद्याया अविद्यानिवृत्तिहेतुप्रयोजनमत्र स्यादेव च ए
त्तत्र हीति तथा च तस्य अर्थप्रामाण्यमित्यर्थः ननु प्रमाणविरोधेन हेत्वादेर्ज्ञानार्थवादानां प्रामाण्यं न चा
न्यत्र दृष्टिविरोधे देवताधिकरणन्यायेन स्वार्थे प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशंक्याह तथापि लौकिकप्रमाण
सन्नपवादार्थकोऽप्यनुमितिः साक्षात्कारे समर्थतया विधायकं तदभावे तेषां वैरूप्यं वैदिकप्रमाणं मिथ्या
नेह इत्यपि विरोधात् तेषां विरोधाद्देवताधिकरणन्यायावतार इति ननु प्रयोजनं किं मतम् प्रारब्ध
वेगस्य तत्त्ववेदने न तेषां व्याप्तेः प्रारब्धकर्मणो भोगातिरेकात्कार्ये देवतादिनान्यथा सिद्धिस्तत्त्वज्ञ
य स्वकारे प्रारब्धस्थितिर्निराकाङ्क्षत्वं ननु नेति परिहारः सूत्रार्थः ननु नारब्धकार्यं एव तत्त्वप्रदर्शन
दृष्टेति स्वरूपकारे नानारब्धकार्ये सामिभुक्तफलेऽन्यासेऽपि भाष्यकारेः नेत्यारब्धविपाकसंपा
दितजात्यायुर्भोगानां च स्मृतिर्मिथ्या नैककर्मणा प्रयोगितिहत्वात् कर्मैकदेहनष्टभूते नैवदेहपातात्

वे. सु. टी. ६६

द्वितीयमर्थं नरूपमसेन रूपयति नहीति ननु किं सिद्धसाधनमात्मनानेकत्वं ग्रानेकभिन्नत्वं वा यानेक
त्वानधिकरणत्वं वा आद्ये वेदांतिनं प्रत्यपार्थसिद्धिरिति शंकायामाह नचेति आनेकभिन्नत्वं न पक्षे
त्वमित्याह तथापीति आनेकत्वं पक्षविशेष्यं प्रत्यपार्थसिद्धेः प्रसंगात् आत्मनि श्रुतिपदं साधिंपयति नहीति
यद्यपि व्यवहारांशे भवन्त्वनुरूपः आनेकपदस्यानेकत्वविशिष्टपरत्वे ग्रहीतसंगतिकत्वात् नैयायिकेऽयं नानाद्य
त्वानेकपदस्यासंगतत्वं व्यवहारात् दर्शनवदात्मन्यपि तथा स्यादित्यर्थः ननु स्थिते प्रानेकेषु वैशेषिके
ष्वानेकपदस्य शक्तिग्रहे आनेकत्वमभिप्रायेण तत्परिहारायानेकत्वं कोटीकृतेषु प्रवर्तितानामानेक
त्वं प्रयत्नग्रहानेकत्वाऽनेनापि स्थितः सर्वप्रमाणगतानैवालौकिकत्वात् ततआनेकत्वानधिकरणत्वं
नैवलौकिकव्यवहाराभावप्रसंगेनेनानिष्टापादकम् स्यात् लोकसिद्धवैदिकसत्त्वादिशब्दप्रयोगात् तदा
व्यवहारः परीक्षकाणाम् प्रत्युत स्वर्गसत्त्वादि व्यवहारवत् शक्तिग्रहो रूपयति नचेति नहि वेदान्ते वेदान्ते
त्वव्यवहारे वेदत्वं वादीश्वरः किं पदार्थनयावेदो लौकिकानेकत्वमितियादययति ज्ञत्वाकार्थनयानायद

नहि वृत्तलव्यपञ्चोपम्यतेनवृत्तेनवानानेकत्वमानेकभिन्नत्वं नरूपिनाल्लोनिवाच्यतदाप्यानेकत्वं
यदसिद्धेः नद्वितीयः आनेकत्वानाश्रये आनेकव्यवहारदर्शनात् नच सर्वव्यवहारातीतोऽ
लौकिकएवायमानेकः लौकिकवैदिकपदार्थयोरेकत्वात् अन्यथालोकवेदाधिकरण
विरोधः नचवाक्यार्थएवायमानेकः तेनापि आनेकत्वाऽऽश्रितियादनात्प्रवृत्तेरेवतात्पर्या
त्याह लौकिकेति ननु प्रमाणगतौ तत्वानतीततान्यां विशेषणत्वं लग्नाह अन्यथेति यथा नीलपीताद्यवा
न्तरभेदेऽपि घटव्यक्तीनां घटत्वेनैव स्थितौ ताप्यत्रापि वाऽद्यालेमत्वमवान्तरभेदेऽपि सर्वानेकव्यक्तीनां सामा
न्यानेकत्वेन कोटीकृतानां प्रत्युतएवानेकशब्दवाच्यत्वे नच लौकिकशब्देएव संगतिग्रहीतानवैदि
कानेकशब्देइतिवाच्यं लौकिकवैदिकशब्दयोरभेदात् स्वराद्यधायिकत्वात् भेदव्यपदेशस्य तथा
चानेकत्वानाश्रये आत्मन्यानेकव्यवहारो नैवयुज्यतेइत्यर्थः प्रमाणलक्षणाश्रितेः प्रयोगभेदात्तन्नाभावा
दर्थैकत्वमविभागात् शाकुन्त्यधिकरणे योऽङ्गानतया लोकवेदयोः पदपदार्थाः त्वत्तानत्यविचा
र्येतेनत्रलोकवेदयोस्तावत्तदात्मत्वे स्वरादिधर्मभेदात् पदान्यत्वात्तदर्थोपि भिद्यतेइति प्राप्ते सिद्धान्तः ६६
अर्थैकत्वपदपदार्थयोरेकत्वं कुतइतिचेत् अविभागात् प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानात् एववाहवर्णा लौकि
केपदेप्रतीयन्ते नएववैदिकेपिपदेप्रत्य

66

अनात्मनोऽकल्पितत्वात्भेदस्य च निर्वक्तुमशक्यत्वात् अनृतत्वादेतस्यैकत्वानुपपत्तेश्च विद्याविद्याविद्योपा
धेः स्वभावत्वाद्विद्याविद्याऽऽचार्योपदिष्टत्वमस्यादिवाक्येभ्यः त्वपदार्थेनाधिगतत्वं पदार्थस्याधिकारि
णोऽलंकरणायोत्पन्निसंभवात्तत्त्वज्ञानाय च विद्याया अविद्यात्वात्मक ब्रह्मात्मैक्यावगत्का...नोपमर्दान्निर्विषय
स विद्याया आत्माहमस्मीति स्वरूपेणावस्थानं तत् ... नित्याधिकारी सुषुप्त्यादिष्वपि स्वरूपमहर्ति तस्मादेतेऽपि
ना ऽकार्यश्रवणाः अर्थवाक्यानि विधिपराणि निवेशयन्ति मन्यन्ते इवेति एकोऽनामकौ... तत्त्वपदार्थ
स्वरूपावगमेऽपि लोके दृष्टमिति विज्ञानमित्यादिना अनेकप्रमाणविरोधमाशङ्क्य लोके दृष्टोऽहमात्मन:
ज्ञानेऽप्यात्मकवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्यलिङ्गमभ्यासादर्शनात् नेत्येवं लक्षणलिङ्गाभासमात्रेण नेदं रूपन्
किं तु पुरुषार्थे पर्यवसानं ... इत्यादिना मानेन रूपमात्मनो नेति... नेत्याह नवा... इत्यादिना प्र
त्यर्थाधिगम एव नेत्युक्त्वा ऽन्यार्थत्वेनात्मन: ज्ञाने दृष्टफलत्वमित्यादिनामानि वेदान्तवाक्यानां तथैवमिति
तस्मात्त्वाचार्यवान्पुरुषो वेद तत्त्वमस्यादिवाक्योपलम्भात्ताभ्यामुपलब्धैवात्मविद्येति वेद्या
ज्ञानान्नकार्यमिति स्पष्टमुक्तमनेन इति न्यायेन स्वभावादिज्ञोपाने दर्शितमन्यत्तेन : कुतश्च
स्यादभवतीति अत: स्पष्टम् आत्मा न मानेन साक्षाद्विनिश्चितमिति विज्ञानमानेन वा कोऽहं वाऽन्या
क: आत्मा प्रत्यक्षज्ञानेन ज्ञानेनेतरस्मात्स्वान्यानेन स्वरूपं प्रमाभवतीत्यस्यात्मस्वरूपप्रश्न
प्रश्नोऽसावादित्येष एक उक्त इत्येवं आ... लिङ्गिनामर्थादेरेतत्सूत्रोक्तमिति वाक्यप्रदर्शितमेवं स्मा
तत्त्वविज्ञानाल्पत्वमुक्तिरित्यादिप्रतिपत्तेः नवा प्रस्वपनु कामप्रपद्येत : प्रियो भवति ह्यात्म
नस्तु कामाय प्रियो भवतीत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु का
माय सर्वं प्रियं भवतीत्येतेनावगमात्मनात्मन : प्रमातृरूपेणेयं नेत्याह दर्शनादेरप्यसंभवा
त्मनि सति न वा अर्थेते किं ... प्रागसन्नेवावगम्य : हेनापते : नेत्र: धर्मिणा न्यायेनेदं ज्ञापते :
एवंस्थिते दृष्टादिनाम्नानश्रुत्यादिलिङ्गप्रयुक्तत्वात्तेऽपि धर्मा अयं तु कल्पितत्वेनैव वाच्यमासते नत्विति सति च
नेति नेति आत्मनिष्ठानं भवतीत्यर्थ: आनन्दतादेरप्यर्था आत्मनि सतीति पदे दृष्टा विकल्प
माह प्राप्रूर्ण सत्यताश्रयोपिताऽर्थत्वात् : कल्पितकालरूपेणाप्यातमितिपदे देनापत्याहरपति
नापरूपादिना कल्पितत्वेऽपि रूपयति नेति नेतीति किं स्वरूपेणैव नेति कल्पितत्वेनान्यत्वेन तत्कल्प
नामितिवाक्ये रूपयति धर्मिणामिति किं मध्यानेदं रूपं न भवेदिमर्थे:

वे० मु० ५७

ष्ठितोऽपि विशिष्टमतिरिति भवतीति चेत् बाधाशंकां परिहरति विशिष्टमिति तथा चाविरुद्धानेकार्थसिद्धिरिति भावः
ष्ठितोऽपि परिहरति कल्पितेति इममेवार्थं स्पष्टयति नहीति अन्योऽपि दोषं बाधकमाह अन्यथेति अयमत्राशयः
कल्पितधर्माश्रयस्य न वस्तुतस्तत्तत्स्वरूपत्वम् अन्यथा धर्मस्य कल्पितत्वमेव न स्यादिति किंचास्माकं कल्पितः कल्पि
तधर्माश्रयत्वानियमाभावेन व्यक्तेर्न च शक्तेर्व्यभिचारः शक्तिस्वरूपाश्रयत्वात् तदाधारत्वस्य अन्यथा रूपेण
देशेन तेन प्रसंगात् अज्ञाततापोऽपि विशिष्टत्वेन शुद्धशक्तेः स्वरूपताभावात् तेनान व्यभिचार इति एवमेकदेशि
नोपपत्तिः तत्र यत् सिद्धान्तयति अत्राचार्य इति विशिष्टस्यानेकस्य धर्मे विशिष्टस्यानेकस्यानेकशक्तिकत्वेन प
देशात्मैवाभयथाप्यानेकस्यार्थः विशिष्टं हि विशेषणात्मकमेव न तथा विशेषणमात्रेऽनेकसामान्य
नेदाश्रयात् व्यक्तिस्वरूपमात्रमेव यतः कथमप्यापाद्येत मेनार्थानि विशेषणभूतानि विविक्तः अत्रास्मानेकविशिष्टो
व्यक्तिस्वरूपतापत्तिरिति यदि तेनात्र वाधिमिश्रस्वात्मानेकव्यक्तिर्न विवक्षितः गुणानवस्थापादकतास्मासाम्याने

विशिष्टस्यैवानेकपदार्थतास्तव्यक्तिमात्रत्वेन दत्तपपत्तेः कल्पितानेकतास्य पदानानेकत्वप्रसंगानि
ष्ठेनेश्व नहि पाद्यधर्मोपदेशस्वाभाविकत्वेन भाविनः पदार्थः एकमेव भवति अन्यथाऽस्त्वयादेरपि
जनपदार्थतापत्तेः अत्राचार्य इत्यादिग्रन्थो मात्मा आनेकविवेकेनात्मन्यः विशिष्टशक्तापत्तेर
व्यक्तिवाशक्तिगोचरः यदि तेनात्मानेकविशिष्टपदानेकपदार्थत्वतात्पर्यमेवानेकपदार्था
स्तव्यः एकस्यैव नानापदार्थ प्रतिपत्त्यानुगतत्वान्नैतद्बुद्धिभेदः तथा जातिरव्यक्तिसमयप्रपत्ता
पपत्तेः यथाऽपि कसिद्धेवस्त्वेकरूपमेकं कल्पनारहितेन बुद्धेरव्यक्तिरेव विवक्षितः भिन्नानि विविध
व्यवहारस्यापाद्यानपहनिविष्टता रोपानेनतेषानां व्यक्तिलक्षणस्थले अथवा व्यक्तिरेव सर्वत्रप
दशक्तिगोचरास्तु नव्यक्तीनामानेक्यादसंबन्धव्यभिचारदोषप्रसंगः शक्तिः

तद्रूपतां भजतीति सर्वात्मनाऽस्य वस्तुत्वापत्त्यात्मानेकस्यार्थः एवं व्यक्तेर्वानुगतबुद्धिहेतुत्वात्सामान्यशब्दा
भिधेयाविशेषाकारबुद्धिहेतुत्वाद्व्यक्तिशब्दितेति तदुक्तं तेन रत्नकारैः नहि जातिर्नाम व्यक्ते रर्थान्तर
मस्ति किंचापि तदस्ति अपि तु बहुत्वं वहिरेकं व्यक्तेरनुगततया बुद्धत इति आत्मनएवाभयरूपतो लोका
प्रसिद्धमित्यभिप्रायपतात्तरमाह जातिर्वेति श्लोकव्याचष्टे यदीत्यादिना व्यक्तिर्वेति पदस्य प्रयोजनं यति
अथवेति न तु व्यक्तिः पदे सर्वास्वव्यक्तिषु शक्तिग्रहेऽतिदेवता नाद्यः आनन्त्येन सर्वासामनुपस्थितेः नाऽद्वि
तीयः पासव्यक्तिषु शक्तिस्वबाध्यवाचकसंबन्धाग्रहे तस्मात्तानन्त्यप्रवर्तमानः शब्दः स्ववाच्यव्यभिचरेत्
तत्तान्व्यक्तिः शक्तिरिति दोषं परिहरति न चेति

भित्तायेनेवर्णात्मकेत्वपदेतत्तो नलौकिकपदार्थे हि किं पदे भिद्येत पदत्वधर्मभेदाद्वेदइति अर्थभेदहेतोरेवधर्मभेदस्य,
भेदहेतुत्वात् नचसर्वधर्माभेदहेतुत्वेनवपुनरुक्ते वैकल्पिकस्वराटो व्यभिचारात् एवंचसत्यलौकिकपाकारकस्य
वर्णात्मकप्रयोगचारणात्र्यप्रयुक्तयेत् अन्यथावैदिकपदार्थज्ञानोपायाभावात् मैवं अस्यचाज्ञानेहेतुत्वात्
सामर्थ्याभावः इत्यत्रनरत्विप्रयाने [illegible] वाक्यार्थेनप्रावेदः शेलपाटयत्तीत्यत्वेनइतितदपिद्रूषयति नचेति
एवंपदवाक्यार्थस्यसर्वज्ञात्वो [illegible] न लौकिकवैदिकरूपविशेषइतिभावः इदानींतस्यकार्यस्यानेता
वेनालौकिकत्वमितिहेतेनरमाह भवति यानेदत्वाथकरणत्वानेद्युकरणस्यात्ताभात्वानिहेतापत्त्यादिदोषत्र
सक्तेरालम्बि हारणेनेके देशोसतेलयत्नागेरकार्यस्यमनमत्स्यापयति तत्रकेचिदिति नडलंतडेतराणीकिल्वात्
त्यक्त्वापिनेवाद्युहास्फुरस्यपरद्रुपेनद्युतिभावादिति आत्मानेदइतिकोथः एवंप्रागमत्वानेदत्वाहुतिमात्रे
तेनानानेद्वव्याहत्यपार्थनात्मन्यानेदपाहेः एवंनेनादेनेद्यमेषरूकारेणतेनेनाकविकल्पावकाशइ
ति नचधर्मवेद्याहतिर्यपिसत्यसत्वावेतिएवंनिदोषत्वादेवस्याभिमतज्ञाह नवेति एवमानेदत्वधर्मइत्युतेरूप
तप्रीतिहित्यत्वज्ञायेनज्ञानेनादिश्यमेषशुद्धमूर्तिद्रूपपत्ता तेषतितिरूपति एतेनेति एतत्ताने व्याहतिनेवज्ञानेश
ह्यास्त्रनोपेते नरुपवत्वात्मानित्वानग्राह्वशहानिनेद्रहानवेतीपहेत्मात्मनोत्यपेः व्याहतेः किमात्मन्यानेदा
नचस्मवेद्याऽलौकिकेसाधकस्यापिकामनास्मभवतिस्वर्गादेरपिलौकिकत्वज्ञानीपत्तात् अतकेरो
नरूपानेदत्वाहुतिमात्रमानेदत्वनतुशास्त्रदृशानेदपत्वात्मात्मस्वेषनिभावत्वमुपकमात् नचव्या
ह्यपायिहेतापतेः नस्याशास्त्रपानितिरेकात् एतेनज्ञानात्मदेयात्माव्याप्तिः नच्चाद्गुणेरपदार्थता
नु अपोहवाराणवेः यावत्तेकधर्मस्यावपणतद्वात्मात्रु अनर्थावश्यात्मात्रीहेः नचतद्वन्धलेवच्याद्व
ति आत्मनोऽव्याहतत्वात् अन्वथाप्रहत्वहापेतेः एतत्रज्ञानेदत्वाद्यधर्मापरकोलितानात्प्रतव
आनेदादिपदार्थात्मलौकिकत्वप्रसङ्गः तत्राप्यानेदत्वाहीनाकलितत्वात् नचतावता आनेदस्यकोवित्त
निश्चितधर्मस्यानुगतेपत्तात् नदोषपक्ष्याने एवाभिलषणीयत्वात्तदपायानमणीयमिवशेष
विशुद्धइहत्ताद्युपायिकनवाव्याप्तायानिरस्याति नेतिनिश्चात्मव्यापितिकामाभावेनोपाधितापागात् द्वितीयंद
षयति व्यावेति अत्रत्यात्मवन्नगादेपाहेवादेनमुकेरचेः विवक्षणचापेमनत्वस्यापयति अलौकिके
लोकप्रोत्सर्गात्मोऽलौकिकत्वमानेदस्यहार्थः नत्वैवयिकेतिलौकिकत्वेनेदः नचेतत्त्वानेदत्वेकल्पितत्व
व्याधिक्रियाशकोतेः नतापोनिधर्मस्यमिभावस्याभेदाभेदाभ्यामपरोक्षत्वादित्वयः नन्वात्मकल्पनः किंचि
नधर्माधारत्वात्मिथ्यात्वज्ञानवेदितियाकरूपार्थेनपानोपादेयः स्यादितिनेत्राह नेत्रानवतेतिकल्पित
रजतायावेधार्थिकाणकलेव्यामिश्चायादितिभावः ननुविमतयार्थमानेदत्वेःयानदत्वाधिकरणता
नलौकिकानेदवदित्यर्थः एवचानेदत्वधर्मस्वरूपोरवणानेदप्राहयात्मनिस्वतेनेनस्यचकात्मनताद्वेदे

वे.म. ननु ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधः ततः सुखोत्पत्त्युपाधिहानान्नावरकाज्ञानस्य तत्त्वबोधात्प्रवृत्तावपि संसारनिवृत्तिः
टी. कथमित्याशंक्योपादाननिवृत्त्या कार्यस्यापि निवृत्तिः तन्तुनाशे पटनाशवदित्यभिप्रेत्याह इत्यादेति ज्ञाने
६८ हृद्यादिति निवृत्तिफलमाह योऽहमिति रागस्तृप्तोहि स्वेच्छेति निरुत्तिप्रसङ्गेऽपि सर्वेषामात्मनो मनभावाप्तो
वेवतास्मिन्सर्वत्र व्याप्यपि प्राप्तत्वात् नेतरागमाभावाद्रगशुद्धिरित्यर्थः ननु ज्ञानस्यानन्तात्मावरकत्वेन प्रत्यने मा
स्वपूर्वस्य ज्ञानेऽप्यवस्थानानादेत्यव्याप्तस्वयमहमस्याप्याम्नेतिपरामर्शोन स्यादितिपाकयकार्यकारेल्प
तेनेनमज्ञानेस्वात्मावभासदशेति वेद्यकेनस्वरूपेणेत्याह प्रमेति नन्वात्मानात्वस्यप्रदाव तद्भिन्नेऽव ब्रह्मा
रोऽहं यात्माप्यभावितन्यायत्वमतिशुद्धसात्वाकारेकधर्मेसारस्याशक्यात्मज्ञानेनैकमेहकतेत्यवज्ञानेन
वाच्युद्धस्वरूपसाक्षात्कारः नाद्यः तस्यानात्मज्ञानत्वात् नद्वितीयः विचारासाध्यत्वादित्याह परास

संसाररोगमेषलोकः स्वराशिरिवापरः आत्मबोधमसमुन्मेषाणां तदावधिरहोऽस्थितः योऽहमस्ये
पिविषयेरागवाननिविहुलः आनन्दात्मानिसप्राप्ने सरागः स्वगतोधना यस्मिन्नगतोकर्तुः का
येरपह तात्मनः आविर्भूतपरानन्दआत्मारामः अनेवेलात् परास्पष्टोसिलथ्योस्मि प्राप्तितो
सिविरमस इदानीमहप्राप्तानन्दात्मिकदावन तोविनानिः स्वरूपाहंसोविनानेकथा
स्थितः हिदानीमपालस्थोपासिसोमिनमालने देहोऽहमानतिगर्द्धेवद्रोः वाधाव्यनस्करेः
विरतेद्प्रानाद्वैवद्युति वेद्यनेतन विशुद्धास्मिविशुद्धोऽस्मि हृर्गेस्तु हृर्गे तेमाकृतेः अथेस्ट
पुपस्मात्मानमनद्धृध्याऽऽकाट्यः ततमाद्वेवचोजालमाहृत्त मसहृत्तरा

ह्रोसीति ननु त्यजतो कोदोषस्तत्राह त्यक्तिवेनेति बुद्ध्याः सद्रूपत्वान्नहिन्नसासवद्र्वसंग्राहं तस्यागोनयु
त्पनेरस्पर्थः बुद्ध्यागोपिप्रत्यग्भेदजङ्गत्वप्रसंगाद्प्रतीत्वाभिन्नेवुद्धप्राप्नुव्यतेरत्याह मोविनेतितमस्कार्येत
वधनिवृत्त्युपकारकत्वेतेहेतुमाह देहद्वति ननु वहुमुक्तेषोः कोविशेष इत्याशङ्क्याह विशुद्ध इति व
दुस्याहिमलिनतालोके प्रसिद्धा तथा स्नतादीनत्वात् शुद्धे तद्विपरीत्यलोकादेवमिद्धमिति विशुद्धो
मलरहितोद्वितीयाभावात् पूर्णो हिमा याकाशादपि पूर्णत्वमिति त्रिविधपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः एतदेव
निरतिशयमहत्वेस्पष्टयति अस्मत्पदेति ततसाध्याकारसाधनानष्टं रणपुष्टहेतत्वावेदानुवचनादी ६८
नाकार्यलिंगेनाभिपुष्टिततमाह ततमादीति संन्यासः सम्यग्वचनेनेनसंप्रयोगेवेद इत्यर्थः उपलक्ष
णमेतत् श्रद्धाचतादिप्राप्तसंस्कारः नित्यानित्यवस्तुविवेकाद्यनन्तरंगसाधनमपिसंपन्नमित्यर्थः

68

पुत्रोभयोरपिमोदोषइतिन्यायेनहेतुमाह विशिष्टेति आत्मेत्यादिदोषोपधानेनाविशिष्टस्यानेकत्वमाह विशेषणभेदे
पीति नचविशिष्टं प्रत्येकं नविशिष्टस्यापि केवलस्यापायेनदृष्टेनियुक्तं यथा केवलात् नापि तावदविशिष्टत्वात् तस्माद्विशिष्टस्य वाच्य
पवे ताप्रदेप्यानन्त्यादिदोषापत्तिरेव तथा च उपनेतुं गगनत्वाव्यवहारो वा च्यवते रत्नत्वाद्यनन्त्यानन्तोनित्यानेन्त्यादिपरि
हारेयुक्तिमाह तस्मादिति नतु कल्पश्वाकल्पनेनयुक्तेन येनात्मप्रदर्शनादिविशिष्टेव व्यक्तिः एतान्येवेत्यत आह
त तत्रापीति प्रतीतेरन्यथासिद्धेः शक्तिग्रहात्मकसंस्कारादेवसाधकत्वपक्षेऽनन्यथा नन्वेवमेवव्याप्तिनेतादिपदा
देः संस्कारसंविधानदानेन विशिष्टानामप्रतीतेर्नैतदुपपन्नत्वस्य पदादुपस्थितेरितिनिश्चिकापराऊर्ध्वेनुपसंहरति
तस्मादिति आत्मेदमस्यानेनव्यञ्जितमिति सामान्यानभ्युपगमातुपायेनदृष्टमनपायादृष्टेव प्रतीतेर्नित्यायां
वेदितव्यं तदोषइतिभाव एवमात्मनः आत्मेदादिरूपत्वं नियुक्तं भाग्नीयेनैवाविद्यापाद्दे तस्माद्याकारादा
वरकाज्ञानः प्रस्तुतेनात्मानाम आचार्यः स्वरूपं नतु त्यनामेभिनयति आत्मेदरूपमिति प्राप्यसादात्म्यस्य
विशिष्टशाक्यपदेपितत्त्वमात् विशेषणभेदेपिविशेष्यभेदेनप्रतिविशेष्यविशिष्टभेदात् तस्मा
दृष्टकेनापिशक्तत्वाद्वेदके नानुगतगतवाव्यवहारासाकोवात्रिव्यवहारप्रानेनोपनुगतत्वात्
तत्रापिप्रतीतेः कल्पनेमानोभावात् कारणस्वरूपवृत्तिरनुकारणत्वादेकदेकत्वत् तस्मादात्मरूपवे
आत्मनोनेकाविद्गुपपत्तेः आत्मेदरूपमात्मानमनतिवेदद्वेतत्वकं एवंकादिप्रमात्मनः प्राप्या
हेतद्वयः स्थितः योत्पन्नरूपवत्त्वेवमद्रूपहस्तानिस्तुपः प्राप्यवानुदमात्मानं नेत्याह मद्रूपविग्रह -
नातिव्यवहारस्यानेकत्वतिमेदभेति स्थितात्मगतासानजानामिपदाहं तद्वस्थितः एतानेदाद
येनवेमेवादिजगदाकृति बोधे बोधकृतेनवासीद्बोधः केनतोथ नो
द्वादितत्वकत्वेप्रमाणमाह अपूर्वादीति तद्वलदात्मकत्वमर्थः तत्त्वत्वस्याभेदइतिवा नत्तुसद्वपसा
द्रूपात्मके नेमनुपपत्रप्रमाणविरोधात्तदाह याहतिति शुद्धपसरूपेनाधिष्ठानत्वात्तद्वस्तुस्याज्ञान
कल्पितत्वात्प्रतीतेर्भेदमताज्ञाद्यात्मकत्वेप्रमाणविरुद्धमितिभावः नन्वद्वितीयस्यादेर्धिष्ठानुमितत्वमुपपन्न
मात्रिविदोषमेवप्रतीतेस्तत्कल्पितत्वाद्वितिवेदद्वैत्यादिश्रुतिमन्त्रात्मनाबाधविरोधाद्वेतिपरिहरति नाके
ति ननु तथापिसद्रूपादिश्रुतेर्वाबाधप्रपञ्चवन्मिथ्यात्वानित्याकिमाहस्थानामिथ्यापविहरति एकेति तत्प्रज्ञानमप्य
बाधितत्वात् श्रेष्ठः वस्तुमितितत्वलंकेजगदपिनमिथ्येतितत्राह बोधइति बोधवृत्त्यात्मकसाक्षात्कारे
सत्तुनेत्रसद्ज्ञानेकगतेदोषसतितमद्वेत्यर्थः तथाचज्ञानबाध्यमज्ञानमिथ्येतिभावः

वे॰ सु॰ ननु ज्ञानेन दृष्टत्व प्रतिबंधः किं वाक्येनाऽज्ञानवधानुमात्रेण प्रतिभासनात् कल्पितो वा ग्राह्यमन्यस्य
टी॰ यति यदीति द्वितीयपक्षं ... परीचेष्ट नचेत्यादिना आत्मन्यनवधानमात्रेण प्रतिबंधः अनवधानस्वरूपा
५५ ह्यति केवलमित्यादिना ईश्वरस्यात्मन्येवेति सामानाधिकरण्यादेकस्मीति वेदनमलमस्मानित्या
र्थः एवं दर्शनानुपपत्तिमाह अतिशंकितेति साक्षात्परोक्षादिनिश्चयेनेत्यर्थः परमेति यो वेद
मानं स्वात्मनि निबद्धः तद्विशुद्ध इत्यर्थः आनंदात्मनो जगत्कारणत्वादीश्वरत्वमाह ईश्वरमि
ति आनंदाद्येवेति श्रुतेरित्यर्थः उपादानत्वमाह उतेति उक्तविषयापत्तिविषयेन विषयत्वदर्शनेन
स्यमर्थः नन्वविषयत्वेऽपि यथादिनात्मास्यते एवं विवेकेन विषयत्वात् गोचरयते इयमाशंका विवेकेन

यदि संसारावस्थायामप्यतिबद्धस्यानेदानीमेवकस्य ज्ञानस्यानाहिंवेधनिवृत्तिः स्यात् नहिसं
सारित्वाप्यस्य स्वरनिवृत्तिः संभवति न च प्रतिबद्धएवानंदः संसारावस्थायामप्यस्य केवल
मज्ञानस्य मुक्तेन तैवानंदः यातिनाद्यादिविषयविषयविषयत्वतद्दर्शनादिलालसमानस्य
तद्दर्शनवेलायामप्यनंतभावनो मुक्तत्वापत्तिविषयपर्वदिप्साद्यह दस्यपरमप्रियतमे
जगदीश्वरे सर्वात्मत्वेन यातनयाः तिसंनिहितमप्यात्मानमीहितं तत्तमलभमानस्य
ग्रीवास्थेवेयकादनवधानवदनवधानमात्रेणात्मनि प्रतिबंधो न वस्तुतः प्रतिबंधो
तिवाच्यं तद्दर्शनरूपस्य प्रतिबंधस्याश्रयनिश्चयासामर्थ्यानत्याहि को सौ द्वैतदृष्टाकिं परमा
त्माकिं वा जीवः किं वापरः कश्चित् नाद्यः तस्य सर्वज्ञत्वे समवीजाज्ञानाभावेन द्वैतदर्श
नानुपपत्तेः प्रमाज्ञानेऽस्मत्सम्भवात् सम्यकुत्वेऽतिसदृतिन्यायात् ज्ञानमिथ्याज्ञानस
माकृज्ञानानां समानाधिकरणत्वनियमेनाविद्यावत्त्वएव तत्संभवात्

स्तीत्याह तद्दर्शनेति ननु तथापि वैषयिकसुखस्यलौकिकत्वादेवततो विरक्त्याभवितव्यमितिने
त्याह तद्दर्शनेति तथा च विषयदर्शने नैव सर्वेषामात्मोपभोगाद्यात्मनो नवधाने प्रयुक्तत्वादिति भा
वः तेनानंदात्मतनिष्ठः स्वादिदर्शनमेव प्रतिबंध इति भावः तद्दर्शनरूपस्यैत्यादि प्रभेदस्याज्ञ ५६
तादित्यतार्थः स्पष्टार्थः उक्तत्वात् नान्योनास्ति दृष्टेत्यादावित्यर्थः ततो जीवस्य सर्वेषां राम
स्वमवीजाज्ञानाभावात्तत्र द्वैतदर्शनेन प्रयुक्तत्वादित्यर्थः

69

वेदान्तवाक्यविचारजन्यसाक्षात्काराद्देवमुक्तिर्न कर्मसहितादिति संन्यासस्यापेक्षत्वं सूचनायाह इदानीमिति
तत्त्वबोधं वेदान्तश्रवणविचारजन्यसाक्षात्काररूपं तत्त्वानेदस्वरूपतत्त्वमात्मनोऽनपुंसकत्वेन स्वरूपत्वं शनैः प्रमाणतः
न चेदादिवदिति शंकते नन्विति प्रपञ्चस्यानेदस्वरूपत्वेन तस्य ज्ञानाविषयत्वादिति प्रसंगेनैवानेदस्य ज्ञाना
नन्तरमस्फुरणं कारणमुक्तं तथापि वेदावबोधकज्ञानादिविषयत्वं विचारेणानेन तत्त्वदर्शनं कर्तव्यमिति
नन्वपायेनाचार्य एवं तत्त्वं नेदाय मानस्वरूपं किं तु यथा सम्बन्धविज्ञानविषयत्वेन आत्मशनैः प्रते
नेदस्वरूपस्य स्फुरणं तत्त्वतः सर्वाभावादिति तत्र शनैः प्रमाणतत्त्वसिद्धिः मित्यन्तरस्वरूपपाणि नचेति किंच
तत्त्वानि तत्त्वज्ञानानेदस्वरूपस्यात्मा परम्परया स्फुटत्वं भासनं न चानुभवं तत्त्वज्ञानानेदोऽहमस्मि इत्यभि

इदानीं तत्त्ववादं वक्ष्यामो नेदीयो व्यवस्थितः नन्वविवेकिनो नेदस्वभावस्थितात्मा कथं संसारश्च
प्राप्नोति तत्स्फुरणं न च प्रतिबिम्बमात्र स्फुटत्वात्मनः स्फुटितेवानेदस्वरूपस्य स्फुटितेति वाच्यं नाह
गोऽभिमानाभावात् नहि मोहात्मस्याप्यनात्मानेदस्वरूपत्वमात्मनः तत्प्रति एतस्यैवानेदस्य
स्वानिष्टत्वानि सत्त्वगुणजीवत्वाद्यादि तत्त्वात्मानेदात्माभिमानिनः कस्यचिदप्यस्ति प्रानेदे
ब्रह्मणि स्वरूपत्वे मोहेऽप्यतिप्रसक्तिमिति मोहात्मतत्स्वभावाच्छुत्वात्मनः कस्यचिदप्यापाद्येनात्मस्य
नाज्ञस्याप्यनुपपत्तेः स्वरूपत्वे नाभिमन्यतेऽन्तर्येण कस्यचिदपि निवेद्य एतावता नैवकार्यताप्राप्तेः
तस्मात्प्रस्पष्टान्नात्मनस्त्वेषु सर्वेषु प्रमाणं तत्प्रमाणतत्स्वभावाद्वा नाप्यन्यत्र प्रतिबन्धात् नान्यस्य
नित्यत्वेऽप्यादि प्रतिबन्धजीवत्वात्मना तत्प्रमाणमात्मात्मत्वात्तत्त्वात्मनः नेष्टकस्य नाप्यत्र
वक्तव्यस्यापि ज्ञानेन तत्त्वतो जीवस्य वाच्यत्वं तत्र बोध्यं नच निर्द्वन्द्वनित्यमुक्तत्वेन तत्त्वं

[illegible]

मन्यते प्राण्येवंगीकृत्याद्वितीयं स्वरूपमिति नाहमिति नत्वसत्त्वमहमस्मान्यस्मिन्निति परामर्शोऽस्मिन्पक्षे एव
स्वरूपत्वमित्यत आह नहीति नत्वसत्त्वविशेषपक्षापेक्षितत्वेऽपि निरन्तरमेव नहि निरंशस्यात्मनोऽविवेक
स्थितिरित्यत आह ज्ञानेदमिति ज्ञानेदोऽहमित्यभिमानस्य ज्ञानविशेषत्वेन तत्सुखिकालेऽभा
वात्भासमानस्यापि स्फुरणं भासनमित्यर्थः नन्वानेदात्मनः शनैरिति नानेदात्मकत्वादिति नकिं नत्व
निबद्धत्वादिति शंकते संसारेति नान्यत इति शनैः समात्मनः एवं नजीवेनात्मनेति सामानाधि
करण्याज्जीवब्रह्मणोरेकत्वमित्यर्थः नन्वत्रानेन जीवेनवाविर्भूतेन ब्रह्मणः किं तु चिन्मात्रेण निर्विभाग
इति प्रागेवावेदितमित्यत आह नचेति

वे॰ सि॰ १०

अविद्यादिनिषेधवाक्यस्यान्यविषयत्वेनाविद्यादिनिषेधकत्वमिथ्यात्वेऽज्ञाविद्यात्मकस्याविद्यामात्रत्वात् स्यादात्म
वाविद्यापरत्वेऽलक्षणापत्तेर्नैवमित्याह नचेत्यादिना किंचवस्तुमात्राविद्याश्रितत्वं नचेत्याद्यहेतुनापत्तिनिषेधानु
पपत्तिश्रुत्यस्यात्वस्यात् हेतुतोऽपि श्रुतिसिद्धत्वादेवनिषेधाद्युपपत्तिरित्याह ननु स्वेनैवजीवोऽनादित्वेनापत्तेरित्याह जी
वस्यचेति विपत्तेभावत्वेसम्पन्नादितानतीवभावस्यसत्यादिकत्वस्यानिवृत्त्यापत्त्यानिमोक्षः स्यादितिबाधकमाह श्रु
त्यर्थेति श्रुत्यापर: कश्चितदृष्टान्तपरत्वमित्याह नह्यनीयस्यादिना सर्वज्ञत्वाद्युपत्तिर्नित्यत्वानिगरत्वाद्योनी
ग्रन्थ: किंचजीवपरमात्मनोरनुगतत्वेनान्यदृष्टान्तपत्तेश्रुत्यभावाच्चापादृष्टान्तरमित्याह उपाधीति स्वजीवप्र
कारचैतन्यस्यदृष्टान्तत्वेनदृष्टान्तानुपाधिश्रुतिहितानाज्ञानादिदोषहितत्वमिद्धाचनचिदूपविवक्षतेविवाद्यत्रस्तु जीव
प्रकारदृष्टान्तपत्तिननतोऽपप्रकारसिद्धिरित्यन्यान्याश्रयादृष्टान्तसम्बन्धोपानित्यर्थः ननुश्रुतिस्वप्नेनदृष्टा
न्तादिमत्राविद्याश्रयत्वाविद्यादृष्टान्तश्रुतिः नन्वात्मानात्मवानदृष्टान्तनद्यावेदनदृष्ट [illegible] कत्वातत्स्वप्नश्रुतेन
मतत्तदनुपपत्तेरपत्ति नचेति ननु कोऽहंतदृष्टान्तश्रुत्याऽविद्यादृष्टान्तवत्स्वरूपाज्ञानेनोपपद्यते अन्यविष
याज्ञानेनतद्विषयकत्वहेत्वपायाऽपायादित्यनत्राह नचेति अज्ञानप्रवादार्थ: तदनुसारेणार्थविपत्तेबाधेनदृष्टान्त
नचवस्तुतस्तत्राविद्यानिषेध: ननुकल्पितत्वाप्यश्रुतीनिवाच्यसाधारणनिषेधात् वस्तुतस्तत्राविद्या:श्रुति
हेतुश्रुजीवस्यचाविद्यातत्त्वभावितयाऽनादित्वानुपपत्ते: अन्यथाविद्यानिवृत्त्यापिजीवभावोऽनिवर्ते
तत्त्वतत्तीय: जीवपरमात्मनोरतिरिक्तस्यसर्वस्यैवजडत्वेनदृष्टान्तानुपपत्ते: नचैवमन्यानुगतचित्सामो
न्यस्यैवदृष्टान्तमितिवाच्यंतथात्वेऽन्याविद्यापाश्रयित्वेनैवजन्यत्वेनापिजीवस्यलिङ्गचेतस्यास्याने परमात्म
वत्तन्नित्यमुक्तत्वप्रसङ्गात् उपाधिसिद्धस्यचकालेनत्वाश्रितत्वविभागस्य नचाविद्यानेनोका
वेनतद्विषयकश्रुत्यादेपानुपपत्त्यानवैवदृष्टान्तत्वं वाविद्यादृष्टान्तमितिवाच्यं नस्यैवममाविद्यादृष्ट:स्व
रूपस्यदानीवयत्नवनिर्णयार्थवत्त्वज्ञानात् नचपरत्वसाम्यत्व रूपमपिनजानामि अपममहमिदं दृष्टा
श्रुतीतिनस्य नवश्रुत्यवक्रमस्यादिनिवाच्यं अश्रुविषयाज्ञानेनसत्वेवश्रुत्यापत्ते: अन्यथाश्रुत्यादेर्ज्ञानाज्ञा
नविवक्षेनश्रुत्याभावनादृष्ट:कस्यचित्तत्पात्रत्वात्यपेनदृष्टान्त: ज्ञानत्रयोपि हि मेधावीजस्वत्वलोकसाववे
हितिन्यायेनस्वैवतत्सम्बन्धानपासर्वज्ञत्वस्यैतत्स्यात् नचश्रुत्यविषयापत्तिज्ञानेकथंतद्विषयकशब्द
वनानीहसंसर्गमज्ञानाशङ्कारचनानामेतिश्रुतिसिद्धमिति वाच्यं लोभभङ्गहेत्वसाधकस्यापिपुरुषस्यतत्त्वरूपज्ञा
ति अन्यथेति संसर्गज्ञानेनवाक्यश्रवणेऽगृहीत: तत्कृतादिलोभभङ्गयोग्यत्वाभिचारात्तज्ज्ञानस्यैवपुरुषकवेदवाक्यादि
पुकारणत्वेनलोकेसमर्थनरत्वापि नस्यैववाक्यरचनाहेतुत्वापपत्तेः संसर्गप्रतीते: कारणत्वेप्रमाणाभावादिति न
चवाच्यमितिप्रतिज्ञामाहेतमाह लोभभङ्गहेतोरिति नन्ववाधितलोकप्रसिद्धिसिद्धस्य वाक्यरचनाहेतुत्वस्य
संसर्गप्रतीतावयवप्रभवः किं पुनरितिनत्राह सर्वज्ञत्वस्यैवेति

[illegible]

ननु यथा बिंबप्रतिबिंबयोर्मुखदेवदत्तयोर्भेदमिति शस्त्रपमि नशंके निषिद्धमन्ते प्रतिबिंबे एव ब्रह्मवदानन्दं बिंबं एव उपाधेः प्रति
बिंबं तत्परिणामितया मानद्रष्टुरुपाधिकं द्वैतं दृष्टं जीवस्यैव न परस्येति शंकायामाह नचाभेदे योगि द्रष्टानैव बिंब
प्रतिबिंबभावस्यानियामकत्वोपपत्तेः तस्यान्यथाप्युपपत्तेः तत्र संभवतीति चेत्तत्रोत्तरमाह वेदस्यादिति
वेदस्य स्वप्रपति नवहीत्यादिना [illegible] तत्स्थानीयत्वेनास्य प्रतिबिंबो पाधि
तया तत्त्वप्रवेशानन्तरं [illegible] प्रतिबिंबादिकल्पनानन्तरं च सत्त्वात् प्रतिबिंबत्वाज्जीवादेः [illegible]
कारणानामपरत्वे इत्यर्थः ननु कार्यप्रतिबिंबपारमार्थिकत्वे [illegible] तदुपपन्नमिति नेत्याह
नचेति तथा च नान्योन्याश्रय इति भावः भवतु चैतन्यं जीवः [illegible] इत्याह [illegible] इति तथा
च जीवत्वेन [illegible] इत्यर्थः ननु जीवत्वं [illegible] तदाह नचेति [illegible]
नवाचक इत्यर्थः ननु [illegible] इत्याह नचेति [illegible]
[illegible] तद्धि जीवस्याविद्यावत्त्वे [illegible] नचाभेदेऽपि बिंबप्रतिबिंबभावस्य
सर्वत्र [illegible] नचोक्तरीत्या [illegible] प्रतिबिंबभावानन्तरं जीवत्व
[illegible] तत्र [illegible]
नो बिंबप्रतिबिंबभावकल्पनानन्तरं [illegible] नचानादिसिद्धत्वान्न प्रतिबिंब
स्याप्यनादित्वमिति [illegible] अनादिसिद्धत्वात् [illegible] अनादिसिद्ध
[illegible] नचैवं [illegible] तथा [illegible] अविद्याविरहे [illegible]
पपन्नः नच सर्वज्ञस्यापि [illegible] अविद्या [illegible] परमात्मनो [illegible]
गात् [illegible] विरोधात् नच सर्वज्ञत्वं [illegible] स्वरूपत्वेन [illegible]
तेन [illegible] अविद्यावत्त्वे [illegible] निरवद्यो निरञ्जन [illegible] अविद्यापाश [illegible]
पति तदेवाह साक्षी किं साविद्यादि [illegible] जीवो वा विद्यादि [illegible] सर्वज्ञत्वादि [illegible] नचेति तर्हि जीव
ब्रह्मणोर्भेदः किं [illegible] इत्यर्थः [illegible] अविद्यान्तो
हि सर्वज्ञत्वं [illegible] अविद्या [illegible] परमात्मनो [illegible] इत्यर्थः
तर्हि ब्रह्मणो [illegible] जीवपरमात्मनोर्भेदः [illegible] परमात्मनो वेदे तद्ब्रह्म
[illegible] नच सर्वज्ञत्वविरोधः सर्वज्ञ [illegible] अविद्यानिवर्तक [illegible]
सर्वज्ञत्वं [illegible] नच स्वरूप [illegible] अविद्या [illegible] परमात्मनो वेदे तदुक्तमित्यत्या
ह नचेत्यादिना अविद्याया [illegible] अविद्याकार्यसंग्रहार्थः [illegible] नाविद्याकार्यस्यानिवृत्ता
दिति

वे. मु. टी. ७१ तस्यापीति प्रत्यक्त्वेन स्वस्यापीत्यर्थः शुद्धोऽविद्योद्योगेति इत्यभावे ऽनीयानवच्छिन्नाकांक्षिणः एतच्चेत्येनेति
विशेषणमिदं नत्वनात्मकत्वस्यार्थः नहि ज्ञानादेरेव स्वरूपं हृदयादावन्यमिति तत्राह तत्त्वेति ननु संदिग्धं स्यादिति ज्ञानस्य देहा
घटानां तेषां विभिन्नानां परिशेषात्त्वात् सिद्धिने विवलीनसंदेहानुपपत्तिरित्याशंक्याह स्वरूपस्य प्रत्येतिनतत्राह नचेति
ननु निश्चितज्ञानमात्रानुनीतत्वे संदेहादर्शनात् कथमित्याशंक्याह स्थितिमेवेति विवेकज्ञानस्यानन्यथाऽसिद्ध
ज्ञानस्य याथार्थ्यान्निरुक्ताद्विपरीतत्वेन संशयापादितत्वे नवस्तुतो वस्तुत्वमित्यर्थः नत्वविविक्तत्वं यथा निश्चितत्वमज्ञानेन तत्प्रयुक्तः स
त्यागाद्यस्तीत्यत्रोऽज्ञानादिमत्त्वे निश्चयप्रवणस्य निमित्तज्ञानाज्ञानादिनिराकाङ्क्षस्य संशयपति नचेति अध्य
स्तादन्यत्र यस्याधिष्ठानस्याविवेकः नचास्याध्यासिनः [?] त्वनिश्चितं न अध्यस्तस्याधिष्ठानतादात्म्यात् नहि दे
नस्वरूपाभावात् अध्यासादिविवेकनिश्चयः सौकर्यत्वेनतेनाज्ञानादीत्याह तत्रापीति संदेहाभावे प्रश्नान्ति

नच देहादिबुद्धिपर्यन्तेभ्यो यत्स्वरूपं तद्यादृशिष्टेनोपाधिना देवतावत्स्वरूपेणाहमिति वाच्यम् तस्याध्यस्तत्वेन
तत्त्वाज्ञानपरिभ्रान्तत्वेन स्वरूपमात्रप्रत्यक्त्वं तत्र प्रमाणं तस्याधिष्ठानजीवेश्वरतद्भिन्नत्वादिरूपतानिश्चित्य वाच्यं[२]
मध्यकालस्य संदेहाक्रान्तत्वात् नचाकिंनामनिश्चयेन वस्तुस्वरूपनिर्णयेन संदेहनिवारणमेवेति वाच्यम् अज्ञानविषयत्वेन
तत्स्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वेनानुमानात् नचसामान्यविशेषत्वभूतस्याप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तस्य वस्तुतः सामान्यविशेषभूतत्वमेव
वक्तव्यतापत्तेः नचाज्ञानस्यानिर्धारितत्वादिनिश्चितस्वरूपसंदेहस्वरूपापत्तिरिति वाच्यम् अज्ञानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन
स्वतन्त्रत्वात् स्थितमेवाज्ञाने विवेकदृष्ट्यानधिष्ठितस्वरूपनिरूपितत्वेनैवाज्ञानेनाविषयीकृतत्वेन संदेहोपपत्तेः
नचाध्यस्ताज्ञानस्वरूपस्थितेनतदधिष्ठानस्यात्मनो विवेकाग्रहणादपवादाधिष्ठानभेदेनाध्यस्तस्य स्वरूपस्वरू
पाभावात् तेनाध्यासविवेकदृष्ट्याधिष्ठानस्वरूपमात्मनैव निश्चितं तदध्यस्तं स्वाज्ञानेनकार्यत्वात्तेनाभेदेन तत्रा५
प्र२ तत्रनामासीनिर्विधायविनिश्चितत्वम् तथाचतत्राज्ञानविरहात्संदेहानुपपत्या प्रश्नानुपपत्तिरेवेति वाच्यम् प
नावज्ञापि देवेन दृष्टमस्मत्सिद्धान्तेन नहि शुद्धस्य तत्स्वरूपस्य तदादृतत्व प्रत्यपत्तेर्मात् कालेपि नदृष्टान्त प्रसंगात्
ननुमात्रस्यानित्यत्वेन सर्वदासत्त्वात् सर्वाहि कालामात्रात्कालएव विमुक्तश्चाविमुक्तश्च नेदृशमित्युक्तत्वात् अ
न्यथा मोक्षस्य केवलिकत्वेनानित्यत्वप्रसंगः

ज्ञानाभावादेव न संगच्छतेऽत्याह तथाचेति नचवाच्यमितिव्यवहितेनान्वयः नन्वज्ञानादिकेवलज्ञत्वयुक्तयाप
ज्ञात्वेनशुद्धमोक्षावधिविकाररहितचैतन्यमवशिष्यते तत्त्वं नैवं तदृष्टयानिष्टप्रसंगादिति शंकते एतावतापी
ति प्रसंगस्यानिष्टत्वमादिरूपीतिनत्विति ननु मोक्षस्यज्ञानसाध्यत्वान्नित्यत्वमसिद्धमितितत्राह विमुक्तश्चेति ७२
पूर्वमपि विमुक्त एव अज्ञानवशाद्विमुक्तवभ्रमस्तस्यापाकाय यदज्ञानापमर्दनेन विमुच्यतेऽस्तु पचर्यतेनतु
जन्यते मोक्षः एवं सिद्धत्वादित्यर्थः

नन्वेवं प्रामाण्येन सर्वज्ञानमस्ति चेत् बालादिवाक्येपि न ज्ञास्तितः कथं तस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वेनेति मेवं नैयायिकमतेनास्य
विहारस्याकृत्वात् तस्मिंश्चेश्वरज्ञानस्य वेदप्रकाटिवाक्ये च प्रामाण्यप्रयोजकस्य सत्वात् अस्माकं त्वनुत्पत्तौ शुद्धप्रामाण्येनद
भावेन व्यभिचाराल्लोकप्रसिद्धस्वपरंपरावदनाद्वृत्तेः प्रमाणत्वादिति तस्मात्तज्ज्ञानेपि तत्र समवायेऽविद्यारूपस्वरूपनरत्वेनोपपाद्यार्थेन
मावाच्याविति मि न तत्त्वाणि षडग्रे ये तु स्वरूपेण प्रयोगार्थ तदादीनां स्वस्वरूपत्वमाधाकायानिहर्तुं न च देहादीनामिति आदि
शब्देनेन्द्रियमनप्राणग्राह्यतेपादेरूपस्वरूपत्वेहेतुमाह अहं प्रत्ययेति अहं प्रत्ययवेद्यत्वादिविशेषणमाह इतरेति अन्यत्वमसिति प्र
तीत्येमेवगामनप्रत्यक्षाबुद्धिरवचेतन्यं तत्रोपसमवायाद्वारूपस्वरूपमितिपदार्थनेमाह समवायेति ज्ञानस्यापि द्विमाद्यपदपाति
सुखेनोस्य प्रसज्जनापत्त्योः पापोगांगन्वाद्विनाममयभिप्राय नत्रणांनेनाभिनेरपलक्षोगिद्वयाधारः किरवनुपटमयुल्पाद्य
उपवानानादृप्यकप्रगीयत्वानिराकाशफलोपानितेवावप्रसापन्नानामेवत्वसाधारणत्वात् अहं मत्येदिति प्रतीते रहस्य मनुष्यवद्गयोर
कमोचकरणवतीयते मनुष्यत्वं वदेहत्वमिति सर्वेषु मतेन तथा च स एवात्मा न च मम मेदेशरीरमिति निर्भेदकयोगपत्यादिनीति स्वगादि
वदेहनात्मतोऽभिनिवाच्यो प्रमाणमितिवलात्प्रतीतेरूपचारात् ततः प्रातीत्यमेवात्मेति स्फुटलदोहीनाभावाद्विशेषाः अनयवा कंचन पुन
विद्वापाण्यचात्मत्पाद् इंद्रियाण्यज्ञानानुमव्यपतिरेकात् ज्ञानकारणं इत्यादेनस्यास्यादिनतो नवेदाचि तमहंकारो चाद्यर
इत्याहदह प्रत्ययाव लेवनेनाद्वेहिपायाणेव इहमुपाधिर्विनपदस्य न स प्रवृत्यपत्तिमनसाकुहेतेरहमनेदितिप्रतीतेः मनएवात्मेति

न चेदेहादीनां बुद्धिपर्यन्तानामहंप्रत्ययालेवनोऽस्तानामिनदानात्मत्वात्तन्तयाप्रतीयमानानामोक्षेण्यनमेत स्मुद्रा
याचानदस्वरूपमितिवाच्यो नेषामप्यज्ञानकार्यान्यमंद्रायोपवत्वाज्ञानमनप्रत्ययविषयाणामाचामराद्दोलरमो
गसाधनत्वन्मद्बुपमर्जेनानपरशुजीप्रमानानांप्रत्येक समुदायपयोः कार्यकारणविरुद्धत्वमाह यानुपादेयस्वभावमम
प्रत्ययाः विषयपरमोक्षपन मसातिविक्त मर्वोवभासकस्वेदात्व्याभिचारीतानावल्लस्वरूपतानुपपन्नेः

७१ वंदति विज्ञान लिविकृष्यमनसोभावात्त्वाणिक विज्ञानमेवात्मेति विज्ञानवादिनः अपेहिरेशनिबुद्धिपर्यन्तानामित्यनुपगत्वं
यथाययाविस्यवाभिचारित्वेनेमस्मभवतिनदपितद्रूपत्वेनज्ञातामिति नवेयग्राह्यस्वरूपं नियमाद्विद्धेनेचेवावाचमिति तेन निय
हेतु स एव निषेद्धान्तहेतुमाह नेषामितितेनवाप्ताद्यादीनाप्रत्यक्ष समुदायपर्याणामवस्त्रस्वरूपतानुपपत्तेरित्यन्वयः अनुपपत्तौ च
तुर्विधात्व पच्यातिरेकोहेतोरनाह अज्ञानकार्यत्वमित्यादिनानुपत्नेनकार्यकारणान्यपच्यातिरेकौ द्विविधौ न चाज्ञानमेवकार्य
तानात्मत्वाच्य अज्ञानाभावाभावेनासान्नः कारणत्वस्याहेतोः अहंप्रत्ययावलम्बनत्वमन्यथासिद्धमिति तेनाप्येद्रप्रतो
प्रमानेन मेदप्रतीतिरूपचारेतिभावः न चोविपर्यानधाकनोयमसमात्मेतिविविनिवेश्याद्यानमशुद्धेनोपानानेनवेधप्रत्ययप्रप
चोरमहंतिनचात्मतयाविस्मिहंप्रत्ययप्रदेहस्थायात्माध्यात्मनानुपपन्नेः कत्वादिमनोनिष्फलार्थेवुः अनियाद्वन्नरस्याशंक्या
ह मनोयोगितत्वहेतुवानः ज्ञानवादस्यादीनि यतात्मनदेहेनमाह मद्वपमर्जेननतपोति उपामध्यप्रत्यक्षतास्थदायावात्मस्वरूपत्व
मेज्ञगत्वानात्मा अपि आत्मस्वरूपविज्ञानहि कार्यमादिना कारणमज्ञानं निवर्त्तितेशान्यत्वाह यत्वं वृत्ताप्रपञ्चसमाधो
नाटेई स्वात्मकानेस्वचितनेनड किमप्रमासस्वरूपत्वात्मन्वयव्यतिरेकौ द्विनिता अनुपादेयवतसर्वोवकित्वान देहाद्य
विवाहं प्रत्ययस्यसात्म्यनिमोणनिंशयाह ममेति निरतिशयपरवहेदपक्षेनान्यानुपसक्तेननमाह परमेति सातिमाह स्वा
तिरिक्तेति ग्रवेनसाद्वसाहूत्वान्वयव्यतिरेकोऽप्रदर्शितोऽग्रज्ञानादावधास्ने सर्वज्ञगमनेनव्याभिचारितमाह सर्वेदेति एतेन
देहादीनामर्थाद्वाभिचारित्वमपि तेन चान्वयव्यतिरेकौ प्रदर्शितावित्यर्थः

नहि हि तेकिमिन्नवं किं शश्वत् सविधिं ते उक्तभेदपक्षे पराकृतत्वात् अभेदपक्षे शून्यापत्तिः नचतन्नदृति अभिन्नदृतिपक्षद्वयेऽ:
तन्न दृतिपदेनत्वावस्थात्रुपपन्ने रूपाधिके भेदमात्रापादयति विवेभदानामिवचलनादि अवस्थावत् उपपन्नेनेत्था
भाविकात्मभेदप्रमापकतामिति सविते तथात्वोपादानमाहीनभवामीति एतान्तरवीकारफलमाह तथाच
ति एतदुक्तं ... तत्र गुरुराह नहीति यदि ह्येतदृष्टान्ततोवस्तुतोनानाविद्यते किंतवद्रात्मेवतथासतिमा
मात्मत्वेन प्रपञ्चं कीदृशंप्रपञ्चमिन्यत्र : किंशब्दार्थमाह किमिति आपाततः प्रत्यभिज्ञा निराकरोति यद्याद्य
इत्यादिना आत्मन : सद्वयतदृष्टान्तफलं तिविरामसेऽप्याह एकमेवेति द्वितीयमशीकारोऽमनुवदति अत्र तर्हि
४० ति उक्तदोषस्यात्मनमाश्रयाद्वैरवकाशास्पदार्थ : एततर्हि एवंतत्त्वदृष्टान्तेनवतुतोद्दृतमित्याचार्य : इ
ति हतनहीति शिष्यआह नहूचनादितिद्वावाक्यात्मनिरूपाद्वचनादित्यर्थ : वचनसमुच्चितमिति पादेन
त्वेनोपजीव्यप्रमाणत्वेनान्तताह उदाह तथागतोऽपि उदाह तस्यात्वमेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुते
नचवचनोऽभिन्नमेवाहं तथाच समासस्याभिधानमापादयनस्वैवासन्याभिधानमामानोमिवेन
तर्हि कोहेतुपाल्मत्वेन हष्ट : किंसद्वितीयाद्वितीयोवा यद्यात्मलोपमप्यपरदोष : मत्त्वाद्विवाभ्
नवेवाचार्यमाज्ञयत्तत्रपत्रपर्यवसितत्वेनवाचीनभिन्नमद्वितीयकत्वयमि एकमेवाद्वितीयमेन
नानास्ति किं चेनिष्प्रपञ्चविरोधश्च अत्रतर्हि अद्वितीयपदतदुक्तदोषविरहादिति चेत् हेतर्हि
कृतोमामाद्वितीयमात्मत्वेनज्ञानवानसि नहूचनादुदाह तथागतादिति चेत् एवं नहि श्रुति
स्मिनात : परंप्रत्यक्षमलिनमात्मनि विदितेपरं सविदितं न त्वात्म पयत्रक्त्व स्यात् अत्रनात्मेति
चेत् आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रुत्यामत्याविज्ञानेनेदंसर्वं विदितमितिश्रुत्याआत्मदर्शनेनेत
त्सर्वं दृष्टंभवतीतिउक्तत्वात् नचइदमनुपपन्नंयदात्मदर्शनेनेतत्सर्वं दृष्टंभवति अन्तर्लिंचेत्
तत्तथाहि किमिन्नत्सर्वमात्मनोभिन्नमभिन्नंवा नाद्य : अन्यदर्शनेनान्यस्यदृष्टमशक्यत्वात्
नहि घटेदृष्टेपटोदृष्टोभवतीति शक्यंवक्तुं अन्यथातयोरभेदापत्ते : नद्वितीय : आत्मानात्म
कत्वपक्षेनाद्वैदहे नात्मसाक्षात्कारेज्ञानस्यहिज्ञानज्ञानतरस्याभावात् तत : परंप्रश्नोनयुज्यतइत्याह एवं
नहीति ज्ञानध्यानतराभावमात्रमाहियति अत्रातिश्रुत्यात्मवेदनेनसर्वस्यविदितत्वोक्ते : ज्ञानवत्तनोःभावा
त्वविनेयानरमत्नीतिपरिहरतितत आत्मवरस्यादिना दृष्टान्तनामविचारप्रयोजकज्ञानतत्पयोमायावि
चार : सात्रश्रुतिशब्दार्थ : तथाच आमनामनेनैनचोसनयोदृष्टोवरूपमपरोक्षसाक्षात्कारतत्त्वज्ञा
नतदन्नविज्ञानेनेत्यर्थ : नचकिंश्रुतेतमित्येवमाहमतनयोग्य नाद्य : शिलादिवनस्यापिस्वीकर्तव्यता
पत्ते : योग्यचेत्तत्रयोग्यतामाहियति नचिति ग्रहेचस्यात्मभेदपक्षेदूषयति नायइत्यादिना अनात्मा
त्मनोरभेदपक्षेदूषयति नद्वितीयइति प्रत्यक्षपराक्तेरात्मानात्मनो : स्वभावविरोधादित्यर्थः १२

मोक्षस्यानन्यत्वेन नित्यत्वेन फलितमाह तथा चेति द्वैतादर्शनमिति मोक्ष कालेऽप्यपीत्यर्थः । द्वैतदर्शनमोक्ष
योर्वै कालने लौकिकानुभवबलात् [illegible] प्रतिबलात् [illegible] नेतिन केवलमनुभवाभावः
किं तु [illegible] भवाबाधकोऽस्तीत्याह सार्वलौकिकेति नेतीतिनिषेधमुपपादयति नहीति द्वितीयद्र
ष्टति नहीति द्वैतदर्शनमोक्षयोरेककालत्वनियामकप्रमाणमस्तीति ततः [illegible] माह तथेति
तथा च द्वैतमोक्षयोः [illegible] ततश्च [illegible] मित्यभिप्रायः । द्वैतानुभविताऽद्वैतं नानुभवती
त्यत्र [illegible] माह द्वैतेति अनुभवदर्शनयोः पर्यायत्वात् द्वैतानुभविता दृष्टा [illegible]
यदि [illegible] इत्यर्थः । ननु द्वैतानुभविताऽपि [illegible]
न [illegible] मोक्षस्य कादाचित्कत्वेनानित्यत्वप्रसंगो [illegible] समाधानं भवतीति पाकत्वे कि [illegible]

तथा च मोक्षकाले द्वैतदर्शनप्रसंगो नानिष्टः [illegible] सार्वलौकिकानुभवविरो
धात् नहि द्वैतदर्शनकाले [illegible] मोक्षमनुभवति नहि [illegible]
ति [illegible] ततो न सर्वः कालो मोक्षका
लः सर्वलोकानुभवविरोधादिति [illegible] अनुभविताऽद्वैतं [illegible]
[illegible] किं [illegible] भवति [illegible] द्वैतदर्शनेन
[illegible]
वि४ [illegible] कथं मोक्षानभिव्यक्तिरेव [illegible]
[illegible] नहि [illegible] नानुभवामि [illegible]
इ नन्वेकविधानेऽपि [illegible]
स्यात् नहि [illegible] इति

समाधत्ते द्वैतमिति [illegible] यावत् तथा चेति
[illegible] मोक्षः [illegible]
द्वैतदर्शनेन मोक्षाभिव्यक्तिः [illegible] द्वैतदर्शनादि [illegible] नहीति
द्वैताद्वैत [illegible] नहीति [illegible]
[illegible] नहीति [illegible] मोक्षा [illegible] तथा
[illegible] द्वैतानुभवि [illegible] तथा च द्वैताद्वैत [illegible]
[illegible] अन्यथा [illegible]

वे. सू. टी. ७३

हि यस्मात्तेनेति नेतीत्यनेन तस्माद्रूपं निर्दिश्यते नान्यदिति तस्माद्यमेवादेशो युज्यत इत्यर्थः । इतराः श्रुतयः सफलार्थाः भवन्ति हो
त्यादयश्चान्यगास्मिन्निति सिद्धमित्यनेन ग्रन्थः सूचितार्थः । ननु यद्यपि ब्रह्मणो विकल्पनानानि तिष्ठन्ति इतिपदेऽभिनामस्मानेको
त्यसिद्धत्वादात्मस्वरूपाभावात्सर्वमसिद्धं नतात् [illegible] एवं च नावगम्यत इत्युक्ते तथापि द्वैतदृष्टिरेवेति गतिः
निषेधके नतु तथापीति इदानीं शंकते वेति द्वैतदृष्टेः प्रमाणत्वं तत्तु हि भवानेवं द्वैतदृष्टेः प्रमाणत्वमाह मन्वानमिति मा
नसं रूपमज्ञानं तत्कृतमिति केचिदाहुः किं सर्वदा हि सर्वात्मैकत्वं निषेधत इति यद्यपि द्वैतदृष्टेर्मनसः परमेव ज्ञानाकारेणादि
प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमावेदयता वेदस्य स्वरूपमात्मनो निर्णीतं वस्तुतोऽपि पदार्थप्राधान्येनार्थोऽन्वयमात्मस्वरूपमेव सिद्धान्ति
इह तस्माद्ब्रह्मण एवं विलक्षणत्वमिति नद्दृश्यमानस्यापि युज्यते द्वितीयार्थेन पदार्थी भावस्य कारि ति प्रपञ्चस्य स्वरूपापरवशात्
करोति यद्यपि द्वैतदृष्टेः स्वरूपसद्भावाभेदे स्वरूपारोपेण कार्यव्यापकत्वमप्रतिष्ठाके पर्वतनेति तद्यपि विकारजातमावि
थ कर्मेति वर्णादिभिः नेतरथापि प्रकाशतत्त्वेन विद्यमानत्वमुपपन्नमिति भावः । तत्रापि द्वैतदृष्टेरभेदविकारणेन
वर्तनं प्रत्यक्षादि द्वैतदृष्टिरिति पदार्थस्वरूपवर्तनेऽद्वैतदृष्टिः स्वरूपवचनस्य भेदस्वरूपाभेदेन परिणामित्वं प्रपञ्चो विकल्पितं न
दृष्टिरेवेति तस्य वेदान्तवाक्यं फलमिति फलं विकल्प्यते कार्यमिति निषिद्धत्वात् नेतिनेत्यादिवाक्यैरिति ग्रन्थः । नत्
वेदार्थस्य तेन विधिनिषेधात्मकपरिग्रहस्य सिद्धत्वादेतद्प्रत्याख्यानमिति सिद्धं ननु तथापि कोऽसौ द्वैतदृष्टेर्निवृत्ति
रूपा विनिषिद्धत्वं इति चेत् परमेव दृष्ट्वा कार्यमिति चेत् प्रत्यक्षप्रत्यक्षमूर्तेरपि ब्रह्मणो विकारेण नाशोऽनित्यमिति चेत्
कार्यविकारः द्वैतदृष्टिर्निवर्त्यते द्वैतस्य सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वेन स्वनिषिद्धत्वात् न हि ब्रह्मणोऽन्यत्किंचिदस्ति अकस्मा
द्विलक्षणम् यथा नेतरस्मिन्ननेकस्य वेलक्षण्यं द्वैतदृष्टिरेवेति चेत् न हि प्राप्तप्राप्तविवेकेन द्वैतदृष्टिरेव परिणाम ॥
मास्तु तदेतद्विरुद्धरूपाभावात् जातिमितिवद्वैतदृष्टेः फलरूपापायात्मस्वरूपाभिमानेन तत्परिणामस्यानुपप
यत्तेन तु द्वैतानात्मनिमित्तनिषिद्धापि ब्रह्मोपपत्त्यास्तु विकारत्वं तथा द्वैतनिषिद्धमविद्यकस्य विद्धि कारः । किं तस्मादिति नद्वा
ह न हीति द्वैतस्य तत्सर्वथा निषेधः प्रपञ्चस्य विश्रम्भात् तस्मै नो तत्त्वस्याधिष्ठाने चार्थसिद्धे तस्य तत्त्वानुपरिणाम इति
स्वैवाविनत्वात्तस्माह यथेति नेदं जगतात्मपञ्चस्य वेलक्षण्यं निवर्तते न तत्सत्यस्य हेतोस्तस्यार्थः द्वैतदृष्टिरपरो देव
रूपः तेनोऽस्मद्वैलक्षण्यादिकारके द्वैतस्य प्रतिषेधस्य अर्थः विलक्षणस्य माया इवेतरनामानात्मप्रयोजनकार्यमोहदृष्टिविषय लक्षणं प्रवि
र्थः तेनैव प्रपञ्चस्य विकाररूपेणेत्यनेन प्रयोजनेन किं न द्वैतदृष्टेः सर्वविधेय नयुक्त चक्षुर्विषयेण सोऽहमित्यापन्न दृष्टान्तमाह
द्वैतस्य विकाररूपमप्रमाणापादनेन निवर्तते हि विकारस्तत्त्वदृष्टेरपि तत्सर्वं निराकार्य मध्यकारायेति तदहीति किं
चेतात्मस्वरूपात्मतद्भाक्तनिरसनात्परिशेषाद्योऽपि द्वैतदृष्टिरेव विकार इति हेतोः न वाह नटनिर्देशेनेति प्रयोगका ७३
विनष्टदृष्टिविषयाणां कर्तॄणि प्रमितिं दृष्टिप्रयोजनं किं द्वैतनिरूपणे तत्त्वविषयाभिधानं फलाभिधेयं चेत्तन्नायत
स्याः स्वतोऽजडत्वेन प्रकाशकत्वानुपपत्तेरद्वैतदृष्टेर्वादेत्याह नेति न द्वितीय इत्याह दृष्टेरिति तत्परिणाममवमा
त्मपरिणाम

किं चात्मानात्मनोरभेदे आत्मन्यनात्मा प्रविशति अनात्मन्यात्मा वा आद्ये रूपयति परमार्थेति द्वितीये रूपयति अन्यथेति
अधिष्ठानस्वरूपमबाध्यस्य स्वरूपं अधिष्ठानपार्थक्येनाध्यस्तस्वरूपं [illegible] तदविचारादावनेकधा निरू
पिते तथा च जगदधिष्ठानात्मस्वरूपविदितेन जगत्स्वरूपविदितमिति [illegible] विज्ञानादिति
तेन भाति तेन पास्फुरत्याश्रुतिः [illegible]

[illegible]

रज्जुविषयत्वस्य च सर्पाकारत्वेऽपीति यदीति सादृश्यादिति हेतुमाह आकारेति तदीयान्यस्याकारप्रती
तिर्नस्यात् निरवयवत्वेन तान्तस्सादृश्याभावादिति भावः दोषेति अज्ञानवृत्त्यादिरूपदोषैः इत्यनेनैवाकारस्याविरो
धाभावादिति तात्पर्यं संप्रयोगार्थः निगदव्याख्यातः ननु वस्तुतः रज्जुरेव सर्पाधिष्ठानसत्यं इदमेव रज्जुरिति
वैयर्थिके हृष्टान्ते प्रमाणाभावानुभवाद्विरोधेनाधिष्ठानरज्ज्वादि विषयिणी प्रतीतिश्चेति इदमेव वर्ततेन सर्पानापि
सर्पविषयानुभवो स्यात् प्रतीतेरनादरणीयत्वात् दार्ष्टान्तिके तु स्वप्रकाशात्मा न्यायाधिष्ठानेनाद्वितीय
एवेद्वितीयप्रतीतिविषयेनासिन्नतया सति अधिष्ठानं प्रमेयस्वरूपमधिनिष्ठत्वरूपतोरत्नमाभासमानविवर्त ६
तिपदेऽनन्तः स्वरूपानरूपाभावान्नु भाविन्त्वेन स्यादभावादिति दोषमाशंक्य दृष्टान्ते रज्ज्वां तस्याः
परिहरति न तस्य वाक्येति मध्यमाधिकाये स्ववाक्यार्थः सोपानारोहणन्यायेनाद्वैतं चेतनस्य बुद्धि
यदि वस्तुतो रज्ज्वां सर्प एव कथं न हि सर्पो नोपलभ्यत इति तत्र प्रत्यक्षत्वात् परिस्फुरतीति चेन्न आकाशासा
म्याने दोष[illegible] वदाम आत्मनः प्रकृते रज्जुरेव सर्पतया भाषमानेति पदेन नहि सर्पो
न प्रतिपद्यते अन्यथा एवेनाद्वैतं सर्वविशेषणविरोधान्नतस्मिन् प्रतीतौ किं न प्रतीतममिति
वेदविरहात् [illegible] दृष्टानुभवाभावेनानुभवविरोधाभावात् नन्वेवं सति अधिष्ठानतत्त्वप्र
तिश्रुतिर्द्वयमेव दृष्टान्ते इति रज्जुप्रतीतिश्च तेन [illegible] स्वस्य श्रुत्याद्वनात् दार्ष्टान्तिके तदधिष्ठानतत्त्व
प्रतीतिश्च द्वयमप्यात्मस्वरूपं प्रकाशप्रतीत्यनन्तरानुभूयमानत्वात् तथात्वं तदितिचेन्न स्वाविर्भावस्य द्वैतापि
तमसाकारतया गतविवर्तिनो दैन्तनान्तिस्फुरः एवं सिद्धान्तपरिमाणमितिचेन्न तत्स्वभावबुद्ध्याति
मात्रप्रयोजनत्वयाध्यासात्मस्वरूपाविषयत्वात् अन्यथाविपरीतमदृष्टोविद्वेतापत्ते मिथ्यैव साद्वैति
रिति चेत् किमिदं मिथ्यात्वं त्रैकालिकासत्त्वं असत्ताविशेषकदाचित्प्रतीयमानत्वं वा नाद्य इष्टा
पत्तेः नद्वितीयः नत्वज्ञातत्वाद्वैततत्त्वेनोलादत्वस्यात् ७४२
सर्वेश्वरार्थे सर्पचमाद्यध्यासनिषेधपरीत्य निर्विकल्पैवास्मि [illegible] तत्वं तत्स्यात् स्वाकारप्रतीतिमद्भावप्रतिप
दनपरा श्रमत्वप्रतिरोधात् तथैवप्रतीत्यात्मत्वत्साक्षात्कारे वा द्वैतापत्तेरलं कथमपसिद्धान्तरूपर्थः द्वैताप
त्तेपरिहाररूपाके मिथ्यात्वेति सत्ताद्वितीयस्याभावात् नद्वैतापत्तिरिति [illegible] चेति असत्त्वमिथ्यात्वं गगनकमला
दावतिव्याप्तिरतस्तन्निवारणाय कदाचित्प्रतीयमानत्वमिति कदाचित् प्रतीतिविषयत्वमिति यावत् प्रतीतिरत्राप हि ७५
रोक्षाविवक्षिता असत्ताविशेषितं कदाचित्प्रतीतिविषयत्वं तत्त्वत्वाप्त्वेनात्मन्यव्याप्तिनिरासार्थं विशि
नष्टि असत्ताविशेषेणेति कदाचिदिति स्वरूपकीर्तनेव्यावर्त्याभावात् सद्वैलक्षण्यस्य परोक्षप्रतीतिविषय
त्वमिथ्यात्वनेवचविवक्षितार्थत्वात् इति त्रैकालिकासत्त्वप्रतीतिमिथ्यात्वमिथ्याप्रदामिष्टापत्त्यादृष्यति नाद्य इत्या

आत्मपर्यवसानमिति नहीति किं चात्मापरिणामे नैकत्वंहि सामंजस्येन सर्वात्मना ऽनेकदेशेन न न्याय्यः आत्माभाव प्रसंगात् न द्वितीयः निरवयवत्वादित्याह कार्त्स्न्यैकदेशेति सूत्रे प्रदेशः कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पात् [illegible] कृत्स्नंहि विवर्त्तमानमर्थमिति शंकते किं चेति किं प्रतीतिकाकारः कस्येत्याह [illegible] आद्ये [illegible] त्वसंग ब्रि वेदितुं द्वितीयं दूषयति वस्तुनेति आत्मना [illegible] आत्मा [illegible] नेति [illegible] ना [illegible] नावभासमानत्वेन [illegible] त्मनाकार [illegible] पोलार्थः [illegible] दोषकृते आद्ये [illegible] नेत्यर्थः [illegible] नेति प्रतिज्ञापाहेत्याह [illegible] रुपणनिरुक्तं परोक्षम् [illegible] वेन चनपरांसिद्धानां [illegible] त्यर्थः निरस्तत्वादित्युक्तं नविज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः ननु [illegible] तेन

नहि [illegible] कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पेन परिणामपक्षानुपपत्ते [illegible] ननु विवर्तपक्षे [illegible] पः समानः [illegible] विवर्तस्वरूपापरिज्ञानात् [illegible] स्वरूपाणि [illegible] विवर्तो नाम [illegible] ति [illegible] कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पावतारः [illegible] भासमाने विवर्तेत [illegible] कस्मिन्निति [illegible] आद्ये [illegible] न [illegible] वाच्य इति [illegible] चेन [illegible] न [illegible] वादेन [illegible] मिथ्यात्वे [illegible] प्रकारकाणां [illegible] मेव [illegible] प्रकारस्य स्वरूपवाच्यमिति चेत [illegible] वस्तुनोऽपि [illegible] रूपमेव [illegible] चेत [illegible] नाधिकं [illegible] चेत [illegible] मानाद्वैत [illegible] प्रमाणात् [illegible] रत्वादिति चेन्न [illegible] प्रमाणमेव [illegible] प्रमाणं [illegible] परमार्थसिद्धि [illegible] निश्चयः

तस्मात् [illegible] तस्त्वेन [illegible] शंकते किं [illegible] स्वरूपेण [illegible] निवृत्तः किं [illegible] वस्तुनेति आकाशं [illegible] वदतीति ननु [illegible] वप्रतीतिः किं [illegible] इति शंकते [illegible] स्वरूपमात्रं [illegible] प्रतीतिः किं [illegible] दूषयति [illegible] ति [illegible] अन्यथा [illegible] प्रतीति [illegible] स्वरूप [illegible] निरूपणात् [illegible] भावः ननु भ्रान्तिज्ञान [illegible] तिमिरादि [illegible] तस्त्वरूप [illegible] शंकते [illegible] द्वितीयमे [illegible] परिहरति नैवमपीति

वे॰ मु॰ टी॰ ७५

अभिप्रायस्य विज्ञानाशंकते अत्यंतासत इति असत्वनिवर्त्तितेचेत्तर्हि सत्वविवर्त्तितरस्तु आत्मज्ञाननिवर्त्तनीय
त्वासत्यापातित इत्यत आह नसत्यस्य येन ज्ञानेन प्रमाणसिद्धस्य नाशः इत्यर्थः नन्वज्ञानोऽस्ति तत्र
सांविवर्त्तकं प्रपंचस्य ज्ञानेनाशः तेनानुभूयमानमिति बाधोपपत्तिः ब्रह्मज्ञानस्य सार्थकत्वेन प्रामाण्यमुपपद्यते
तस्मादिति अत एव शुक्तिरजतकल्पितमेव केवलं प्रपंचमेतदवाक्यमुदाहरति नित्यबोधनिबोधप्रवृत्तेर्वा
धर्मोहि नानात्वासद्भूतत्वं इममेवार्थं स्पष्टयति जगदात्मकस्येति किं ज्ञानस्यानर्थकत्वेन प्रामाण्याभा
वनेद्वैतवादिनः श्रुतिबाधः द्वैतवादिनः श्रुतिवा अद्वैतवादिनः श्रुतिर्हि प्रपंचस्य मिथ्यात्वं बोधयति द्वैतवादिनस्तु
यागात् द्वितीयब्रह्मातिरिक्तं नास्ति किंचनापि सद्वैतिकं ज्ञानप्रामाण्यमपाद्यतेऽत्याह किंचेत्यादिना अनेनानुप
गमादिप्रतिबन्धेन वेदप्रामाण्यानंगीकारेणाविरुद्धा प्रतिमुक्तरिति नचेति वस्तुतस्तु पाविरुद्धमात्मातिरिक्तं

शुत्यंता सतो नित्यनिवृत्तत्वात् अप्रमाणत्वापातोऽनर्थकत्वमिति चेन्न नसत्यस्यापि तत्वत्वात् नहि
सर्वेन प्रतिपन्नस्य मिथ्यात्वं विहितमुक्तिनिवर्त्तनीयत्वेन निवर्त्त्यप्रपंचस्य मिथ्यात्वमिति चेन्न नानावाप्यद्वैतानस्य
तत्वत्वात् नहि निवर्त्तनीयानिवृत्तेरस्तु प्रपंचस्य सत्यमिथ्यात्वस्यादिमुक्तस्य विसंवादेनानिवृत्त
निवर्त्तनादिमुक्तावादेनात्यासत्वस्यापतिवर्त्तकत्वेन प्रपंचप्रामाण्यनित्यबोधप्रतिपादि
तजगद्विषमतत्वं तिवाक्यजातमपि वासुदेवेनिहितेयतजगद्वैतिकोर्वकल्पयथाप्रतिविविधस्य
निरुपि जगदात्मकस्याविभ्रमस्यनित्यबाधस्वभावस्यात्मनः स्वरूपपरोक्षात्मना सर्वमेवा
ह किंच ब्रह्मातिरिक्तं प्रपंचस्य सत्यत्वं प्रतिपन्नेनात्मानि भवति अप्रामाण्यप्रसंगो दोषः
तस्य प्रमाणैकस्वभावत्वात् येन मन्यते सदाद्वैतमेवास्तिद्वैतवादिनोऽनभिज्ञानात्मति कल्पसंदे
सः स्यात्तैः प्रपंचस्यानन्यप्रामाण्यस्य बाधब्रह्मातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् अन्यथा तांभ्यामेवा
द्वैतवादिनः स्यात् नचवेदप्रामाण्यानभ्युपगमे पाविरुद्धप्रसंगः तद्प्रामाण्यस्याप्यनभ्युपग
मात् नचवेदप्रामाण्यानभ्युपगमे द्वैतस्याप्रामाणिकत्वप्रसंगो दोषः द्वैतदर्शिनः प्रतिप्रमाणं

मत्यंतासदेवेति तदापादनमेवाद्वैतवादिनं प्रतिनयुज्यत इति ननुवेदस्याप्रामाण्यानंगीकारेपित
स्याप्रामाण्यमंगीक्रियते तेन वाऽप्राद्वैतापत्तिः द्वितीयब्रह्मात्मैक्यासिद्धिः प्रमाणाभावादिति नेत्याह
नचेति किमतत्त्वावबोधद्वैतदर्शिनं प्रतिउताद्वैतदर्शिनं प्रति आद्ये किंतन्मते द्वितीयप्रमाणाप्रमाव ७५
स्यैवासिद्धिः परपक्षस्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुतेः किंचप्रमाणं किमर्थमपेक्षते प्रतीतयेचेत्तन्न स्वप्र
काशत्वेनापि नासिद्धेः अज्ञाननिवृत्तयेचेत् तथाप्यद्वैतस्य सिद्धत्वेन तज्ज्ञानपेक्षणात् तस्याप्रमा
णिकत्वप्रसंगादृत्यर्थः

द्वितीयं मिथ्यात्वलक्षणमुपपादयति नचेत्यादिना । नच तेन रूपेण प्रतीयमानत्वेति अपि सर्वं रूप्याकारप्रतीतेर्मिथ्यात्वेनेति
प्रवृत्ता प्रतीतिविषयकप्रतीत्या तद्रूपेण पूर्ववाच्यप्रतीतिकमेतदुच्यते इति तत्वाच्छलतल्लक्षणस्य तथा च तदपि प्रतीयमान
त्वं मिथ्यात्वं तत्पारमार्थिकत्वेनतच्छेनाद्य : अनवस्थापत्तेः नान्त्य : तद्दृष्टेवाद्य प्रतीतेरपि तच्छतापत्तेः नापि
मध्यम : हेत्वापत्तेरित्यर्थः । आद्य प्रतीतेर्मिथ्यात्वनिर्वाहायतद्विषयकप्रतीत्यन्तरस्वीकारे तेनैवानवस्थाप्र
तीत्यन्तरस्य सादितरूपत्वात्तस्याप्युक्तप्रकारात्वात् नापि हेत्वापत्तिरात्मवादेवेतिशङ्कते सादेवेति सादितरू
पेना विशेषात्स्यात्त्वेऽवलम्बमानेतत्वेनाद्य : किञ्चिद्रूप्यमिथ्यात्वात्पारमार्थिकत्वे विशेषणत्वेऽपि
परमार्थिकत्वप्रसङ्ग : तथा चानवस्थानात्स्वरूपं न च तद्विफलितं चेतन्यस्वरूपं तच्चभासयितुमिति स्व
प्रकाशत्वादिति वाच्य प्रतीयमानत्वापत्तेः प्रतीतिकमेतत्स्यादुच्यमानत्वात् अभेदेचेतत्संभवात् प्रत्युत
दुचेतन्यसादितप्रत्यर्थ : नहि सादीत्सर्वजिनमर्थे भासयति उज्ञासं गतमप्यनाद्य : तस्यासिमन्नात्मा
सादेवतत्वतात्विकेति चेत्तत्तस्यासंगतत्वात् अकेनेतदयंपरपरतिप्रकृते : सादितः : केचावि
कत्वानुपपत्तेश्चकिंचात्मनाद् तद्देहि प्रमाणामसद्भ्यांलिसिद्धाचा नाद्य : एतेनानमतिगधात
त्वेन : भ्रान्तिसिद्धपदार्थस्य सत्वेनप्रमात अन्यथाभ्यांतितानुपपत्ते : तथा चात्मनोहेतद्दोषः क
दाचिदपिनास्त्येव तथा चश्रुतिः यद्वैतन्नपश्यति पश्यन्वैतन्नपश्यतीत्यादिश्रुत्यन्तरंचिन्तम्हेश्च
भावस्येन्द्रहेतुवारयति वालाग्रमात्रेविवर्तीयद्रष्टाः स्फुरज्जगत ओवर्तितमात्रेदमास्थिताः
इति च : सदेवेरुतानिरवधिमात्मनाद्वेतत्वेनाभावमनुमन्यते तन्वात्मनाद्वेतदर्शनाभावेनित्य
मुक्तस्य संसारित्व : शास्त्रसाध्यप्रतीतत्वेन्नयनमानमनाद्यनर्थक प्रमाणहेतिचेत् नचित्यमुक्तस्य
संसारित्व : आत्मनासंसारनिवर्तकतेनपुनरस्य प्रामाण्योपपत्ते :
तृतीयं मिथ्यात्वलक्षणमुपपादयति सामान्यतिति प्रदीपादेरवसंवद्धार्थावभासक तदर्थानादिति सूचयितुंचकार :
किंचेत्यादिग्रन्थोव्याख्यानार्थ आत्मनिदेहत्वाभावेप्रमाणोपपत्ति तथा चेति श्रुति : एवमेवव्याख्यानात्र
वप्रमाणेनेव वाक्यात्मस्वदेहयति वालाग्रमात्रेति वालपदव्याख्यानेकृतिनेत्रमाधिकारित्वेनाव
तत्वेवलासाक्षात्तस्यप्रकालिकासमन्वयतस्य साक्षात्कारैरपरार्थ्यकेनेत्रमितितस्मादिशास्तु कि
प्रत्यक्षहनाभिकामासयतितन्नत्यानादिनिवर्तयतिनाद्य : तस्यस्वप्रकाशात्मात्वेत्तद्वितीयायाअन्यतासनानि
त्यनिवृत्तेत्वात् तथा चश्रुतिवाक्यस्यादित्यर्थ : द्वितीयपदमात्रमुत्पत्तिहरति तेना विना नासीदविभ
विषयतीत्याकारबोधोत्पादकत्वमेवसंसारनिवर्तकतेनतत्त्वमेति : ध्वंसकत्वसमर्थविरात्वत् तथा तत्त्वदेप
संसारनिवर्तकत्वप्रत्यक्षप्रदेशेकाकार्यपरोतदर्शनस्यात्तदेवद्वारेतभाव :

वे. प.
टी.
१५

तत्त्वावेदकत्वासंप्रतिपत्तेः फलमाह तथा चेति तत्त्वतत्त्वेति श्रुत्येत्यत्र सर्वदेशकालाबाधितसत्यपदादौ तदभावादि
ति एकैकांगीकारस्याप्यभावादित्यर्थः तत्त्वविपरीतकांगीकाराभावात् सिद्धः समयपरीतकस्य तत्त्वांगीकारस्य
त्वादित्यत आह नचात्रापीति परीक्षक समेति परिहारे हेतुमाह तत्त्वेति प्रमाणेन परीक्ष्य व्यवहारात् परीक्षकः
न च तत्त्वं प्रमाणमस्तीत्यत्र तत्त्वं न व्यवहारितत्तिहेतुमाह तत्त्वेति तत्त्वं व्यवहारिकत्वाभावात् तत्सर्वपदाः प्रा
माणिकाश्च तथा सति परस्परं विरोधात्केचापरीक्षकः किमनेनोपदेशेन वादेऽपि मितिनिगमकाभा
वात्केवलस्यापन्नुपादानेऽपीत्यत आह नचेति परीक्षकत्वप्रतिपादकवचनस्यापि निगमकत्वेन तत्त्वेति तत्त्वा
वविवृत्तिति दृश्यते हीति व्यक्तत्वे सिद्धे अभिमतहेतुमाह यथेति तत्त्वतत्त्वबाधात् हेतुमाहेति तत्त्वश्रा
माणिकत्वसिद्धे श्रुत्यादिप्रमाणमूलत्वादिति रूपतत्त्वस्यापि शब्दार्थत्वे तत्समाह श्रुतिविरुद्धत्वादिति त
थाच श्रुत्यादिश्रुतिविरोधे आभासीभवतीत्यर्थः नन्वाश्रुतीति प्रपंचस्य सत्यत्वं तत्त्वपरीक्षकत्वप्रा
तथा च लौकिकपरीक्षकविरुद्धजगत्सत्यत्वं ... संगीकारप्रसंगो हीति नचपरीक्षकाणां कथ
76 मतमपि प्रत्येकं परस्परविरुद्धतयाहेयमेवेति वाच्यं तावतापि केषांगीकारस्य तत्त्वतात्त्व्याहत
त्वात् तत्त्वं वेदभावात् नचात्रापि समागीकारोऽस्त्वेवेति वाच्यं तत्त्वप्रामाणिकत्वात् तत्त्वे
ग्राहकप्रमाणाभावात् नचपरीक्षकाणामपि परस्परविरुद्धत्वात् मध्ये कस्य मतं समीचीनं कस्यास
मीचीनमिति विनिगमकाभावात् एकमपि न ग्राह्यमिति वाच्यं निरस्तनिर्दुष्टवेदमूलकत्वाभावा
भावाभ्यां विशेषात् दृश्यते हि मतवेदमूलत्वं प्रत्यक्षस्यानुमानत्वात्स्यात् प्रथायावद्वनामत हेतु
तदुक्तं ततोऽपि गताश्रुतिरवविश्वासस्त्रुत श्रुतिसिद्धमेव मतमदुष्टं ग्राह्यमितीत इति तदुष्टग्राह्यमेवाप्रा
माणिकत्वात् श्रुतिविरुद्धत्वाच्च श्रुतिमूलमदेवसोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयमित्येषत्त्विने
तीति अथतस्यायमादेशः अस्माच्छ्रुत्यर्थोद्धृहार्थः प्रपंचापशमः शिवाद्वैतमित्येवमुक्तविका
सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमात्मानमेवाधयतीत्यात्मातिरिक्तस्य सर्वस्य तत्त्वमभिमन्यते
धिकरणविरोधात्तत्राह श्रुतिरितीति श्रुतिरात्मातिरिक्तस्य सर्वस्य तत्त्वमभिमन्यते इत्यन्वयः श्रुती
रुदाहरति सदेवेत्यादिना मीयतेऽनेनेति मात्रा मात्राभ्यो न्यो मात्रं अथ मेयं नेति यावत् अथवामात्राप
केदेशोऽवयवस्तद्रहित तेन स्वगतभेदनिषेधः सिद्धः तदर्थं प्रपंचवतदर्थं ग्राह्यार्थः अव्यवहार्यः अभिवदना १५
दिव्यापारविषय इत्यर्थः तस्य प्रकृतार्थत्वमाह प्रपंचेति प्रपंचाभावरूपत्वेन तदोपपद्यते यदि प्रपंचोऽसद्रूपो
भवेत् असद्भावस्याभावरूपत्वात् तेन विजातीयभेदनिराकृतिः तस्य सद्रूपतामाह शिवइति सजा
तीयभेदनिषेधाति अद्वैतइति तेन श्रुतितात्पर्यापत्तिः प्रपंचस्य त्रैकालिकाभावबोधयतीत्यर्थः

द्वैतदर्शिनेश्रुतितस्य दोषत्वादित्याशङ्का दोषशङ्कां केन नन्वद्वैतदर्शिनां किमिति धर्मपदेनोच्यते नाप्रतीतिधर्मः सत्त्व
सत्त्ववानात्म्यः अस्यैवाव्याप्तुत्वात्मना दर्शनात् सेयुद्वैतापत्तिरित्याह द्वैतापत्तेरिति द्वितीयदर्शिने द्वैत
विशेषणमेववाच्य उपलक्षणत्वे दर्शित्वस्यैवात्मस्वभावः स्यात् नचस्वदर्शित्वमुपपन्नं द्वैतस्यदृष्टत्वेऽथ स्वान्तर्भा
वे द्वैतविशिष्टदर्शितस्य स्वस्वभावत्वस्वप्रकाशत्वे द्वैतस्यापि स्यादित्याह यदि ते नेतरद्धत्वहीना द्वैतस्यात्मस्वभा
वत्वेसति सिद्धिः स्यादित्यन्तेन तदनुपपन्नं किमात्मरूपमिति कृत्वा स्वप्रकाशात्मभावत्वेनेति वा स्वानिते चेल्लभ्याद्वै
तस्यापन्निरात्मनः स्वप्रकाशत्वस्य सिद्धत्वात् द्वितीये निवृत्तिरेव निर्वर्तनेऽनिष्टत्वात्मभिन्नस्य तत्र च्छन्नत्वबोध
नात्मना प्रतिपादकवाक्यसिद्धार्थत्वस्वरूपानुपपन्नाच्चद्वैतस्य तत्त्वात्मत्वेनापरतो वा सिद्धान्तर्ह नादि

ननुद्वैतदर्शित्वे किमात्मनो धर्मः स्वभावो वा नाद्यः द्वैतापत्तेर्नेतरः द्वैतज्ञानस्य सर्वस्य सत्त्व सिद्धि
प्रसङ्गादिति चेन्न अतिदृष्टान्तस्वरूपानुरोधे द्वैतज्ञानस्य तत्त्वात् नहि तत्त्वस्य सत्त्वं सिद्धिः स
भवतितस्यानिरूपणमसत्सामर्थ्यस्य सत्त्व परतो वा स्वरूपप्रकाशत्वात् तत्त्वान्यभिन्नस्य जगतस्तद्दृष्टी
नस्य चतत्त्वज्ञे लौकिकानामिमतपरीक्षकाणांवानाद्यः तेषामबाधितत्वबुद्धेस्तत्राप्याह तत्त्वेन
तत्त्वस्यादित्यतिरस्कृतत्वात् नेतरः परीक्षकाणां सर्वेषामेकमत्याभावात् सर्वशून्यवादिना
निःशेषप्रमाणप्रमेयापलापिनाऽप्रामाणिकत्वेनापि यस्य तत्त्वस्वीकारात् नहि तद्बुद्ध्यानित्या
कं२ नित्यविभागेन सार्वदिकत्वादाचित्कत्वस्यादर्शनात् [illegible] स्वीकारात् तद्रूपस्य च सर्व
दा सर्वत्र सत्त्वस्य साक्षात्कृतिभिरनुपगमात् नस्यान्येदृष्टकाणामपि सर्वेषामपरस्परविप्रतिपत्तेरा
त्मा [illegible] तत्त्वमसि इति पठनेन

तिनेतिश्रुतिव्याख्याने तमाह अतीन्द्रियादिना अतिसिद्धान्तस्वरूपानुरोधेन द्वैतस्य तत्त्वमसीति तदुपपादय
न्नेतीत्यनेन लौकिकाः प्रामाणिकाः [illegible] परीक्षकाः एकमत्याभावेन
उपपादयति सर्वशून्यवादिनेत्यादिना नहि तद्बुद्ध्यस्य मातृविरुद्धत्वानित्यसार्वदिके सत्त्व मन्निमित्तकादाचि
त्कमिति विभागस्त्वर्थः द्वैविध्यसत्त्वविरुद्धमात्रात् [illegible] इत्याह नहि विरुद्धमिति विरुद्धत्वमेवाह स
र्वदा सर्वत्र सत्त्वेति सत्कार्यवादस्वीकारात् तावत्प्रागसत्त्ववर्तमानकाले सत्त्वादेर्वक्तुं ध्वंस
स्य च तिरोधानमात्रदृष्टत्वात्तस्यापि [illegible] सर्वदा सत्त्वमिति साक्षान्मतेन यथाप्यातेजलादौ
नोऽसंग्रहायादिपदं

वे॰ सं॰ टी॰ ११ [illegible]

नन्वेताहृशात्मज्ञाने यदि मैव नाशो ह्यद्वितीयज्ञानं तदुपलब्धेन साधनाभावात् ज्ञानमनेन् इति चेन्न साधनं सम्पन्ना
ज्ञाप्यते ज्ञाते:स्वात्मा ज्ञानं ज्ञायते एव ताहृशो ज्ञानमिति चेत्त्याह नचेति नचमात्रज्ञानमिति प्रतिज्ञायां हेतुं वदन्नुप
लम्भविरोधमित्याह तदुक्तमिति उक्तग्रमाणं ज्ञानं ज्ञायमानमुपपन्नमिति चेदि त्यपादे वा नाशतीत्युक्तमतस्मादि
तिभावदर्शनात् नानुपलम्भविरोधमित्यर्थः यद्यप्यपि साधनं ज्ञानं ज्ञायते तदिति तदप्यफलमित्याह [illegible]
ति वेदान्तवचनादि ज्ञानमग्रवि विविदिषा नित्यानित्यवस्तुविवेकादि साधनचतुष्टयेनाथशब्देनोक्तं [illegible]
धिकारि लोग्रहपदि हमहावाक्यविचारानन्तरं ज्ञानानामनदर्शनात् कथं न हि समागतहृदि [illegible]
मितित्राह मननेति श्रवणं मनना विपरीतभावनानिवर्तकं मननादि एकलाहृद्यविचार [illegible]
याहका गुहे लक्षणा गाहृदिताद्यप्रतिबद्धज्ञानं ज्ञायते एवेत्यर्थः नतु ज्ञानान्मुक्तिरिति कार्थः [illegible]
श्रुतिः साधनं तत्कर्म हि न ज्ञानमपि नाशः विद्यां चाविद्यां चेत्यादि समुच्चयप्रतिपादकवाक्यविरोधात् [illegible]
तीय:कर्मणेव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः इत्यादिविरोधात् इत्याशंक्य नेत्याह नचेति कर्म [illegible]
दर्शकमिति नच वाच्यमिति शब्देनः नहेतुरिति नतु [illegible] सा ज्ञाननिष्ठं [illegible]

नचैताहृशात्मज्ञानं ज्ञायते एव इति साधनं [illegible] विविदिषामनुनिदिध्यास
नाभ्यासपूर्वकं [illegible] तदर्शनात् अन्यथा ताहृशज्ञानमप्रतिपादकत्वं
प्राप्नोति नच ज्ञानमपि ज्ञानसाधनानन्तरोपलब्धफलं ज्ञानापत्तिः [illegible]
तद्विद्यामेव [illegible] इति [illegible] ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति तरति शोकमात्मवित् [illegible]
हृद्ग्रन्थि: [illegible] समानकालत्वं [illegible] साधनानन्तरकालविलम्बः [illegible]
तिपत्ते: तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्य: पन्था विद्यतेऽयनायेत्यादि साधनानन्तरप्रतिबन्ध [illegible]
स्तात्मज्ञानमेवास्ति नतु साधनं [illegible] संपादनीयम्
नाहृतिनो [illegible] इति [illegible] इति प्रतिपादका [illegible] यथा [illegible]
[illegible] इति [illegible] सर्वभावापत्ति
[illegible] निवर्तमाना [illegible] यदा [illegible] ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्ममेव
[illegible] कालमपेक्षते काल विलम्बोपि नास्तीत्यर्थः कर्मैव मुक्तिसाधनमिति परा चेष्टे तमेवेति नच स्मृति
विरोध: [illegible] ज्ञानं [illegible] कर्मणि [illegible] ज्ञानं [illegible] कर्मणा तत्
ज्ञानसाधनीभूतानि कर्माणि [illegible] प्रतीति: [illegible] प्रतिपादकवाक्यविरोधोपि परास्त: नत्वेवं वाक्य [illegible]
[illegible] निवर्तकत्वं [illegible] विद्या [illegible] ज्ञानमेव मुक्तिफलमिति स्मृते यद्वा [illegible]
वेतदावश्यकसंसारभीरुणा ज्ञानं ज्ञानसाधनं श्रवणादि साधनै: संपादनीयमित्युपसंहारव्याजेनाह तस्मादिति ११

[illegible]

ज्ञानमेव२

न चैवं शब्दे च स्वतः प्रामाणिकत्वे ग्राह्याभासोपस्थितस्याप्यभावत्वनियमासिद्धापत्तेः अन्यथा तन्मतेऽपि वेदित्वाद्दोषग्राप
न स्यापि प्रामाणिकत्वे किं न स्यात् अभिमन्यते शतवचनासमन्वयविरोधोऽपि निरस्तः अन्यथा विवक्षितान्मोक्षहेतुत्वेन
स्यात् इत्यात्मसिद्ध्यर्थमेव प्रपञ्चतत्त्वज्ञानानुमानमिति न कोऽपि विरोधः ग्रन्थेऽस्तीति ननु किं मिति तज्ज्ञानमेवावेदयति उ
क्तात्मस्वरूपस्य श्रवणं चामिथ्यात्वेनाप्यसिद्धमुपपन्नेति विनिगमकाह नदतीति न स्यात् कथं चिदपि मिथ्यात्वेन वास्तवत्वेन
वेत्यर्थः कथं न हि विवर्तवादादिसाकार इत्याशंकायां विहरन्नुपसंहरति तस्माद्धिति एवकारोऽभिन्नक्रमस्तज्ज्ञान
पदेनान्वयीति तेन श्रुतेन ज्ञानमेवावितर्कादिवादस्य पुराणादिस्मृतानां दर्शिनां विवर्ताद्यधिकारभेदेन न विरुध्यन्ते
इत्यर्थः स्फुरणमर्थः सुहृद्द्रष्टुमित्याह यदि नन्वस्मिन् वा तत्त्वबोधार्थमन्वयरूपा तस्या वेदान्तवादस्य श्रवणमेतेनापात्ता
न प्रपञ्च पञ्चस्य तत्त्वेन मिथ्यात्वप्रकाशनमित्यपि तत्संवादयति चरितार्थोऽपि स्वतः सत्यमिति तु पञ्जीव्यते यस्मा
न द्वैतेन दृष्टिनेव न तज्ज्ञानाद्दृश्यत्वमस्मादात्मनो ग्रहणरूपत्वमपपन्नत्वमिति पसंहरति तस्मादिति द्वैतस्याविवर्त
नदतीति स्यात् कथं चिदपि सत्तेः द्वैतस्य वास्तवात्मत्वसम्मानेन तस्मात्तु ग्रन्थसत्त्वज्ञानेन फलं तत्त्वमतमेव नद्वैतेऽ
द्वैते नन्वज्ञानिवेदनीयाय च वास्तवोऽविद्यमानेऽपि मायाविभिर्वोध्यः अनेनापि कर्तव्यः वेदार्थ
योऽपि मेवार्थमाश्रयत्वमाह अहो भविद्वत्वमस्यात्मज्ञानं न द्रष्टव्यमिति तस्मात् सम्यगविद्याप्रत्यक्षत्वमनुग इति प्रतिव
त्तीनतथा अहो भवितव्यमस्य वेदार्थान्तमिति तत्त्वः अविद्यमानापाविद्यानयाविद्याविद्यो कृते तस्मा
त ननु नद्वैतदर्शनमयात्वज्ञानात्मनः स्फुरद्गुह्यदृश्यत्वस्वभावनिरूपणं नेदात्मनो द्रष्टृरूपत्वरूपपत्तेर
तथा प्रकाशितः ज्ञानस्याविचारात्तत्त्वज्ञाननवसाधकः नन्वन्ये तन्नैव तत्र इत्याशङ्क्य परमार्थेन तदेव
नि:कलङ्कमनिर्विकल्पमनिरञ्जनं तदुक्तमाह अभिनिज्ञाना अज्ञानरूपपदेनैव बोधविकल्पकत्वे न चेहेत्याह ज्ञानव
त्वेन अस्मत्प्रपञ्चसिद्धप्रज्ञानां प्रकाशते बुद्धेः इत्यत्र मोहकार्यात्मनो द्वैतदर्शनप्रपञ्चत्वमाह तस्मात्सर्वे
ज्ञानमनेन वर्तमानेऽविग्रहमात्रवर्तिकमात्मानं निविशत्यविभाव्यते वि॰
तेष्वनुपपन्नं इदानीं प्रपञ्चस्यात्मज्ञानत्वे उपपन्नतरमित्यर्थः अहङ्कारमेव ज्ञानतत्त्वमित्यनुभूतिरूपमात्मानं प्रमाणयति तथा चेति
अज्ञानात्मना द्वैतदर्शनमज्ञानमेवाहेतुत्वमपि विषयः प्रतिपन्नद्वैतिकस्याज्ञानात्मसाधकः निःकलङ्कं निरवयवं नि
र्विकल्पकं विशेषणात्मकं प्रकाशनम् विद्यादिनश्च हेतुत्वेन तत्त्वं स्वप्नवत्साक्षिमिति साक्षात्कारः स्वप्रकाशत्वमपि
चाविकल्पस्यात्मकाभवति एतेन प्रयोजनमात्मज्ञानेऽपि तत्त्वबोधनेन प्रपञ्चकार्यविज्ञानमवगम्य तत्त्वस्याहेतु
त्वेन प्रत्यक्षभेदः प्रमाणकारणत्वं ज्ञातत्वेनावगतो ज्ञानं विषयीकृतं स्वरूपमात्मानं साक्षात्कारस्वप्रकाश्यत्वविद्या
तत्कार्यं हि नाम भवतीत्यर्थः भवति यथा स्यान्नतावत् तन्नानुभवतीत्याह तस्मादिति प्रकाशेऽवगत्येव ज्ञानं तस्मात्स्वयंप्र
नमनन्तब्रह्मेति मेयत्वं न सिद्धं सत्यादिस्वरूपमात्मानं स्वप्रकाशत्वविज्ञानेऽन्यसाक्षात्कारस्याविभाव्यत्वं तेन ज्ञानफल

वे॰ सू॰ ननु ज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि संसारः कथं निवर्तते तस्य कर्मजन्यत्वात् तस्य च विद्यमानत्वादिति शंकते नन्विति
टी॰ ननु कर्म [illegible] पादानं प्रपञ्चस्य किं तु विद्या सा चेत् ज्ञानान्निवृत्ता तन्मूलः संसारोऽपि निवर्तेतेत्याशंकायाशे
७८ ननु विद्यया विद्यापि स्वदैहिकं तु संसारस्येहलोकपरलोकसंचारलक्षणस्य नानाविधयोनिप्राप्ति
परिहाररूपस्यानेकविधदुःखसंकुलस्य निवृत्तिः स्यात् न हेतोः कामकर्मादेस्तदवस्थत्वात् न चा
विद्यानिवृत्त्या तदुपादेयस्यापि सर्वस्य निवृत्तिरावश्यकीति वाच्यं वैशेषिकाणामुपादाननिवृ
त्तेऽपि तत्कार्यावस्थानवदनिवृत्तिशंकाया उपपन्नत्वात् न च तन्मतमनैतत्वेनेति न दोषः
तत्तन्मतवदन्यतरत्वेनाप्यनुपपन्नभावस्याप्रमाणिकत्वात् तस्मादज्ञाननिवृत्तावपि संसारो न नि
वर्तिष्यत इत्यप्रामाण्यमापादितेति व्यर्थः श्रवणादिः सेवे कर्मसमूलमनर्थानां तज्ज्ञानेन बाध्यते क्षी
यन्ते चास्य कर्माणि तथा च श्रुतिः क्षीयन्ते ज्ञानेनाज्ञानादिकर्मसमूलकः संसारोऽनुवर्तिष्यत इति प
दुक्तं तत्र अविद्याकर्मणोऽपि ज्ञानेन बाधितत्वात् अविद्याकार्यत्वाविशेषात् विद्याप्रविरोधित्वा
विशेषात् न हि संभवति रज्जुसर्पादिकारणे तदविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यसर्पादेरनुवर्तनमिति नच प्र
तीयमानस्य निवृत्तिनिवर्तकमित्यवधारणमयुक्तं कार्यत्वेन सत्त्वः संभवतीति वाच्यं
अज्ञानकार्यस्याप्यज्ञानानुवृत्तिरेकालं तदभावेऽनन्तकालोपलंभात् नचात्र प्रमाणाभावः भि
द्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति श्रुतेः नैवै
तं शोचति शुभकर्माणि हृतिपरमैव निवाचोऽकर्मणः [illegible] शुभाशुभसाधारण्यात् विद्यासामर्थ्या
स्य चाभयत्र तुल्यत्वात् ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानप्रतिबंधकैर्दोषैः एवं कं तु हि एवं वक्तव्यानं पापं कृतं इहान
वद्वैषम्यनबुद्धिपूर्वकं तथापस्यापि ब्रह्मज्ञानेन दाहस्मरणात् यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसा
त्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा इत्यत्र सर्वशब्देनाशेषग्रहणात् पुरस्तादिहो
क्तान तस्य सर्वस्यैव ज्ञानाग्निना दाहस्य भगवतोक्तत्वाच्च किं च यस्य दर्शनमात्रात् [illegible] पापं
तपोजापपि नैकाकत्युत्तमस्य ब्रह्मणोऽभूत् तस्य पापफलं यत्तद्दाहं भगवान्वसिष्ठः यस्मात् शुभमपि तनैवत्
द्धिः प्रवर्तितेन दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः तथा च कुलयाविनि [illegible] महद्ब्रह्मविदः स्मर्य
तेऽत एव विद्वान् [illegible] तार्थं विष्णुभक्त्या [illegible] पारसं विना [illegible] स्मिन्दुर्लीनयो [illegible] ७८
इदं ज्ञानेन परिहरति नचेत्यादिना पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति तत्त्वज्ञानस्याज्ञानवत्कर्मभिरप्यवि
रोधस्याविरोधापत्त्या [illegible] कर्माणि ज्ञानेन निवर्त्यन्ते इति [illegible] सिद्धान्तादिति परिहरति नैव

78

प्राप्नोति: स प्राप्यते केनेत्यत आह तदेवाह इति इहेति पदेन एवाह स्थितमज्ञापि येनज्ञेयेनात्र निषेधति इहैवेति इह
संसारमध्ये एव शास्त्रमतेनैव च हितेन वृत्तेन तपसा तेन हि स्थैर्येण: स्वात्मज्ञानस्य साक्षात्कार इहेति: सत्या स्वल्पेनेति
तत: कोऽदोष इत्यत आह महतीति विनष्टिरिति जन्ममरणादिलक्षणानन्तपरिणामा विनष्टि: स्यात् न
स्याद्वस्वरूपात्मसाक्षात्कार: संसारे नैव वेत्यर्थ: तत्ज्ञाने सति संसारो निवर्तते एवेत्यत इहैव
वसन्विद्मो यामपीति अपहैवेति कारणादिकोऽज्ञानात्मनामकेवलविद्याया केवलब्रह्मात्मावभवोऽमृतस्य
तु: संसारस्यासहितत्वमित्यर्थ: तथा चोक्तं ज्ञानाभासो पद्यते तदित्याह एवमेवेति नचेत्तावता सिद्धे
किंचिदेकत्वमित्याह निष्कामोति नतु संसारदर्शने ब्रह्मदर्शने कार्यमिति इदमात्मरूपमेकमेकात्मावस्थानेमि
तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टि: श्रुयते: इह न चेद वेदीर्महती विनष्टिरित्यत उपदेशे च ब्रह्मात्मज्ञाने
विदुष: फलेन सह विपर्यास: सर्वेन विद्याविषये मनसा सदा हितेन तत्त्व च मोक्षे तत्र गुरुप्रमाणमस
एकमेव निश्चयात्मज्ञानादिकं कारणकार्योपाधिकारणकार्ये एकत्वमज्ञानात्मरूपानिति: सत्यमेवाशी
दोषाभावस्यातिको भवति: संसारदोषाभावात् तथा च वेदेषु सर्वमिदं ब्रह्म नायं निष्कामो निष्ठो
निरुद्धेषु यत्नेन मुक्ता न संदेहविपर्ययो सहितेन ज्ञानमात्मा सर्वथा नाश्नुते च पुनश्च ब्रह्मैव सन्
नु भवामि करस्थादि तत्त्वज्ञानेन मुक्तिरित्येव तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति:
१४) श्रुपसाध्यगमनच मम मनोरथ [illegible] अनन्त मम भाति कर्माणि येन नित्येन सत्यानि एव तापिन्यादि
वकारोऽयमात्मेति किंमिमा: श्रुतेयमात्मा येनाहितोऽपि मम वेद्यादिमशक्यत्वं एवमेव तच्चा
ये संसारदोषान्तो लोके न लोके ब्रह्मात्मतत्त्वस्य गुरुमुखाभिनयेन समाप्तिः ज्ञानादेवाविद्याजाड्ये
एवं तथाहि तस्मादेव कर्मजन्माप्यपाय विनाशे मम प्रपञ्चविपर्यय: पुरुष: पुराणानि तस्मादेव
स एव गत्यागत्यपाय हितानि नामानि च नित्यमविचार्यात्मेदं वृणुते: यस्मात् पापरूपाणामकर्तृत्व
किं तत्र संसारे गमनेन तन्मयि प्रपञ्च: तस्मादेवं कर्म त्याज्यं सत्यं प्रधानं मन्ये साक्षात्स्वरूपतत्त्वात्
निवृत्त आह ईशानं भूतभव्यस्येति अहं तद्दर्शनेन दृष्टे शोको नाशमात्रे वेत्यर्थ: विपरीतमन्यदाहरत्याह यद्वैतन
मपीति अहैतत्त्वानुभवस्य न कदाचिदपि पापादत्यन्तं पश्यतीत्यर्थः इति निर्मलः हि मूलेन एवं संसारबाधा
मपि सत्यमिति मम तत्त्वम् अर्थ: स्वभावप्रियत्वात् प्राप्तेन विपरीतत्वात्केवलमात्र: एवं च सति तन्मूलकं देहाभिमानप्रयुक्त
द्वैतमित्याह एवमेवेति तत्त्वज्ञानात्परमात्मा शरीरबाधामेतीति केवलं ज्ञानेन ज्ञानात्मा सहोपदेशेन च प्रपञ्चमिथ्यात्व
येष्ववस्था: सत्त्वात्मानं सर्वप्रमेयदान्तेन मम कर्तृत्वं इत्याह यस्मिन्नर्वाक् नतु किमप्यात्मप्रयोजनं वस्तुत: एवं बाधका
नास्ति इदानीं च तेन बाधितं हि इत्यत आह किं मिमा इति एवमित्यापत्त्या परमात्मतत्त्वम्: स एवार्थ:

उक्तमुक्तात्मज्ञानानंतनंतमतामुपदेन्निःश्रेयसमुपसंहरति तस्मादिति इति शास्त्रांतसमाप्तौ एवं ग्रंथसमा
प्तावनरप्रयोजनमाह शृणु प्रकाशेति नादकसिंदरमूप्यमंगलतायुपन्यस्थः एतेन वादिविजयार्थमिलंका
यमम्प्रसन्नो प्रतिभाव: शोषमतिशोहिताय नानादीक्षितसंज्ञेन विदुषा विनिर्मिता सिद्धान्तमाक्तिक
मुक्तादीपिकात्मप्रकाशिका १ विदितसकलवेदेन प्रणमति लोकेशोप्यनमपि महाद्रः कियन्मात्र
प्रोन इति विफलमसे नवाङ्मयेहभक्तः समतिविमलतायै तेन संहितेयं २ यदज्ञानादिदं

तस्माद्यथोक्तब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेनैव मुक्तो भवतीति नात्र विवदितव्यमिति प्रकाशानंद
यतिना कृतिना सात्मविशुद्धये सिद्धान्तमुक्तावलिर्यथार्थचितार्थ्यवर्जिता यद्देनानंदसंदोह
मत्यज्ञानादि लक्षणं नानापूर्णसमासमाश्रिया सा यत्प्रहृष्टिना शृणु प्रकाशरचितामद्वैत
तिमिरापहां वादिभयंभनिर्भेदसिंहदंष्ट्रां ध्यदशोक्तां वेदांतसारसर्वस्वमज्ञेयमथ नानतः प्र
प्रोषेण मयोक्तां तस्तु ऋषीन्द्रमपास्ततः स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दत्तावनिर्यज्ञा
नां च कृतं सहस्रममिलं देवाश्च संपूजिताः संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योऽप्य
सौ यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात् इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य
श्रीज्ञानानंदपूज्यपादशिष्यश्रीप्रकाशानंदविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता

79

भाति यदज्ञानात्प्रलीयते ब्रह्म सोऽनंदं हे नित्यं नित्यसंविन्मात्रोऽहं ये ३ अधिकारिषूपविष्टेभ्यामिपे
सिद्धान्तदीपिका निर्मिता राजताग्रसदानंदप्रदायिनी ४ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचा
र्यश्रीप्रकाशानंदपूज्यपादशिष्यश्रीनानादीक्षितविरचिता वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावलीटीकासि ७९
द्धान्तदीपिका समाप्ता

80

सिद्धान्त

वेदान्तमुक्तावली

प. १६